

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара
Історичний факультет
Дніпропетровський обласний центр
з охорони історико-культурних цінностей
Інститут суспільних досліджень

*До 80-річчя створення
Дніпропетровської області*

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

Збірник наукових праць

Випуск 11

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2012/2013

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр – 4Дні)
П75

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **В. В. Ващенко**,
д-р іст. наук, проф. **О. В. Михайлюк**

П75 Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук.
пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д. : Вид-во
Дніпропетр. нац. ун-ту, 2012/2013. – Вип. 11. – 256 с.

ISBN 978-966-551-328-5

У збірнику подано статті, апробовані на VIII Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (16 листопада 2012 р.), присвяченій 80-річчю створення Дніпропетровської області. Розрахований на викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, наукових працівників, істориків-краєзнавців, архівістів, музеєзнавців, аспірантів, студентів, учнів загальноосвітніх шкіл та всіх, хто вивчає історію України та Придніпров'я.

В сборнике представлены статьи, апробированные на VIII Днепропетровской областной историко-краеведческой конференции «История Днепропетровского Надпорожья» (16 ноября 2012 г.), посвященной 80-летию создания Днепропетровской области. Рассчитан на преподавателей высших и общеобразовательных учебных заведений, научных работников, историков-краеведов, архивистов, музееведов, аспирантов, студентов, учащихся общеобразовательных школ и всех, кто изучает историю Украины и Приднепровья.

A collection of articles, tested VIII Dnipropetrovsk Regional History Conference «History Nadporozhyia Dnieper» (November 16, 2012), devoted to the 80-th anniversary of the Dnipropetrovsk region. Designed for teachers of higher and secondary educational institutions, researchers, historians and local historians, archivists, museum experts, graduate students, secondary school students and anyone, who studies the history of Ukraine and the Dnieper region.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. ред.); канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва**; д-р іст. наук, проф. **А. Г. Болебрух**; д-р іст. наук, проф. **Є. І. Бородин**; канд. іст. наук **Н. М. Буланова**; заслужений працівник культури України **Л. М. Голубчик**; канд. іст. наук **В. В. Грибовський**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**; канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**; д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якушін**, канд. іст. наук, доц. **В. Я. Яценко** (відп. секр.).

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр – 4Дні)

*Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково збігається з точкою зору редакційної колегії.*

**Збірник видано за фінансового сприяння
Дніпропетровської обласної державної адміністрації**

ISBN 978-966-551-328-5

© Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара, 2012/2013
© Видавництво ДНУ, оформлення, 2012/2013
© Автори статей, 2012/2013

ВСТУПНЕ СЛОВО

ректора Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара,
професора, академіка АН вищої школи України,
заслуженого діяча науки і техніки України М. В. Полякова
на відкритті VIII Дніпропетровської обласної
історико-краєзнавчої конференції
«Історія Дніпровського Надпоріжжя» 16 листопада 2012 р.

ШАНОВНІ УЧАСНИКИ КОНФЕРЕНЦІЇ, ШАНОВНІ ГОСТІ!

Визначний організатор історико-краєзнавчого руху в Україні, почесний доктор нашого університету Петро Тимофійович Тронько у своїй книзі «Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)» зазначав: *«Любов до рідної землі, до малої батьківщини – одне з найсвятіших почуттів, які кожен з нас проносить крізь усе своє життя. Витоки патріотизму починаються там, де людина вперше усвідомила себе особистістю, де взяла в руки буквар, де відчула красу і безмежжя рідної природи. На схилі років ми найчастіше згадуємо батьківську хату, битий шлях, яким ходили до школи, незайманий ліс за сільською околицею. І з особливою подякою – тих людей, які ділилися з нами власною мудрістю, допомагали опанувати непросту науку життя».*

І з цими словами не можна не погодитися. Адже світ історичного краєзнавства – такий різноманітний і цікавий – має величезний пізнавальний та виховний потенціал, особливо, коли йдеться про формування молодого громадянина України: високоосвіченого, ерудованого, який любить рідну землю і свій народ, завжди налаштований на утвердження вічних людських цінностей: гуманізму, добра, справедливості й солідарності.

Тому з особливим почуттям хочу від імені Оргкомітету щиро привітати вас із відкриттям сьогодні в нашому національному класичному університеті VIII Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», яка проходить у рік відзначення 80-річчя створення Дніпропетровської області – регіону високих промислових і сільськогосподарських технологій, новітніх наукових та освітніх інновацій, нових стандартів медицини, відродження та збереження національної культури й національної пам'яті.

Вже традиційно співорганізаторами нашого наукового форуму є Дніпропетровська обласна державна адміністрація, Управління внутрішньої

політики Дніпропетровської міської ради, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького, Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей, Державний архів Дніпропетровської області, Дніпропетровський обласний осередок Всеукраїнської національної спілки краєзнавців, Громадська організація «Інститут суспільних досліджень». Це свідчить про те, що сьогодні державна влада і місцеве самоврядування, вищі навчальні заклади, архівні, музейні установи, громадські організації Дніпропетровщини приділяють історичному краєзнавству важливе значення.

Відкриваючи нашу конференцію, маю констатувати, що її тематика викликала помітний інтерес серед освітян і науковців вищої кваліфікації, державних службовців і краєзнавців, архівістів і музейних працівників, молодих учених, аспірантів та студентів. Усього в програмі конференції заявлено понад 50 доповідей, що більше порівняно з попередніми аналогічними конференціями. Характерно, що на нинішній регіональний історико-краєзнавчий захід прибули фахівці як з великих міст – Дніпропетровська, Запоріжжя, Кривого Рогу, Дніпродзержинська та Новомосковська, – так і з невеликих сіл із районів області, де теж активно розвивається історичне краєзнавство.

Учасники VIII Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» розглянуть актуальні малознані питання життя й діяльності цікавих історичних постатей, історії міст і сіл краю, суспільно-політичного життя, духовності та культури, археологічних старожитностей Дніпровського Надпоріжжя. Важливо, що учасники нашого форуму досліджують історичне краєзнавство в таких недостатньо розроблених, але перспективних напрямках, як історія повсякденності, урбоісторія, усна історія тощо.

Відкриваючи VIII обласну історико-краєзнавчу конференцію, бажаю вам, шановні учасники, змістовного інтелектуального діалогу, творчого натхнення і нових успіхів у вивченні минулого рідної Дніпропетровщини! Дякую за увагу.

ПЕРЕДМОВА

Дев'ятий випуск збірника наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» присвячено 80-річчю заснування Дніпропетровської області, яка за своїм внеском у соціально-економічний, суспільно-політичний та духовно-культурний поступ незалежної України є одним із провідних її регіонів. Матеріали видання свідчать про те, що наш край має цікаву й багатогранну історію, осягнення якої закладає добре підґрунтя для інтелектуального розвитку сучасного суспільства. Повчальний історичний досвід попередніх поколінь потребує актуалізації не тільки заради вирішення суто академічних завдань – він є важливим і для відродження й збереження історичної пам'яті, яка з'єднує минуле, сьогодення і майбутнє. І свою позитивну роль у цьому процесі має відіграти історичне краєзнавство.

До основи представленого збірника покладено матеріали, апробовані на VIII Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», яка відбулася на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара 16 листопада 2012 р. і участь в якій взяли понад 50 професіоналів-істориків, археологів, музеєзнавців, краєзнавців, аспірантів та студентів.

Починає збірник промова ректора Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, проф. М. В. Полякова, звернена до учасників конференції з нагоди її відкриття. До першого розділу ввійшли статті О. А. Репана, А. В. Іванцова, О. Д. Сухомлина, К. С. Грищенко, Д. В. Коротенко, Л. В. Гриженко, що розкривають минулину міст і сіл Придніпровського регіону, охоплюючи період від XVIII до XX ст. Другий розділ представлений статтями В. С. Мороза, Л. М. Лучки, І. О. Кочергіна, В. В. Іваненка та В. М. Бекетової. У цих цікавих наукових дослідженнях йдеться про життя й діяльність таких персоналій, як І. І. Срезневський, С. В. Єгорова, А. В. Новак, В. І. Моссаковський, С. В. Абросимова, про їхній вагомий внесок у розвиток ріднокраю.

Чимало місця у збірнику відведено маловивченим аспектам історії освіти, науки, духовності, культури та спорту, – їх висвітлено у статтях третього розділу. Зокрема, заслуговують на увагу наукові розвідки Б. О. Глущенко, Н. М. Буланової, А. О. Манько, О. В. Шумейко, О. Ф. Нікілева, С. І. Світленка і Л. М. Чирич.

Четвертий розділ – «Суспільно-політичне життя» – об'єднує в собі наукові статті О. П. Ткаченко-Плахтій, В. Я. Яценка, М. О. Манько, Д. О. Романчука, Н. Р. Романець, Т. А. Тесленко, О. С. Коваленко,

Є. І. Бородіна, які розкривають нові грані недостатньо досліджених питань суспільно-політичної історії нашого краю ХХ – початку ХХІ ст. Статті В. І. Лазебник та В. І. Чанглі, що складають п'ятий розділ збірника, проливають світло на окремі проблеми соціально-економічного розвитку регіону.

Статті наукового збірника – а їх 27 – несуть у собі цікаві узагальнення, вірогідні висновки, збагачують історію новим конкретно-історичним матеріалом. Новітні розробки авторів даного видання можуть зацікавити науково-педагогічних працівників, наукових співробітників у галузях історії та археології, музеєзнавців та архівістів, краєзнавців, аспірантів і студентів, а також усіх, хто вивчає минуле Дніпропетровщини.

*Відповідальний редактор,
доктор історичних наук, професор С. І. Світленко*

I. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477.5) «1740-1760»

О. А. Репан

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ТОПОНІМИ НИЖНЬОГО ПОСАМАР'Я У ДЖЕРЕЛАХ СЕРЕДИНИ XVIII ст.

Статтю присвячено відображенню топонімів нижнього Посамар'я у джерелах середини XVIII ст.

Ключові слова: історична географія, нижнє Посамар'я, джерела, XVIII століття.

Стаття посвящена отображению топонимов нижнего Посамарья в источниках XVIII ст.

Ключевые слова: историческая география, нижнее Посамарье, источники, XVIII столетие.

This research is about geographical names from lower-part of Samara in sourses of middle XVIII cent.

Key words: historical geography, lower-part of Samara, sourses, XVIII century.

Історія нижнього Посамар'я не може поскаржитися на неувагу з боку дослідників. У контексті історії запорозького козацтва певні сюжети (перш за все пов'язані з функціонуванням Самарської паланки і «старосамарською суперечкою») вивчали такі класики, як А. Скальковський [29] та Д. Яворницький [33]. Що стосується соціально-економічного розвитку Нової Січі, то деякі відомості знаходимо у В. Голобуцького [19], а військово-політичні події у цьому регіоні розглядали, наприклад, О. Апанович [12], В. Заруба [20] та інші автори. Проте для цих та багатьох інших науковців матеріал з нижнього Посамар'я є матеріалом одного з багатьох регіонів Вольностей.

Активізація у вивченні безпосередньо цієї території пов'язана як із загальним поживавленням краєзнавчих досліджень у 1990-х рр. [26],

так і з актуалізацією такої видатної пам'ятки, як Самарь-Богородицька фортеця. Щорічні розкопки, які проводять археологи Дніпропетровського національного університету, дають серйозний матеріал для вивчення цього об'єкта й спонукають до більш активних архівних пошуків. Уже опубліковано чимало статей із різних аспектів життя Старої Самарі [15; 22; 23; 32], каталог археологічних знахідок [24]; сюжети про Стару Самарь-Богородичне включено до книг з історії Дніпропетровська [21; 30], вийшли друком монографічні видання [14; 28].

Втім попри досить вагомі досягнення у вивченні безпосередньо Самарі-Богородичного є аспект, який ще часто залишається поза увагою дослідників. Йдеться про вивчення історичних топонімів, властивих нижньому Посамар'ю, хоча про повне ігнорування цієї проблеми говорити не можна. Систему шляхів у Посамар'ї вдалося реконструювати дніпропетровському досліднику В. Старостіну [31]. До аналізу картографічного матеріалу у своїх розвідках звертаються В. Векленко та Малов [16; 17; 18].

Однак архівні пошуки показали, що існують джерела, які дозволяють більш системно підійти до вивчення топоніміки нижнього Посамар'я кінця XVII – середини XVIII ст. Зрозуміло, що не можна говорити про вичерпне опрацювання джерельної бази. Ця стаття, радше, дає певний матеріал для подальших пошуків, розвідок та узагальнень. У ній йтиметься про документальні, картографічні та частково усні джерела.

Найяскравіша інформація міститься саме в документальних джерелах. У ході суперечки Війська Запорозького Низового та Гетьманщини з приводу існування Старосамарської сотні відклалося чимало документів, у яких зафіксовано погляд старосамарців на те, які саме угіддя належать до цієї сотні. Старосамарська сотня намагалася в юридичному сенсі позиціонувати себе спадкоємцем міста Богородичного та сотні, що існувала в ньому. Ця сотня виникла як спосіб організації українського населення, яке оселялося за царським указом при збудованій у 1688 р. Богородицькій фортеці, й підлягала київському воєводі (губернатору). Вона була скасована на вимогу запорожців відповідно до умов Прутського миру [28, с. 201].

Оскільки документів на землевідведення для Богородичного відшукати не вдалося, старосамарці пішли шляхом збирання свідчень старожилів, які мешкали у пониззі Самари ще наприкінці XVII – початку XVIII ст. Ці свідчення, як і загалом справи з фондів

Генеральної військової канцелярії та Київської губернської канцелярії, відомі дослідникам. Вони, наприклад, активно використовувалися авторами коментарів до публікацій документів архіву Коша [1, с. 773–778, 780–781, 786; 2, с. 320].

Перша хвиля таких свідчень збиралася в березні 1748 р. Так, на думку старосамарських мешканців Карпа Самарського та Івана Безноса, тоді мешканці Богородичного господарювали вгору по Самарі до урочища Мостища біля містечка Вільного. Федір Іваненко межею угідь назвав саме Вільне, а царичанський козак Омелян Самарський, який на той час мешкав у Вільному, – урочище Сухий Байрак. Свідчення, з огляду на орієнтири, надзвичайно лапідарні, іншої топонімічної інформації в них обмаль. Відзначимо, що в кожному свідченні підкреслюється: запорожці не заважали господарській діяльності [8, арк. 38-40].

У 1752 р. між депутатами від Гетьманщини та Коша виникла суперечка стосовно місця проведення старосамарської комісії. Гетьманці мали намір здійснити її засідання в Старій Самарі, у той час як низовики вважали це приниженням честі Війська й уперто не погоджувалися з цим. Достойним місцем з'їзду вони вважали урочище Макушина могила, неподалік якого був брід через Кільчень. Як можна припустити, виходячи з контексту, це урочище має розташовуватися приблизно на однаковій відстані від Богородичного та Самарчика [1, с. 44, 47].

Більш широко з боку Гетьманщини роботу із збирання свідчень старожилів було проведено у вересні 1755 р. У серпні – жовтні цього року для проведення комісії з січовиками до Богородичного у черговий раз прибув китайгородський сотник П. Семенов, який, у зв'язку із неприбуттям запорожців, з'ясовував межі колишніх володінь Богородичного самостійно [10, арк. 33].

Чи то мешканців Старої Самарі вже не було в живих, чи то комісія вирішила скористатися їхніми старими свідченнями, але основний наголос зробили на опитуванні людей, що в 1755 р. мешкали поза Старою Самарю¹. До Нехворощанської сотні вирушив сотенний старосамарський писар Данило Любарський, який занотував свідчення козаків Лазаря Ве...(?) та Андрія Пуріза. Вони понад 50 років тому мешкали в Богородичному і дали такий опис угідь,

¹ Нижче я покликаюся на записи свідчень зі справи 9333 фонду Генеральної військової канцелярії. Продубльовано їх у справі 11904 того таки фонду (арк. 34-38).

що належали цьому місту. На правому березі Самари – від Богородичного вгору по Самарі до р. Вільнянки, а вгору по Кільченні до урочища Товста Могила і від цієї могили – до Кодацького перевозу; униз по Самарі – до Дніпра. На лівому березі Самари вгору до урочища Садки і р. Татарки, униз – до Дніпра, а у степ – до р. Вороної. Цікаво, що, за свідченнями цих козаків, по дрова мешканці Богородичного вгору Самари їздили по Самарчик (якого тоді, наскільки ми можемо судити, не існувало) і по Оленячі млини, які і тоді, і в 1755 р. належали Самарському монастирю [8, арк. 271-271 зв.].

До Царичанки вирушив старосамарський козак Дмитро Лелітка – він зафіксував свідчення козаків Омеляна Самарського (він уже давав їх у 1748 р.) та Кліма Ганнушки. Цікаво, що ці матеріали дослівно повторюють текст, зафіксований як свідчення нехворощанців [8, арк. 272-272 зв.].

Старосамарський козак Панас Ісаєнко у Кобеляках спілкувався з козаком Петром Байбузою. Отримані ним дані відрізняються від попередніх. Сам П. Байбуза «до шведської баталії» мешкав у Вільному, де сотником був Іван Лучанченко. Наскільки нам відомо, про цю сотню в історіографії не йшлося. Вона, як і Богородицька, підлягала київському воєводі (губернатору). Сам П. Байбуза працював тоді мірошником на млині вільнянського мешканця Лук'яна Охтирського. Вільнянці, на думку Байбузи, могли господарювати на землях вгору по Самарі (з обох берегів) до монастиря та урочища Лучин Ліс, де тоді знаходилася запорозька паланка. До речі, про місцезрозташування паланки писали коментатори 5-го тому Архіву Коша Нової Запорозької Січі [2, с. 320]. Униз по Самарі їхні угіддя простягалися до р. Родина (?), де був розташований хутір вільнянця Кирила Шмата [8, арк. 273].

Досить важко зорієнтуватися у свідченнях значкового товариша Полтавського полку Петра Самокиша, бо частину документа не вдалося прочитати. Сам П. Самокиш зі своїм батьком Микитою мешкав у Вільному протягом 8 років до Полтавської битви та 3 років після неї. З такого пояснення має випливати, що, скоріше за все, він був на той час неповнолітнім. Однак П. Самокиш наводить досить докладні орієнтири, які, як видається, стосуються угідь як Вільного, так і Богородичного. Вгору по Самарі межею виступає вже знайомий нам Лучин Ліс, де знаходилася запорозька паланка. Внизу Самари орієнтиром є кряж Пристенский. Згадуються також такі орієнтири, як річка Солоненька і Родина (?), урочище Мостища, урочище Товста Могила [8, арк. 273 зв. - 274].

На думку Івана Ластовицького, священника Покровської церкви у Старій Самарі, який на початку XVIII ст. мешкав у Вільному, угіддя цього містечка можна визначити таким чином. Від самого Вільного, угору по Самарі, до Сорокових Байраків. Від Сорокових Байраків, угору по річці Кільчень, по шлях із Царичанки до моря і по «межу самарскую». Лівою стороною Самари, угору до Журавки та Лип...(?), а вниз по Самарі – по «грань» самарську до урочища Мостища [8, арк. 274-274 зв.].

Реально старосамарці, які знаходилися під неослабним пресингом запорожців, вимушені були погоджуватися господарювати (за умови сплати десятини) на менших територіях. У 1758 р. мешканці Старої Самарі просили дозволу на використання лук Миколаївську та Погорілу в гирлі Самари (правий берег річки), далі понад Дніпром до Кодацького шляху і шляху на Царичанку та по старосамарський бік Кільчени. У датованому жовтнем цього ж 1758 р. проханні щодо можливості рубки лісу на дрова йдеться про урочища Миколаївське, Погоріле та Галицьке [1, с. 364–366].

Урочища Вільне та Лучине згадуються у справі, де йдеться про розташування запорозьких команд, які охороняли Вольності від татарського нападу взимку 1769–1770 рр. У кожному з цих урочищ при полковнику та двох полкових старшинах стояли козацькі команди, проте район Вільного, ймовірно у зв'язку з наявністю звичних шляхів через Самару та більшої заселеності, був прикритий краще. Тут знаходилися 200 січовиків одвукінь, тоді як у Лучиному – 100. Цікаво, що до назви Лучине додано місце її розташування – «на тому боці Самари» [7, арк. 81].

Для посилення своєї позиції у суперечці з січовиками старосамарці додали копії документів колишнього богородицького сотника початку XVIII ст. Сави Михайловича Таранухи, який згодом сотникував у Кобеляках [10, арк. 30]. Проте тут з певною топонімічною прив'язкою згадується лише пасіка в Протовчах, якою володіли мешканці Богородичного [8, арк. 275].

Про функціонування в березні 1747 р. Пришибного редуту (вірогідно, між Вільним і Богородичним) свідчить справа, пов'язана зі спробою російської військової команди під командуванням прапорщика Івана Сверчкова повернути колишніх старосамарських мешканців на старі місця. Ініціатива виходила від старосамарського сотника М. Зуба, який сам не міг подолати небажання Коша видавати цих людей. Тоді сотник звернувся до російської залоги в Усть-Самарі, аргументуючи своє прохання турботою про долю цих пере-

селенців: «чтоб они в нечаяном случае в какие неприя // телские руки не попали» [11, арк. 46].

Прем'єр-майор А. Позняков вислав для проведення переселення відділ на чолі із згаданим прапорщиком І. Сверчковим, який 16 березня 1747 р. прибув до слободи Вільної. Він віддав наказ колишнім старосамарцям збирати речі. Очевидно, щоби полегшити їм переїзд, частину речей солдати взяли собі – у возах військовиків опинилися смушки, штані, сорочки, намітки, сало тощо. Проте вже наступного дня до Вільного прибув самарський полковник Кишенський на чолі 30 озброєних козаків. Подальші дії запорожців характеризуються як такі, що «...весма к худому ихъ намѣ // рению следовать могутъ.» [11, арк. 46].

Самарський полковник із козаками заїхав на квартиру, де розташувався поручик, і пояснив, що найкраще йому негайно забиратися зі слободи, оскільки і прибулі козаки, і місцеві мешканці схилиються до рукоприкладства – як за спробу примусового переселення, так і за забрані речі, що їх козацька команда вже повернула власникам. Прапорщика, як свідчить його рапорт, лякала нічна дорога, на що Кишенський лаконічно відповів: «...черть тебя невозметь». Росіяни таки вимушені були виїхати в ніч, але дорогою до Пришибного редуту тримали напоготові заряджену зброю [11, арк. 49-49 зв.].

Річки та балки часто фігурують у суперечках між старосамарцями й низовиками стосовно сіножатей. Забирання запорожцями накошеного старосамарцями сіна призвело до подання скарги сотником І. Березаном полтавському полковнику А. Горленку. Для обґрунтування своєї позиції сотник пише, що трави були накошені неподалік від Старої Самарі і як орієнтири подає річки та відстані від містечка до них – Татарка (4 версти), Маячка (2 версти), Воронова (15 верст) та Шиянка (5 верст) [8, арк. 235]. Балка Маячка, у верхів'ях цієї річки, згадується в запорозьких документах 1765 р. [6, арк. 17, 39 зв., 58].

Без позначення відстані у скарзі І. Березана подана р. Лозовата [8, арк. 235]. Запорожці сприймали урочище Лозовате як своє, не визнаючи права того ж Березана тут господарювати. Проте сотник у 1756 р. косив тут сіно і навіть продав його козаку Крилівського куреня Тарану, який мав у Лозоватому зимівник [3, арк. 284 зв. - 285]. У 1758 р. самарський полковник Іван Голуб з'ясовував у старожилів, з якого часу І. Березан косив сіно в балках біля р. Лозоватої. Думки розходилися, але йшлося про час від 5 до 10 років. У контексті претензій Коша до І. Березана та до старосамарців, що мешкали у по-

низзі Дніпра, згадуються Шиянка, Діброва, дніпрові острови тощо [1, с. 351].

Річки Ворона, Татарка та місцевість у гирлі Самари фігурують у документі, датованому листопадом 1774 р. Комендант Старосамарського ретраншементу О. Рязанцев звертався до Коша із клопотанням про дозвіл на рубання дерев у байрачних лісах на цих річках, оскільки вони розташовані неподалік від фортеці. Для коменданта справа була нагальною, адже наприкінці листопада до укріплення прибули 4 мушкетерські роти Азовського піхотного полку і солдати потребували казарм [5, арк. 160-162].

Досить цікаву інформацію стосовно різних об'єктів у нижньому Посамар'ї містять розписки російських та гетьманських команд, яким запорожці виділяли сіножаті. Так, улітку 1760 р. в пониззі Самари з боку січовиків цим займалися отаман Шкуринського куреня Михайло Спигак, кодацький шафар Гаврило Шарій та писар Самарської паланки Іван Ковалевський [3, арк. 15].

Козаки з команди Прилуцького полку отримали право косити сіно в урочищах – від могили, що стоїть над старим шляхом, до пустого майдану, далі – до пустого редуту. Усі ці орієнтири в документі позначені як такі, що лежать уздовж Кільчені. Проте цим відвід не обмежувався. Далі право косити поширювалося на територію до нового Кодаського шляху. Також відведені були сіножаті від Макушиного Броду понад Кільченню вниз до шляху Царичанка – Стара Самарь [3, арк. 16-16 зв.].

Згідно з розпискою, яку надав комендант Андрій Какурін, старосамарський гарнізон міг користуватися угіддями зі свого боку Кільчені від гори (далі нерозбірливо. – *О. Р.*) по новому Кодаському шляху до редуту, який стоїть на Кільчені [3, арк. 17]. Наступного, 1761, р. запорожці виділили для старосамарської залоги дещо інші луки – з іншого боку Кільчені, нижче Макушиного Броду від могили понад Кільченню до нижнього Кільченського Броду, а звідти – по старому Богородицькому шляху до Великої Могили, що неподалік Пічаного редуту [3, арк. 36].

Гострий конфлікт між старосамарським комендантом А. Какуріним та Самарською паланкою розгорівся на початку 1762 р. Росіяни поставили на Самарському мосту, через який пролягав шлях на Кальміус, свій пост. Солдати займалися здирствами та пустошили Самарську Товщу. Після невдалої спроби порозумітися з А. Какуріним Кіш розглядав варіанти чи то силового усунення росіян, чи, у разі неможливості, перенесення мосту і, відповідно, шляху, в інше

місце. Паланковий полковник Леонтій Василієвич отримав завдання перевірити можливість побудови мосту в районі Хашового. Після побудови мосту козаки мусили перекрити купцям старий шлях і скерувати їх на запорозький міст [4, арк. 9].

До пошуку зручного місця підключився шафар Кодацького перевозу Федір Голуб. Разом із Л. Василієвичем вони відшукали зручне місце – нижче Новоселиці та Чернечого Млина, де була стара паланка. Для нормального функціонування цієї дороги, на думку шафара, потрібно було не так багато – зробити ще 2 невеликих мостів на лівому березі Самари – на невеликих річках Солоненькій та Подпо... (?) [4, арк. 10-11]. Водночас Кіш намагався діяти легально і переконати командування Українського ландміліцького корпусу вплинути на майора Какуріна. Коменданту ж із Січі писали, що його команда ефективна на мосту навесні, за високої води, а «...через Самарь речку не одинъ переездъ но когда // вода соидеть многіе їмбются» [4, арк. 44-44 зв.].

Надзвичайно цікавим документом, який, наскільки нам відомо, не залучався до наукового обігу, є карта Самари та навколишніх земель, укладена 1755 р. в результаті роботи в Старій Самарі комісії з розмежування угідь [9, арк. 226-228]. Комісари на чолі із китаїгородським сотником П. Семеновим створили її на підставі свідчень старожилів для того, щоб унаочнити розташування угідь Богородичного – Старої Самари. Крім того, карта мала показати, що скарги січовиків на неможливість нести військову службу у випадку відмежування території для Старої Самари є перебільшеними.

На разі, на жаль, не вдалося виявити оригінал цієї карти. У справі 11 368 фонду Генеральної військової канцелярії його немає, збереглася лише позначка про вилучення карти зі справи, але куди – невідомо. Таким чином, у розпорядженні дослідників знаходяться лише 3 кадри мікрофільму. Автор цієї розвідки щиро вдячний кандидату іст. наук А. Авраменку, відомому фахівцю з картографії та історичної географії, який погодився відтворити цю карту з максимально можливою відповідністю зниклому оригіналу.

Якщо переходити до характеристики карти під кутом зору заявленої теми, це – радше кольорова карта-схема. На ній позначено масштаб та наведено легенду стосовно нумерованих об'єктів. Під №1 позначено Кодацький перевіз, 2 – Товсту Могилу на Кільчені, 3 – Мостища, 4 – Оленячий млин, 5 – р. Ворону і 6 – Богородичне. Правий берег Дніпра на карті фактично не представлений, там фіксується тільки Кодацький перевіз. У гирлі Самари, на лівому березі,

відзначено Усть-Самару, дещо вище, на правому – м. Богородичне. Неподалік від Богородичного показані річки Маячка, Татарка (лівий берег Самари) та Кільчень (правий). На південь від Самари зафіксовано р. Ворону.

На карті позначено угіддя, якими мають користатися старосамарці. Лінія йде від Кодацького перевозу до Товстої Могили на р. Кільчень, звідти повертає дугою до Самари, до місцевості, позначеної на лівому березі як Мостища. Таким чином, територія гіпотетичних старосамарських земель на правому березі Самари закінчується дещо нижче від Новоселиці (Самарчика). На лівому березі вона починається проти Новоселиці і йде степом по дузі, яка упирається в р. Ворону.

Вище Новоселиці фіксується р. Вільнянка (без позначення слободи Вільної, яка існувала під час складання карти), навпроти річки Вільнянки – Оленячий млин, біля якого написано, що він знаходиться у володінні Самарського монастиря. На правому березі Самари, вище Вільнянки, подано річку «Сороковая јли байраки». Проти неї, на лівому березі, є надпис: «Луциѣ лѣсъ где запо // рожская паланка била». Вище за течією Самари подані тільки річки її басейну.

Для локалізації виявлених у писемних джерелах топонімів на місцевості цілком реалістично застосовувати методи усної історії, адже козацька складова у топоніміці та пам'яті мешканців Посамар'я збереглася. Для прикладу можна навести матеріали з с. Василівки Новомосковського району. У самому селі живою є пам'ять про першопоселення – запорозького козака Остапа. Це відбилось в назві найстарішої частини села – Остапівки, або, інакше, Горішньої [25, с. 32]. Із джерел добре відомо про існування угідь, з яких мешканці косили сіно для паланкових потреб. Наприклад, щодо Самарської паланки згадуються паланкові луки в урочищах Кут та Шест (?) [3, арк. 255-256]. Василівські мешканці стосовно однієї з місцевостей у Самарському лісі неподалік села оперують назвою «Паланкові луки»².

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що з-поміж проаналізованих джерел найбільшу кількість топонімічної інформації містять писемні джерела. Варто виділити документи, які стосуються відведення угідь для російських військ та козацьких команд із Гетьманщини. Надзвичайно інформативними є також свідчення старожит-

² Подяка за допомогу мешканцю Василівки Ю. А. Писаренку.

лів, які були записані під час дій «старосамарської комісії», хоча, зрозуміло, до них варто підходити обережно з огляду на умови їхньої появи. Однак недоліком такого виду джерел дуже часто є неможливість чітко прив'язати той чи той топонім до місцевості. Відповідно тут надзвичайно важливими є картографічні та усні джерела. Загалом же слід сказати, що стосовно нижнього Посамар'я до наукового обігу введено та опрацьовано доволі багато картографічних і документальних джерел, які дозволяють створити історичну карту цієї території кінця XVII – середини XVIII ст. Проте, на нашу думку, створення вірогідної карти є неможливим без залучення усних джерел.

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – К., 2003.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 5. – К., 2010.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі (м/ф), оп. 1, спр. 100.
4. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 135.
5. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 194.
6. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 196.
7. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 249.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 9 333.
9. ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3., спр. 11 368.
10. ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3., спр. 11 904.
11. ЦДІАУК. – Ф. 59. Київська губерньська канцелярія, оп.1, спр. 1 377.
12. **Апанович О.** Збройні сили України в першій половині XVIII ст. / О. Апанович. – К., 1969.
13. **Бінкевич В.** Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом: Краєзнавчий нарис / В. Бінкевич, В. Камеко. – Д., 2000.
14. **Векленко В.** Нателные кресты Самари – Богородицкой крепости / В. Векленко. – Д., 2010.
15. **Векленко В.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Стара Самарь та Богородицької фортеці / В. Векленко, І. Ковальова, В. Шалобудов // Укр. археогр. щорічник. – Вип. 8/9. – К. ; Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.
16. **Векленко В.** Аналіз картографічних матеріалів доісторичних топонімів Нижнього Посамар'я / В. Векленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Д., 2006. – Вип. 3. – С. 206–219.
17. **Векленко А.** Картографические материалы к истории Богородицкой крепости – Старосамарского ретраншемента / А. Векленко, В. Веклен-

- ко, А. Малов // Позднесредневековый город IV: археология и история : материалы IV Всерос. семинара. Ноябрь 2011. – Тула, 2012.
18. **Векленко В.** Картографічні джерела до історії Богородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу / В. Векленко, А. Векленко, О. Малов // Фронтири міста. – Д., 2012. – Вип. 1. – С. 117–131.
 19. **Голобуцький В.** Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / В. Голобуцький. – К., 1961.
 20. **Заруба В.** Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / В. Заруба. – Д., 2003.
 21. Історія міста Дніпропетровська. – Д., 2006.
 22. **Ковальова І.** Нові дослідження посаду Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко // Січесл. альм. – Д., 2005. – Вип. 1. – С. 21–35.
 23. **Ковальова І.** Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов // Гуманіт. журн. – Д., 2004. – № ½. – С. 66–72.
 24. **Ковальова І.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко. – Д., 2007.
 25. **Кондратова К.** Барви рідного краю: історія села Василівки Новомосковського району / К. Кондратова. – Д., 2012.
 26. **Мицик Ю.** Місто на Самарі / Ю. Мицик, В. Мосьпан, С. Плохій. – Д., 1996.
 27. Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця : темат. зб. / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д., 2008.
 28. **Репан О.** Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – Д., 2008.
 29. **Скальковський А.** Історія Нової Січі, або останнього Коша Війська Запорозького / А. Скальковський. – Д., 1994.
 30. **Старостін В.** Столиця степового краю / В. Старостін. – Д., 2004.
 31. **Старостін В.** Початковий етап історії м. Новомосковська. Дипломна робота за ОКР «бакалаврат». [Рукопис] / В. Старостін. – Д., 2008.
 32. **Шалобудов В.** Знахідки фальшивих півтораків Сигизмунда III на території козацького містечка Самарь / В. Шалобудов // Наддніпрянська Україна. – Д., 2003. – Вип. 2. – С. 247–250.
 33. **Яворницький Д.** Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Т. 1. – К., 1990.

Надійшла до редколегії 22.11.2012 р.

УДК 902/904

А. В. Іванцов

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

Ф. Ф. ЛАСКОВСЬКИЙ ПРО УКРАЇНСЬКУ ЛІНІЮ

Розглядається опис Української лінії у книзі Ф. Ф. Ласковського «Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії: досвід дослідження інженерного мистецтва».

Ключові слова: Ф. Ф. Ласковський, Українська лінія, фортеця, редут, фортифікація.

Рассматривается описание Украинской линии в книге Ф. Ф. Ласковского «Материалы для истории инженерного искусства в России: опыт исследования инженерного искусства».

Ключевые слова: Ф. Ф. Ласковский, Украинская линия, крепость, редут, фортификация.

Description of the Ukrainian line is a book F. F. Laskovskiy “Materials for history of engineering art in Russia: experience of research of engineering art”.

Key words: F. F. Laskovskiy, Ukrainian line, fortress, redoubt, fortification.

Федір Федорович Ласковський (1802–1870) – відомий російський військовий інженер, генерал-лейтенант від фортифікації. У 1824–1858 рр. викладав фортифікацію в Головному інженерному училищі та історію військово-інженерної справи великим князям Олександру Миколайовичу (майбутньому імператору Олександру II) та Костянтину Миколайовичу. У 1858 р. залишив викладацьку роботу та звернувся до історико-пошукової діяльності.

В історіографії, присвяченій кожному об'єкту історичного пізнання, існують твори, що виділяються із загального ряду. Для Української лінії як військово-фортифікаційного та адміністративного об'єкта, як і для ряду інших систем укріплень, таким твором є тритомна праця російського військового інженера та історика Федора Федоровича Ласковського «Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії: досвід дослідження інженерного мистецтва» у трьох томах, що вийшли відповідно в 1858, 1861 та 1865 рр.

Три томи «Матеріалів» охоплюють такі періоди: перший том – до XVIII ст. [2]; другий – часи правління Петра I [3]; третій – від Петра I до Катерини II [4]. Дана праця є фундаментальним дослідженням з історії фортифікаційного мистецтва в Росії, зокрема історії прикордонних укріплень Російської держави, яке нараховує загалом близько двох тисяч сторінок і на даний момент виділяється з-поміж інших за повнотою та інформативністю. Необхідно зазначити розгалужений посилковий апарат у книзі, який набуває окремої ваги з огляду на те, що архівні джерела, на які посилався Ф. Ф. Ласковський, зараз є частково втраченими чи переміщеними і загубленими в інших архівних фондах. Зважаючи на це, а також на специфіку оброблених та введених до наукового обігу джерел, дана наукова праця сама по собі набуває характеру історіографічного джерела. Ураховуючи широту роботи Ф. Ф. Ласковського і в той же час конкретне спрямування нашого дослідження, ми приділили увагу саме аспектам висвітлення історії Української лінії.

У перших двох томах праці, відповідно до їх часових вимірів, пряма інформація щодо Української лінії відсутня. У той же час перший том містить доволі докладну загальну інформацію щодо будівництва укріплених ліній на південних кордонах Російської держави з їх описом. При цьому в підрядкових коментарях автор подає відомості про місце розташування укріплень, їх розміри, протяжність тощо. На жаль, не завжди при наведенні цих даних є посилання на відповідні архіви.

У першому томі своєї праці Ф. Ф. Ласковський подає перелік усіх оборонних укріплених ліній («засічних черт») з указівкою на час та місце їхнього будівництва, ініціаторів і керівників побудови тощо. Варто зазначити, що перші лінії такого роду не мали «власних» назв, і автор, ніяк їх не іменуючи, описує за населеними пунктами, через які вони проходили [1, с. 38, 40–46]. Лише в більш пізній історіографії стануть загальноприйнятими назви Білгородська, Ізюмська, Українська та Нова Дніпровська лінії [5]. Ці системи укріплень (окрім Нової Дніпровської) у часі передували Українській лінії, і тому можна говорити про сталість традиції будівництва типових прикордонних безперервних укріплень, які охоплювали великі відстані. Автор докладно описує загальну типологію спорудження таких ліній («засічних черт»), методику їх будівництва, стандартні розміри укріплень та ін. Усі дані підтверджуються

посиланнями на архіви або історіографію, утім ці підходи можна лише частково застосувати до Української лінії, оскільки вона будувалася пізніше та із залученням новітніх європейських розробок у будівництві фортець та інших систем безперервних укріплень [3, с. 222–224; 4, с. 64].

У другому томі твору Ф. Ф. Ласковського описується будівництво нових укріплень та фортець за часів правління Петра I. Тут спостерігається безперервність традиції фортечного будівництва, яке постійно розвивалося. Також не варто забувати, що більшість осіб, безпосередньо причетних до створення Української лінії, зокрема майбутній фельдмаршал Х. А. Мініх, розпочинали свою кар'єру саме за часів Петра I.

Третій том праці Ф. Ф. Ласковського містить докладну інформацію про Українську лінію, яка є унікальною тим, що цією публікацією вперше вводиться до наукового обігу мета та історія будівництва останньої і вона має до нашого часу найбільший індекс цитування (при цьому без конкретних посилань). Варто зауважити, що Ф. Ф. Ласковський неодноразово посилається на праці А. О. Скальковського, зокрема «Історію Нової Січі» [6], у той же час А. О. Скальковський у своїх працях посилається на Ф. Ф. Ласковського [6]. З огляду на це ми можемо говорити про фактично одночасне введення до наукового обігу Української лінії двома дослідниками при тому, що зроблено ними це було автономно.

Ф. Ф. Ласковський у підрозділі «О способах укрепления» виділяє три розряди (школи) їх будівництва: німецьку, французьку, голландську. Автор наводить описання їх головних відмінних рис, зокрема вказує на використання французькою школою каменя при будівництві фортець, що інші дві вже не робили. Коментарі Ф. Ф. Ласковського підтверджуються посиланнями на архівні картографічні джерела (нині – фонд 14 РДВІА) [3, с. 222–223].

Ф. Ф. Ласковський підкреслює, що загалом укріплені лінії мали схожу структуру і їх будівництво базувалося на попередньому досвіді. У той же час є цікавим порівняння автором Української та Закамської ліній. На його думку, ці лінії, що будувались одночасно, були найбільш подібними із збудованих у XVII–XVIII ст. Ф. Ф. Ласковський відзначає їх невисоку ефективність та уразливість. Немає сумнівів, що ця точка зору базується як на опрацюванні архівних джерел та історіографії, так і на особистому досвіді огляду залишків указаних укріплень. Ф. Ф. Ласковський вважає, що якісні зміни

в побудові ліній сталися ще під час проектування та будівництва Оренбурзької та Сибірської ліній, оскільки дані системи укріплення не мали, на відміну від попередніх, природного захисту у вигляді річок або гір [4, с. 65].

Цілком логічним є погляд професійного інженера-фортифікатора, який вважає, що головним показником якості та обороноздатності ліній була не їх протяжність та система будівництва укріплення, а кількість і розташування укріплених пунктів на їх протяжності. Ф. Ф. Ласковський вважає, що протяжні ділянки ліній могли пробиватися (і пробивалися!) ворожими загонами, у той час як вдале густіше розташування укріплень (фортець) сприяло зупиненню нападів.

Опис власне Української лінії займає у творі окремий підрозділ. Автор вказує, що наказ про будівництво Української лінії був виданий Військовою колегією на ім'я генерал-майора від фортифікації П. Дебреньї (в інших джерелах де Бріні, де Брінї, Дебреньї, Дебреньов). При цьому наявним є посилання, яке свідчить про те, що ініціатором будівництва був генерал – граф І. Б. Вейсбах, богемець на російській службі. Тут автор посилається на відомі мемуари Х. Г. Манштейна (1711–1757, ад'ютант фельдмаршала Х. А. Мініха, у подальшому – очільник пруської розвідки Фрідріха II), які є одним із найкращих джерел особистого походження з історії Росії даного періоду [4, с. 68]. Проте питання щодо ініціювання будівництва Української лінії Вейсбахом потребує подальшого вивчення. Є багато свідчень про те, що справжнім ініціатором був Х. А. Мініх, а І. Б. Вейсбах лише виконував його волю, подавши відповідний проект.

Ф. Ф. Ласковський вказує, із цитуванням, що 15 січня 1731 р. Сенатом було видано інструкцію на ім'я генерал-майора А. І. Тараканова та генерал-майора Дебреньї, якою передбачалося формування двадцяти нових полків ланд-міліції, окрім існуючих, та будівництво Української лінії. Автор вказує на те, що планувалося збудувати 16 фортець та 142 редутів, при цьому посилаючись на «Повне зібрання законів Російської імперії» (т. VIII, № 5763) та «Південний інженерний архів» (меморія № 20) [4, с. 69]. Аналіз наступних історіографічних робіт, у сукупності з архівними даними, дає підстави говорити про правоту Ф. Ф. Ласковського відносно кількості фортець, але питання кількості редутів, безумовно, потребує подальшого вивчення.

Автор зазначає, що будівництво першої ділянки Української лінії почалося навесні 1731 р. і було закінчено 20 жовтня того ж року; при цьому було виявлено багато недопрацювань, унаслідок чого було наказано їх виправити (вказана вище промеморія). У підрядкових посиланнях зазначено фортеці, збудовані в 1731 р.

У наступному році, за словами автора, було наказано продовжити будівництво лінії, зокрема укріпити її частоколом. Цікавим є факт, який наводить Ф. Ф. Ласковський із посиланням на згадану промеморію, що було наказано перенести села й містечка, які знаходилися південніше р. Оріль, *за* Українську лінію. Також автор згадує пункт наказу, який зобов'язував будувати фортеці на відстані від 20 до 30 верст (від 21,3 до 32 км) одна від одної, а також вказує на необхідність дотримуватися встановлених розмірів фортець.

У праці, що розглядається, наводяться дані щодо Української лінії після завершення її будівництва, зокрема говориться про те, що лінія являла собою безперервний вал укріплень реданного типу, який змінювався залежно від природного рельєфу з фортецями, редутами та іншими укріпленнями. Із тильного боку лінії знаходилися блокгаузи для війська. Фортеці мали вигляд правильних чотирикутників підквадратної форми, окрім Лівенської та Борисоглібської, які були збудовані у формі п'ятикутників. Усі фортеці лінії мали укріплення лише зі сторони можливого нападу ворога [4, с. 69–70].

Будівництво Української лінії, за Ф. Ф. Ласковським, здійснювалося в умовах підготовки до війни з Туреччиною, і це стало водночас приводом до поспіху в її будівництві та причиною гальмування цього процесу. Останнє пояснюється надвеликими обсягами робіт, відсутністю кваліфікованих інженерів, поганими умовами праці і як наслідок – смертністю робітників [4, с. 73]. Ф. Ф. Ласковський посилається при цьому на «Історію Русів», приписуючи авторство цього твору Георгію Кониському: «Работа сія похитила многія тисячи народа, безвременно погибшаго отъ тяжестей, зноя и климата» [4, с. 74; 7].

У 1736 р., зазначає автор, після дипломатичного розриву з Туреччиною фельдмаршал Мініх прийняв загальне командування армією (явна помилка – війна розпочалася роком раніше, а Мініх очолив армію в 1733 р.), останній приступив до виправлення та перебудови окремих ділянок Української лінії, для чого було залуче-

но ще 15 тисяч працівників із селян Гетьманщини, Воронежської та Білгородської губерній. Судячи з документів, на які посиляється Ф. Ф. Ласковський, можна сказати, що перебудова лінії тривала до 1738 р. [4, с. 80–81]. Це ж підтверджується і багатьма іншими дослідниками. У той же час можна з великою долею вірогідності говорити про те, що через поспіх при будівництві лінії було порушено технологію будівництва – вали і рови не укріплювалися, наслідком чого стало їх руйнування під впливом природних факторів і в подальшому – постійна необхідність відновлення. Підтвердженням цьому є указ Військової колегії від 1743 р. генерал-лейтенанту Дебреньї, який на той час командував українським ландміліцьким корпусом, про огляд лінії, яка «пришла в худое состояние» [4, с. 77]. Також автор наводить дані щодо артилерійського забезпечення Української лінії [4, с. 78].

Ф. Ф. Ласковському належить список-таблиця фортець Української лінії з позначенням їх назв, у котрій автор вступає в протиріччя із самим собою, оскільки у списку нараховується 15 фортець, але відразу після цього він пише, що їх було 17, а декількома сторінками до цього вказує, що їх було 16 [4, с. 76].

Свідчення щодо полків ландміліції на Українській лінії є короткими, Ф. Ф. Ласковський пише, що дані полки формувалися з українського ландміліцького корпусу, який було створено в 1713 р. із включенням до зазначеного підрозділу солдат із Воронежської та Білгородської губерній. Загальна кількість ландміліцьких полків становила двадцять, із них 16 – кінних і 4 – піхотних [4, с. 78].

Наприкінці описання Української лінії Ф. Ф. Ласковський іще раз розглядає її головні недоліки, до яких відносить надмірну протяжність, віддаленість від театру бойових дій, знаходження багатьох поселень південніше за лінію (це унеможливлювало їх захист), специфіку ґрунтів, відсутність якісної води й лісу тощо. Він вказує на те, що неодноразово розроблялися проекти перебудови, зокрема подовження лінії, але вони так і не реалізувалися. Цим завершується опис Української лінії [4, с. 79].

Загалом книга «Матеріали для історії інженерного искусства въ Россіи» є фундаментальним твором з історії російського фортифікаційного мистецтва Х–XVIII ст. Він створювався автором протягом майже десяти років із використанням практично всіх доступних йому архівних та інших писемних джерел. Необхідно враховувати той факт, що Ф. Ф. Ласковський був фаховим військовим інже-

нером і доповнив історичні відомості знаннями з теорії та практики фортифікаційної справи.

На жаль, Ф. Ф. Ласковський не встиг завершити четвертий том своєї праці, що мав охопити період від Катерини II до Кримської війни (1796–1856). Рукопис так і не був опублікований і зараз зберігається у спецфонді бібліотеки Військового інженерно-технічного університету Санкт-Петербурга.

Бібліографічні посилання

1. **Заїка Г. П.** Українська лінія / Г. П. Заїка. – К. ; Полтава : Археологія, 2001.
2. **Ласковський Ф. Ф.** Матеріали для історії інженерного искусства въ Россіи. Ч. I. Опытъ изслѣдованія инженерного дѣла в Россіи до XVIII столѣтія / Ф. Ф. Ласковскій. – СПб. : Императорская академія наукъ, 1858.
3. **Ласковскій Ф. Ф.** Матеріали для історії інженерного искусства въ Россіи. Ч. II. Опытъ изслѣдованія инженерного искусства въ царствованіе Императора Петра Великаго / Ф. Ф. Ласковскій. – СПб. : Императорская академія наукъ, 1861.
4. **Ласковскій Ф. Ф.** Матеріали для історії інженерного искусства въ Россіи. Ч. III. Опытъ изслѣдованія инженерного искусства послѣ Императора Петра I до Императрицы Екатерины II / Ф. Ф. Ласковскій. – СПб. : Императорская академія наукъ, 1865.
5. **Молдавський Р. О.** Нова Дніпровська лінія укріплень / Р. О. Молдавський. – Запоріжжя : Тандем-У, 2006.
6. **Скальковський А. О.** Історія Нової Запорозької Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д. : Січ, 1995.
7. Історія Русів [Електронний ресурс] / пер. Івана Драча. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/istrus/rusiv.htm>.

Надійшла до редколегії 23.11.2012 р.

УДК 94(477) «1734-1775»

О. Д. Сухомлин

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ
ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕДУТІВ XVIII ст.
У МЕЖИРІЧЧІ ОРЕЛІ ТА САМАРИ**

Розглянуто питання локалізації та окремі аспекти історії російських редутів у регіоні межиріччя Орелі та Самари доби Нової Січі.

Ключові слова: редут, Сокольський редут, Біркутський редут, Кодацький редут, Самарська паланка.

Рассмотрены вопросы локализации и некоторые аспекты истории российских редутов в регионе междуречья Орели и Самары в период Новой Сечи.

Ключевые слова: редут, Сокольский редут, Биркутский редут, Кодацкий редут, Самарская паланка.

There are problem of localization of Russian redoubts of Oril-Samara region and some aspects of its history talked about in this article.

Key words: redoubt, Sokil redoubt, Birkut redoubt, Kodak redoubt, Samars'ka palanka.

Запорозьке козацтво доби Нової Січі сьогодні є предметом пильної уваги дослідників, проте багато питань його історії залишаються маловивченими або зовсім недослідженими. Відкритими залишаються, зокрема, проблеми внутрішньопаланкового життя. У цьому сенсі великий інтерес для дослідження становить регіон межиріччя Орелі та Самари. За доби Нової Січі це територія щільної колонізації та контактна зона трьох суб'єктів (російське військо, лівобережне та запорозьке козацтво), тут утворилися три нові паланки: Протовчанська, Орельська, Личківська.

У цьому контексті важливою є проблема дослідження російської військової присутності в межиріччі Орелі та Самари. Якщо великі осередки, такі як Старосамарський ретраншемент, активно досліджуються, то про дрібніші – редуті – не маємо жодної спеціальної розвідки, а інформація, що міститься в існуючій науковій

літературі, є вкрай фрагментарною й часто неточною. Великою мірою це зумовлене тим, що першоджерелами для більшості сучасних дослідників є самі лише праці попередників – дореволюційних учених [7; 8; 26; 27], мало використовуються дані картографічних джерел, зовсім відсутні відомості польових розвідок, усної історії та масивів документальних джерел, не враховується й природно-географічний чинник.

В історіографії редути зазвичай розглядаються як додаток до російських фортець. Різних питань історії редутів торкалися такі дослідники, як В. О. Пірко [30], О. А. Репан [35; 36; 38], Г. К. Швидько [49], В. С. Старостін [41], О. В. Харлан [37; 45; 46], С. Ф. Плещький [32], Ю. А. Мицик [29], дореволюційні – А. О. Скальковський [39], Ф. Ф. Ласковський [26; 27], О. К. Байов [7; 8]. Джерельною базою для розвідки стали справи 29, 40, 52, 100, 136, 150, 194, 279 оп. 1 ф. 229 (Архів Коша Нової Запорозької Січі), опубліковані документи цього ж фонду [1–4] та справа 6800 оп. 3 ф. 51 (Генеральна Військова Канцелярія) Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), а також документи, опубліковані Д. І. Яворницьким [52] та Т. Л. Кузик [25]. Крім того, залучено широкий спектр картографічних джерел [5; 12; 14; 15; 24; 31; 33; 43] та проекти редутів, опубліковані Ф. Ласковським [26] (рис. 1, 2).

Метою цієї статті є локалізація російських редутів у межиріччі Орелі та Самари й окреслення проблемного поля основних аспектів їх функціонування в контексті історії запорозького козацтва.

Наразі важко точно назвати кількість редутів у зазначеному регіоні, передусім через невизначену кількість редутів у Посамар'ї та вздовж шляху зі Старої Самари до Царичанки. Треба зазначити, що мова піде про редuti, які розташовувалися берегом Дніпра, а саме Біркутський, Романівський, Сокільський, Терлимський, Протовчанський, Кодацький та Миколаївський. Ці укріплення були побудовані російською армією за розпорядженням фельдмаршала Мініха в 1736 р., до фортифікаційних робіт залучалися лівобережні козаки. Упродовж російсько-турецької війни редuti перебували в розпорядженні Мініха, після війни – київського генерал-губернатора Леонтьєва [8. с. 185; 27, с. 38; 35 с. 93–94; 37, с. 65; 51, с. 101; 52, с. 1326].

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. в редuti по Дніпру між Орликом та Самарою для охорони кордону відправлялися команди з козаків Лубенського, Миргородського та Полтавського полків на чолі з полковником Лесевицьким (1736–1737). «Редутна»

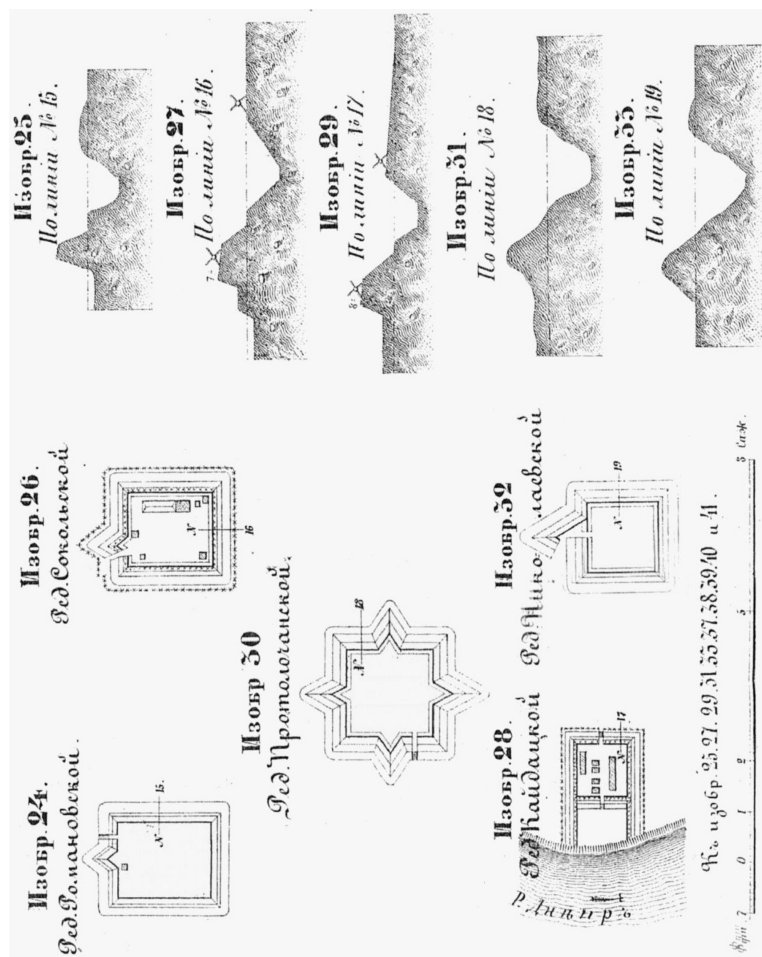

Рис. 1. Плани редутів (за Ф. Ласковським [26, арк. 4])

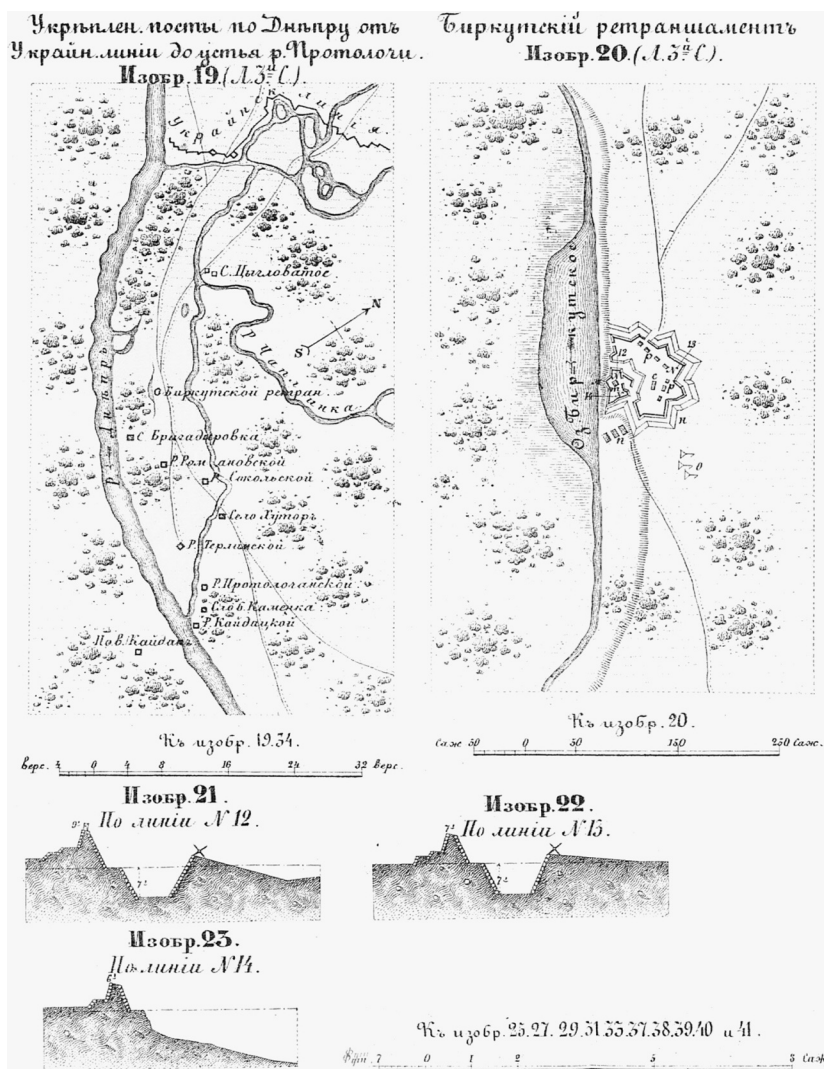

Рис. 2. Угорі праворуч – схема розташування редутів (за Ф. Ласковським);
ліворуч – план Біркутського ретраншементу;
внизу – профілі Біркутського ретраншементу та редуту [26, арк. 4]

команда налічувала 911 козаків, у той час як на Українську лінію було відправлено 1 000 козаків. Цілком можливо, що у воєнний час команди редутів, як і команди Усть-Самарського та Самарського ретраншементів, повністю комплектувалися лівобережними козаками [35, с. 113, 115]. За найменшої небезпеки татарського нападу команди намагалися посилювати додатковими відрядженнями козаків із північних полків. Так, восени 1738 р., у зв'язку з небезпекою переправи татар через Дніпро напроти Кодацького редуту, туди була вислана команда з козаків і посполитих Воронежської сотні [48, арк. 2-2 зв.].

За свідченнями Ласковського, редуги зазнали лише одного реформування: 1749 р., у зв'язку з пересуненням кордону після російсько-турецької війни, Військова колегія розпорядилася про скорочення форпостів. Мали скорочуватися гарнізони Кодацького та Соکیلського редутів, знімався гарнізон Біркутського, а Терлимський, Романівський та Протовчанський редуги мали утримуватися в доброму стані. Проте в документах Архіву Коша 1750–70-х рр. серед переліку нижньодніпровських постів значаться лише Біркутський, Соکیلський та Кодацький редуги. Це наштовхує на думку, що існували інші розпорядження або мав місце природний катаклізм. Якщо взяти до уваги той факт, що Біркутський, Соکیلський та Кодацький редуги розташовувалися приблизно на однаковій відстані один від одного (рис. 3), то більш вірогідним є скорочення

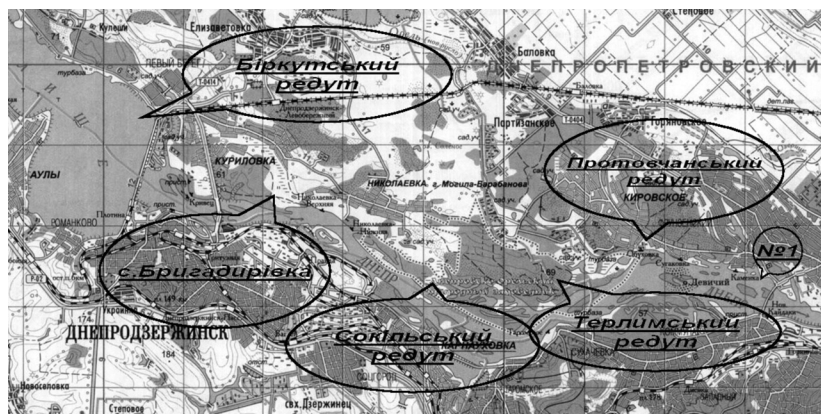

Рис. 3. Схема розташування редутів за сучасною топографічною картою.
Позначка № 1 – Кодацький редут

укріплених пунктів. Але, незважаючи на це, вони потрапляли на тогочасні карти. Отже, редути в межириччі Орелі та Самари були скорочені, але не втратили повністю свого стратегічного значення [16, арк. 152; 27, с. 39; 30, с. 48; 42].

Питання локалізації Миколаївського редуту – фактично єдине, що має певну історіографічну традицію. Г. К. Швидько, аналізуючи картографічні джерела з фондів Російського державного військово-історичного архіву, віднесла Миколаївський редут до земляного укріплення на околиці с. Шевченко [49, с. 96]. Але за результатами археологічних досліджень науковців ДНУ ім. Олеся Гончара на чолі з проф. І. Ф. Ковальновою тепер достеменно відомо, що це укріплення є Богородицькою фортецею – Старосамарським ретраншементом. Втім суперечності тут немає – за думкою В. С. Старостіна, Миколаївський, Самарський, або редут Св. Миколая, дійсно був побудований у 1736 р. в північно-східній частині зруйнованої за умовами Прутського миру Новобогородицької фортеці як тимчасове укріплення на час будівництва ретраншементу. Редут увійшов до відбудованої фортеці як один із бастіонів, що добре видно за планом Старої Самари 1747 р. [2, с. 26; 9]. На користь цієї версії свідчить і той факт, що після побудови Старосамарського ретраншементу Самарський редут у документах не згадується. За іншою версією, Миколаївський та Самарський редути є різними укріпленнями: Самарський локалізується у Новобогородицькій фортеці, а Миколаївський – на правому березі р. Самари між с. Шевченко та залізничним мостом. Наявність там поселення XVIII ст. підтверджується знахідками підйомного матеріалу (фрагменти кераміки). Цієї точки зору дотримується, зокрема, О. В. Харлан.

Біркутський редут розташовувався на північно-східному березі озера Біркут, що нині затоплене водами Дніпродзержинського водосховища. Редут чітко локалізується за проектним планом та картографічними матеріалами саме завдяки озеру. Укріплення було побудоване з піску, що утримувався дерев'яним зрубом [12; 24; 26, арк. 4].

Терлимський редут за даними картографічних джерел XVIII ст. можна локалізувати в урочищі Беречине на території Дніпровсько-Орільського природного заповідника [24; 33]. Точна локалізація ускладнена тим, що цей редут, вірогідно, було занесено піском, оскільки в урочищі помітна аномально висока піщана дюна. Піщані бурі не були рідкістю до закріплення пісків лісонасадженнями у XX ст. Протовчанський редут, за даними карт XVIII ст., слід при-

в'язувати до с. Сугаківки поблизу Дніпропетровська. Зараз імовірно місце його локалізації вкрите сучасною дачною забудовою [24; 33; 42].

Кодацький редут знаходився напроти Нового Кодака, місце його розташування чітко локалізується на підвищенні на самому березі Дніпра напроти озера Радута. Сьогодні ця місцевість затоплена дніпровським водосховищем, а озеро засипане при будівництві Кайдацького мосту [24; 31; 43]. Редут розташовувався недалеко від Новокодацького перевозу, мав контролювали пропуск через перевіз іноземців та росіян [52, с. 1326]. Інша його назва – Кам'янський редут, за назвою найближчого поселення – Кам'янки (Лівобережної, або, за М. Коржем, Старожитньої) [16, арк. 153]. Не слід плутати цей редут із Лоцмансько-Кам'янським ретраншементом, який у 1760–70-х рр. інколи так само називався Кам'янським редутом [19, арк. 237].

Романівський редут, за сучасною топографією, знаходився поблизу с. Курилівки, південніше кутка Чорний хутір. У 1742 р. він був діючим форпостом, що розташовувався за 2 версти від с. Бригадирівки, а в 1751 р. вже згадується як урочище [25, с. 416; 52, с. 1708]. Питання щодо локалізації на місцевості Романівського редуту залишається відкритим.

Сокільський – єдиний редут, який на сьогодні вдається чітко локалізувати на місцевості. Згідно з картами XVIII ст. [14; 24; 33] він локалізується в характерній узлучині (меандрі) р. Сокілки, яку добре видно і на супутниковій карті (Google maps). Нині це територія Дніпровсько-Орільського природного заповідника. На супутниковій карті чітко видно й залишки рову у вигляді прямокутного периметру, розміри якого збігаються з проектними розмірами рову Сокільського редуту. У результаті польових розвідок на території заповідника¹ було виявлено штучну земляну греблю через Сокілку завширшки близько 4,5 м та дорогу через неї, що веде до периметру. Візуальне обстеження не дозволяє виявити периметр через його незначну глибину, його можна побачити тільки згори.

Слід зазначити, що перша і друга надзаплавні тераси Дніпра в межиріччі Орелі та Самари складені з пісків, інколи вкритих незнач-

¹ Науково-дослідні роботи на території Дніпровсько-Орільського природного заповідника проводилися на підставі Договору про науково-технічне співробітництво між Дніпропетровським національним університетом ім. Олеся Гончара та згаданим (№ 1394 від 5 вересня 2012 р.). Усі роботи відповідають Програмі проведення робіт на 2012–2013 рр. від 11 вересня 2012 р.

ним шаром чорнозему. Ураховуючи те, що середня проектна висота валу – 2,1 м, а глибина рову – 2–2,5 м, та незважаючи на задерновування, профіль укріплення редуту був нетривким через високий вміст піску. Достеменно невідомо, в якому стані утримувався профіль. Цікава інформація щодо стану укріплень російських фортець через 15 років після їх побудови міститься в ордері командира Українського ландміліцького корпусу генерал-майора Олександра Лукіна Кошеві від 10 грудня 1751 р. Лукін вимагає від кошового отамана Якова Ігнатовича заборонити козакам їздити на пряму через укріплення Новосіченського ретраншементу, скрізь який вони вже проклали «большие дороги», та розбирати рогатки (дерев'яне загородження на валу), через що ретраншемент приходив «в большую худобу». Якщо в такому жакхливому становищі знаходився профіль настільки важливого укріплення, то годі й казати про стан рову та валу звичайного редуту, профіль якого був значно менший від профілю ретраншементу. М. Корж, згадуючи Кодацький редут, описує його як заїзджий двір, і не згадує про рів та вал, можливо, через те, що в ті часи профіль редуту дуже оплив і вже не походив на укріплення [1, с. 375–376; 26, арк. 4; 28, с. 4; 44]. З огляду на це не дивно, що залишки рову Соکیلського редуту непомітні при безпосередньому візуальному обстеженні. Отже, через фактично повну втрату профілю укріплень локалізація редутів на місцевості потребує залучення якомога ширшого кола документальних свідчень, які б містили інформацію про точні відстані, розташування редутів відносно урочищ тощо.

Важливим є те, що редуту стали фактором виникнення слобід на теренах Запорозьких Вольностей, тож слободу можна локалізувати за редутом і навпаки. Так, наприклад, поселення поблизу Соکیلського редуту бере початок ще в 1739 р., коли там оселився з родиною мешканець Китайгорода Андрій Гордиченко. Очевидно, це була стихійна народна колонізація, пов'язана з воєнним часом. Проте землю між річками Сокілкою та Сомівкою в 1741 р. купив разом з урочищем Тритузним комендант Переволочанської фортеці бригадир Данило Апачінін. Цікаво, що на момент здійснення купчої там вже було орне поле. Землю продала жителька Переволочної Варвара Федориха, стверджуючи, що ці угіддя дісталися їй у спадок від дядька. Апачінін почав осаджувати слободу понад Сомівкою «під гарматним прикриттям» Соکیلського редуту, яка в 1742 р. налічувала 2 родини. Слободу при Тритузному він переніс під Романівський редут, цього ж року в ній налічувалося вже 15 козаків з

родинами, вихідців із Гетьманщини. Восени 1742 р. постало питання про виселення осаджених Апачініним слобод, але старшина з Гетьманщини, що входила до складу комісії, визнала землі під Романівським редутом належними до Полтавського полку, а за клопотанням Апачініна перед Сенатом слободи залишили. У 1751 р. слобода Данилівка (Бригадирівка) була приведена до підданства Війська Запорозького, спочатку приписана до Кодацької, а потім до Самарської паланки [25, с. 415; 52, с. 1708, 1711, 1713–1714].

Треба зазначити, що вищезгадана дорога від Соکیلського редуту через греблю веде до північного берега озера Сомівка, де, за картами XIX ст., фіксується однойменне поселення. Це дозволяє припустити, що згадана дорога є частиною Соکیلського шляху [12; 20, арк. 73]. Крім того, якщо зіставити ці факти з іншими документами Архіву Коша [2, с. 61; 21], то можна зробити висновок про існування двох слобід неподалік Соکیلського редуту – Сомівки та Соکیلної.

При Біркуті поселення виникло ще до російсько-турецької війни 1735–1739 рр., пізніше в документах Архіву Коша воно фігурувало під назвою Ревунівка. Слобода Ревунівка, або Ревуківка, чітко локалізується і за картами XVIII–XIX ст. на схід від редуту [12]. Поряд із селом існували козацькі зимівники. Слобода так само була переведена у підданство Війська Запорозького та приписана до Самарської паланки. Слобода Соکیلський Редут, або Соکیلна, що розташовувалася неподалік редуту, також була приписана до Самарської паланки, у 1750–60-х рр. вона нараховувала 32, а в 1770-х – 47 дворів посполитих [1, с. 53; 2, с. 291, 288; 3, с. 823; 18, арк. 3, 22; 23, арк. 150].

Крім локалізації редутів, актуальним є питання взаємодії їх російської залоги з місцевим населенням та зі старшиною Війська Запорозького. Залога редутів, як і інших нижньодніпровських постів, формувалася з так званої трьохсотної команди полків ландміліції. За документами Архіву Коша, у переважній більшості випадків залогу редута очолював поручик або капрал; відомий випадок, коли Кодацький редут очолювався капітаном (табл. 1). Залоги редутів підпорядковувалися коменданту Старосамарського ретраншементу. Вірогідно, що й команда козаків Гетьманщини, що стояла у так званому Біркутському таборі, так само підпорядковувалася комендантові, зазвичай її очолював сотник (табл. 2). Крім російської, по окремих редутах стояли ще залоги, що формувалися з цієї команди. Документи Архіву Коша фіксують конфлікти між залогою

Таблиця 1

Командири російської залоги в редути

Ім'я, прізвище	Звання	Дата згадки
Сокільський редут		
Іван Яковлев	Капрал	1763, 22 квітня [21, арк. 2-3, 13]
Яків Безготков	Капрал	1766, 21 червня [19, арк. 99]
Митрофан Ушаков	Прапорщик	1767, 11 липня; 1768, 4 липня [19, арк. 117, 128]
Біркутський редут		
Єлвашов	Поручик	1766, червень [19, арк. 101]
Митрофан Ушаков	Прапорщик	1767, 11 липня; 1768, 4 липня [19, арк. 117, 128]
Кодацький редут		
Семен Серков	Поручик	1756, 30 вересня [17, арк. 26; 36; с. 95]
Микола Кулебякін	Поручик	1758 [38, с. 238]
Олексій Братцов	Капітан	1759, 6 лютого [16, арк. 7]
Василь Машурін	Підпоручик	1766, 22 червня [19, арк. 100]
Йосип Литвинов	Прапорщик	1767, 7 липня [19, арк. 116]
Він же	Підпоручик	1768, 15 червня [19, арк. 124]

Таблиця 2

Командири козацької залоги у Біркутському таборі

Ім'я, прізвище	Звання	Дата згадки
Яків Гаврилов	Сотник Миргородського полку	1761, 18 березня [16, арк. 94]
Василь Жученко	«-»	1767, 7 липня [16, арк. 266]
Олександр Потапенко	«-»	1768, 4 червня [19, арк. 124]
Йосип Павелко	«-»	1772, 5 серпня [19, арк. 205]

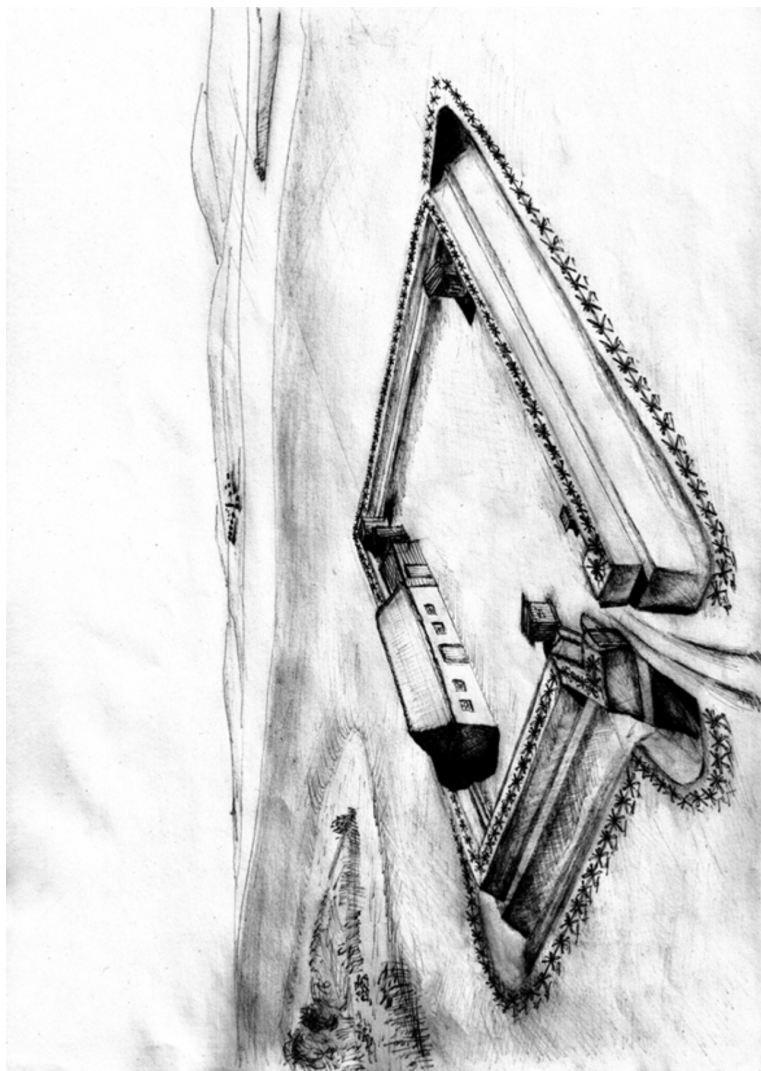

Рис. 4. Сокильський редут. Варіант реконструкції. Малюнок автора

та місцевим населенням [16, арк. 266; 21, арк. 6-6 зв., 10-10 зв.; 36, с. 95; 38, с. 238].

Із пересуненням кордону на південь під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. редутів втратили стратегічне значення, залоги були скорочені. Після ліквідації Січі по редутах розміщувалася невелика козацька сторожа [29].

Підсумовуючи, зазначимо, що проблема дослідження редутів у межиріччі Орелі та Самари є актуальним завданням на сучасному етапі досліджень історії запорозького козацтва, потребує ґрунтовної евристичної роботи, насамперед з корпусами документів Генеральної Військової Канцелярії та Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Необхідним для локалізації редутів є проведення польових досліджень та залучення даних усної історії.

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – К., 1998.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т. 3. – К., 2003.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т. 4. – К., 2006.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т. 5. – К., 2008.
5. Атлас реки Днепра, сочиненной с окуратной описи 1784 г. по имянному Ея Императорскаго Величества указу от вершины ея вниз по течению до впадения в лиман с присоединением онаго и до Чернаго моря / Описи Коковцева Савы. – 1:[8 400] ; [100 саж. в дюйме]. – [1784].
6. **Багров Л.** История русской картографии / Л. Багров. – М., 2005.
7. **Байов А. К.** Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Кампанія 1739 года / А. К. Байов. – СПб., 1909.
8. **Байов А. К.** Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Первые три года войны / А. К. Байов. – СПб., 1909.
9. **Байов А. К.** Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Первые три года войны. Примѣчания / А. К. Байов. – СПб., 1909.
10. **Верменич Я. В.** Локальна історія як науковий напрям: традиції та інновації / Я. В. Верменич. – К., 2012.
11. **Вирський Д. С.** «Україне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го / Д. С. Вирський – К., 2011.

12. Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kartowik.ru/gubern/ekaterinoslavl.html>.
13. **Галкович Б. Г.** К вопросу о применении картографического метода в исторических исследованиях / Б. Г. Галкович // История СССР. – 1974. – № 3. – С. 132–141.
14. Генеральная карта Новороссійской губернии, разделенной на уѣзды. Сочиненная въ 1779 году Иваномъ Исленьевымъ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kazak.info/>.
15. Генеральная ланкарта от Кіева по реке Дніпру до Ачакова і по степи до Азова с показанемъ турецкой области і польскаго владенія с Російскою імперією границъ, сочинена іs расныхъ картъ въ 1754 мѣ году [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754_fragment2.jpg.
16. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі (мікрофільми), оп. 1, спр. 29.
17. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 40.
18. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 52.
19. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 100.
20. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 136.
21. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 150.
22. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 194.
23. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 279.
24. Достовѣрная ландкарта мѣжъ рѣкъ Днепра и Донца на разстояніяхъ от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года в сентябрѣ и октябрѣ месяцахъ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg.
25. **Кузик Т. Л.** Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового / Т. Л. Кузик // Укр. археогр. щорічник. – 2007. – № 12. – С. 403–420.
26. **Ласковскій О.** Карты, планы и чертежи к 3-й части Матеріалов для истории инженерного искусства въ Россіи / О. Ласковскій. – СПб., 1866.
27. **Ласковскій О.** Матеріалы для истории инженерного искусства въ Россіи / О. Ласковскій. – Ч. III. – СПб., 1865.
28. **Лепікаш Л. А.** Геоморфологія і четвертинні поклади пониззя р. Самари і долини Дніпра від Дніпропетровська до Запоріжжя / Л. А. Лепікаш. – К., 1934.
29. **Мицик Ю. А.** Після падіння Січі... [Електронний ресурс] / Ю. А. Мицик. – Режим доступа: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/188.pdf>.
30. **Пірко В. О.** Оборонні споруди в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця / В. О. Пірко. – Донецьк, 2007.

31. План города Днепропетровска и его ближайших окрестностей. 1929–1932. Масштаб 1:10000.
32. **Плецький С. Ф.** Організація охорони кордонів Нової Січі / С. Ф. Плецький. – Запоріжжя, 2011.
33. Пограничная Карта Российской и Турецкой Империи и Польши. Сочиненная по новѣйшимъ извѣстіямъ при Академии Наукъ Адъютантомъ Я. Ф. Шмитомъ 1769 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nlr.ru/exib/Lomonosov/5.html>.
34. **Постников А. В.** Развитие картографии и вопросы использования старых карт / А. В. Постников. – М., 1985.
35. **Репан О. А.** Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. – К., 2009.
36. **Репан О. А.** Одинківка-Одимківка у взаєминах населення та гарнізону Старосамарського ретраншементу / О. А. Репан // Січесл. альм. – Д., 2011. – Вип. 6. – С. 94–98.
37. **Репан О. А.** Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. А. Репан, В. С. Старостін, О. В. Харлан. – К., 2008.
38. **Репан О. А.** Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу / О. А. Репан // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постанні. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 233–239.
39. **Скальковський А. О.** Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д., 1994.
40. **Сосса Р. І.** Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. / Р. І. Сосса. – К., 2000.
41. **Старостін В. С.** Столиця степового краю. Дніпропетровськ : нариси з історії міста / В. С. Старостін. – Д, 2004.
42. **Сухомлин О. Д.** Джерела до історичної географії Протовчанської паланки / О. Д. Сухомлин // Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Т. 24. (у друці).
43. Топографическая карта г. Днепропетровска. Масштаб 1:25 000.
44. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтиевича Коржа. – Д., 1991.
45. **Харлан О. В.** Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська / О. В. Харлан // Військово-історичний альманах (далі – ВІА). – 2009. – № 1. – С. 98–114.
46. **Харлан О. В.** Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська / О. В. Харлан // ВІА. – 2009. – № 2. – С. 51–59.
47. **Ченцова Н. В.** Дискусійні проблеми виникнення і розвитку козацьких поселень у межах Запорозьких Вольностей / Н. В. Ченцова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 31–38.

48. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 6800.
49. **Швидько Г. К.** Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України / Г. К. Швидько // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – С. 92–97.
50. **Швидько Г. К.** Фортеці як один із факторів виникнення сільських і міських поселень на запорозьких теренах / Г. К. Швидько // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 22–31.
51. **Шиян Р. І.** «Фронтір зовнішній» і «фронтір внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми – 1750-ми роками / Р. І. Шиян // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2012. – Вип. 32. – С. 96–105.
52. **Эварницкий Д. И.** Источники для истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Владимир, 1903. – Т. II.

Надійшла до редколегії 23.11.2012 р.

УДК 94 (477.7) «1857/1864»

К. С. Грищенко

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**ГУБЕРНСЬКЕ МІСТО Х І ПОВІТОВЕ МІСТО Н
У 1857 ТА 1864 рр.,
АБО ЧОМУ РАДІТИ ДВОРЯНИНУ
В ХЕРСОНІ ТА НОВОМОСКОВСЬКУ
(матеріали до історії міст Півдня України)**

Розглянуто дві замітки катеринославського дворянина М. Б. Герсєванова стосовно міст Херсона та Новомосковська. Повідомлення подані як джерела до історії міст Півдня України, що передають також емоційне ставлення освіченої людини середини ХІХ ст. до людських стосунків та загальних процесів модернізації.

Ключові слова: М. Б. Герсєванов, Херсон, Новомосковськ, «Одесский вестник», Д. Говард, туризм, пароплавство, острог.

Рассмотрены две заметки екатеринославского дворянина Н. Б. Герсєванова, касающиеся городов Херсона и Новомосковска. Сообщения

представлены в качестве источников для истории городов Юга Украины, передающих также эмоциональную оценку образованным человеком середины XIX в. человеческих отношений и общих процессов модернизации.

Ключевые слова: Н. Б. Герсегованов, Херсон, Новомосковск, «Одесский вестник», Д. Говард, туризм, пароходство, острог.

Two notes of Yekaterinoslav nobleman N. Gersevanov relatively Kherson and Novomoskovsk are reviewed. Messages are presented as sources for the history of cities of the South of Ukraine and as an expression of emotions educated person in the middle of the XIX century about human relationships and the general processes of modernization.

Key words: N. Gersevanov, Kherson, Novomoskovsk, "Odesskiy vestnik", J. Hovard, tourism, steamship line, ostrog.

Історіографія історії міст Південної України є чи не більш цікавою, ніж власне історія населених пунктів: великі та об'ємні монографії, численні статті в періодиці, рецензії, спростування, боротьба з попередньо навіяними стереотипами за навіяння нових тощо. Цей факт пояснюється великою кількістю дослідників історії населених пунктів. Така пильна увага може бути викликана, зокрема, тим, що населений пункт, наприклад місто, є поняттям більш предметно вираженим, ніж соціальний стан або навіть держава. Тому таке поняття привертає увагу різних за професійною підготовкою дослідників: істориків, філологів, митців, архітекторів, інженерів, математиків. Нікому не можна відмовити в задоволенні займатися історією.

Використання повідомлень сучасників у пресі з приводу життєдіяльності міст не є новиною і з успіхом реалізується, але цей джерельний масив є величезним, майже невичерпним.

У даній статті розглянуто матеріали, що здаються важливими для реконструкції образу провінційних міст Півдня, розуміння того, що турбувало, радувало, привертало увагу освічених представників суспільства середини XIX ст., чим вони хотіли поділитися із сучасниками та нащадками. Для цього було використано дві замітки М. Б. Герсегованова стосовно міст Херсона та Новомосковська, які були опубліковані в «Одесском вестнике». Першу і другу публікації розділяють 7 років, вони викликані сплеском різних емоцій і, крім іншого, можуть багато розповісти про їх автора – Миколу Борисовича Герсегованова. Катеринославський поміщик, військовий, публіцист, отримавши 29 жовтня 1855 р. чин генерал-майора, до 1858 р. він був командиром 2-ї бригади 14-ї піхотної дивізії і, віро-

гідніше за все, мешкав саме в Херсоні, на що вказує, зокрема, його листування.

У 1837 р. розпочалась масштабна операція зі складання військово-статистичних описів губерній та областей Російської імперії, що було доручено Генеральному штабу. Глибокий аналіз і статистична насиченість отриманих матеріалів дозволяють їм залишатися актуальними й зараз. У 1848–1849 рр. Герсєванов, як офіцер Генерального штабу, працював над військово-статистичним описом Таврійської губернії. Високу якість цієї роботи підтвердили реалії Кримської війни. Херсонській губернії присвячені 11-й том Військово-статистичного опису і 24-й том Матеріалів для географії та статистики Росії, який виконав Генерального штабу підполковник О. О. Шмідт.

Незважаючи на рясність статистичних даних стосовно кількості населення Херсона, бути стовідсотково впевненими в них не варто. Автор скаржився: «Эти вариации в цифрах доказывают, как произвольно у нас обращаются с статистическими данными» [9, с. 737]. Згідно з новоросійським календарем у 1857 р. в Херсоні налічувалося 36 894 жителів. А за даними 10-го перепису того ж року, в Херсоні проживало 11 472 людини; згідно з минулими ревізіями кількість жінок приблизно дорівнювала кількості чоловіків. Таким чином, сукупна чисельність мешканців становила близько 23 000 [8, с. 462]. Олександр Оттович радив вважати цю чисельність як найменшу з можливих. За висновками підполковника, місто своєю активністю завдячувало виключно Дніпру, який, щоправда, крім матеріальних переваг приносив ще й велику кількість хвороб.

Не надто емоційний та інформативний опис О. О. Шмідта складає дещо депресивне враження. Інакше поставав Херсон у невеликій замітці «Вести из Херсона» Герсєванова, яка, як і більша частина творчої спадщини Миколи Борисовича, є, на нашу думку, вдалим прикладом поєднання високих професійних навичок офіцера, хазяйського погляду на речі, спостережливості, допитливості та гострого розуму, які всі разом не змогли перемогти вміння радити простим дрібницям.

Влітку 1857 р. привід радити був. У Херсоні з'явилась «роскошь цивилизации» – туристи, «которые недавно явились в Херсон в самом очаровательном виде и, прибавим, с высокою целью» [4, с. 455]. Дві пані припливли на пароплаві «Николаев» з Одеси у неділю, щоб у понеділок покласти квіти на могилу відомого філантропа Говарда і у вівторок на тому ж пароплаві повернутися до Одеси. Така якість

сполучення не могла не тішити Миколу Борисовича, який багато сил витратив на ниві розвитку систем сухопутного сполучення на Півдні. Окрім «Николаева», між містами курсував також пароплав «Гусар». Це забезпечувало два рейси на тиждень, і якщо раніше пароплавам користувалися виключно розважливі євреї, то влітку 1857 р. «прелестные молодые девицы» також змогли здійснити свій вояж. Вчинок цих двох подруг Герсєванов називає «подвигом» [4, с. 455]. Сам досвідчений турист, він пояснює це визначення спостереженнями, що не втратили своєї актуальності й зараз – існують два головні види туристів: турист допитливий і турист-мученик. Різниця між ними у способі оплати послуг. Турист-мученик – це «жертва меркантильного направления века» [4, с. 455]. Оплативши всі витрати на подорож, він не дає «чайових», а тому нікого не цікавить. Таких подорожуючих рахують десятками, їх позбавляють свободи пересування та поводяться з ними, як з вантажем. За словами Герсєванова, «сардинки, укладываемые правильными рядами в жестянку, пользуются большим вниманием» [4, с. 456].

Допитливий турист подорожує в диліжансі (бо не має коштів і прав на власний екіпаж), в якому віддається владі грубого кондуктора, який заважає спати, годує холодними або лише підігрітими стравами. Далі за туриста береться чичероне, він змушує без потреби лазити по швейцарським горам, видиратися на Страсбурзьку дзвіницю, тонути в попелі Везувію, спускатися в севастопольські траншеї, пішки йти до могили Говарда. Подругам же пощастило: «Прелестные Одесские туристки избавлены были, как первые посетительницы, от труда паломниц, странствия пешком» [4, с. 455].

Окрему увагу Герсєванов звертав на зберігання могили Говарда в належному стані. Цей видатний філантроп удруге відвідав Росію в 1789 р., з Москви він поїхав на Південь, у Херсоні за власний рахунок лікував хворих, від одного з яких заразився тифом і помер 20 січня 1790 р. Поховали його в 6 верстах від Херсона на хуторі Дофіне. Герсєванов писав, що ховали Джона Говарда його друзі адмірал М. С. Мордвінов та Ф. О. Кобле [4, с. 456]. На могилі вони поставили цегляну піраміду, на якій невідомо хто цвяхом нашкрябав: «*Alios salvos fecit. Vixit propter alios*» (Робив інших здоровими. Жив для інших).

О. О. Шмідт наводив іншу версію, за якою ховав Говарда його товариш, власник хутору Дофіне. Він за власний кошт зробив пам'ятник та написав згаданий вислів. Піраміду невдовзі було зруйновано [9, с. 742–743]. Лише 1857 р. на могилі з'явився новий па-

м'ятник. Невідомий у Москві подав графу М. С. Воронцову записку про необхідність ремонту піраміди і невелику кількість грошей на цю справу. Граф оголосив підписку для збору коштів та доручив справу О. І. Левшину. Новий пам'ятник вийшов «приличным». Він був прикрашений написом: «Кто бы ни был ты, путник, остановись, – ты попираешь прах друга» і, за заповітом Говарда, сонячним годинником. Знову невдовзіobelіск було пошкоджено, але вже через «людський фактор»: він «подвергся хищничеству проходящих людей, не знавших святыни, лежащей под ним; они отбили куски карниза, полагая по цвету камня, что он годится на точила» [4, с. 456]. Пам'ятник врятували – добудували п'єдестал у кілька сходинок та кам'яну огорожу з воротами.

Невідомо, чи відвідали туристки ще одну цікаву херсонську пам'ятку – абрикосове дерево, яке посадила імператриця Катерина II під час своєї подорожі на Південь. У 1857 р. це 80-річне дерево мало в діаметрі 4 фути та 7 дюймів, а у висоту 36½ фута й починало чахнути [4, с. 456]. Герсєванов писав, що за наказом графа О. Г. Строганова Товариство сільського господарства Півдня Росії почало пошук допомоги дереву. Для цього до Херсона завітав знаний садовод Г. Існар, який залишив інструкції з догляду за абрикосом [4, с. 456].

Життя освіченої людини XIX ст. неможливе без театру. Небагато засвідчував підполковник О. О. Шмідт про херсонський театр: «Возле городского бульвара находится театр, не большой; в нем играет оркестр евреев, в своих типических костюмах, тот самый, который составляет и бальную музыку городских собраний» [9, с. 743]. Герсєванов оживив враження від театрального життя губернського міста. З його замітки дізнаємось, що впродовж шести тижнів у Херсоні виступала французька трупа і мала успіх «возможный в летний сезон», зараз вона із залишками місцевої трупи збиралась до Одеси, «к ним присоединилась из Камыша, в замен благодарной Бру, милая артистка m-me Palmire. Лишившись двух своих корифеев, Фелисьена и Дантри, оставшись без главы, труппа эта странствовала по Новороссийским степям, без цели, как Израиль в пустыне, и не редко, чтобы насытиться, уповала на манну небесную. Узнав о открытии биржевого театра, она спешит в обетованную землю» [4, с. 456]. О. О. Шмідт підсумовував, що «жизнь в Херсоне не похожа на жизнь в прочих губернских городах» [9, с. 744], відмічаючи провінційність, неквапливість життя, малу кількість кам'яних споруд і т. ін. Хоча замітка М. Б. Герсєвано-

ва – це ситуативна реакція, все ж враження його про Херсон були більш світлими, радісними та оптимістичними. Таким чином, проблеми в Херсоні виникали і вирішувались, люди мандрували та знайомились, актори знаходилися в творчому пошуку.

12 березня 1860 р. М. Б. Герсєванов вийшов у відставку та оселився у своєму маєтку Миколаївці Новомосковського повіту в 57 верстах від Новомосковська та в 30 від Катеринослава [1, с. 234]. У серпні 1864 р. в «Одесском вестнике» з'явилася ще одна його замітка «Вести из Новомосковска».

За даними В. Павловича, станом на 1862 р. у Новомосковську мешкало 9 786 жителів, налічувалося 20 вулиць і 1 580 приватних будинків, із них 3 – кам'яні [7, с. 307]. До подій навколо однієї з цих споруд і була прикута увага Миколи Борисовича: острог – новий, кам'яний, із забором у 5 ½ аршини – як один із показників державної влади, могутності та справедливості, але «по нынешнему обыкновению» незакінчений та недостатньо охоронюваний. 24 червня 1862 р. з острога втекли два злочинці. Під час прогулянки по двору вони досить зухвало через недобудований флігель доглядача, прикритий дошками, дісталися вершини стіни, звідки зістрибнули на безлюдну площу. Легкість виконання втечі могла, на думку Герсєванова, стати прикладом для інших, якщо б не арештований німець, який, коли побачив втікачів, почав кричати охоронцям, які німецької не знали, тому розгубилися і, замість бити тривогу, побігли до наглядача. Переслідування почалося лише після переклички, що дало змогу злочинцям продовжити свою зухвалу ходу. Вони спитали дорогу до квартири ісправника, пройшлися спокійно біля неї, дійшли до р. Самари, перепливли її і збиралися йти у «Чорноморію» [3]. Принаймні 6 серпня їх ще не схопили, хоч одного з них і було поранено, коли він невдало приземлився з забору.

Ініціатором втечі, на думку Герсєванова, був Гавриш, родом з Петриківки, «рассадника воров и мошенников» [3]. Він вже два рази намагався втекти, «за что был подстрелен, клялся, что убежит, и убежал». Герсєванов вважав, що зустрічати втікачів міг товариш Гавриша Мороз, який вийшов на волю за деякий час до зазначених подій після звинувачень у нападі на прикажчика з метою «облегчить его от 15 000 р. экономических денег» [3]. Ісправник Таранов вислав на пошуки патрулі, мисливців, стрільців, які ретельно обстежували ліс, але ніяких слідів втікачів, окрім одягу на березі р. Самари, вони не знайшли.

І все ж замітку Герсєванов завершив «утешительным извести-

ем»: Новомосковську було чому радіти влітку 1864 р., після 6 років роботи та збору коштів (особливо за участі відкупщика Лебедева, купця Петренка, надвірної радниці Мізко і полковниці Родзянко) – перепони, «встречающиеся в каждом, даже самом благотворительном деле», були подолані і в «бедном нашем городе открыт детский приют» [3]. На думку Герсеванова, за відкриттям спостерігало «обрадованное общество» [3]. Невдячні Бру та втеклі Гармаші – дійсно ніщо у порівнянні з потужним розвитком шляхів сполучення, промисловим зростанням та новим будинком для сиріт.

Величезні джерельні можливості місцевої преси у справі доповнення сухої статистики та генеральних планів забудови при вивченні історії міст лише починають гідно оцінюватися [5]. Вони не лише постачають важливі факти стосовно буденного життя міст, але й збільшують дослідницьку ерудицію, даруючи неповторні художні образи [6, с. 5].

Бібліографічні посилання

1. Вся Екатеринославская губерния. 1913 год. – Екатеринослав, 1913.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 11. Херсонская губерния. – СПб., 1849.
3. **Герсеванов Н. Б.** Вести из Новомосковска. / М. Б. Герсеванов // Одесский вестник. – 1864. – № 173. – С. 666.
4. **Герсеванов Н. Б.** Вести из Херсона. / М. Б. Герсеванов // Одесский вестник. – 1857. – № 93. – С. 455–456.
5. **Гребцова И. С.** Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). / И. С. Гребцова. – Одесса, 2002. – 408 с.
6. История Херсона: малая иллюстрированная энциклопедия. – Ч. 1. XVIII век. «Благополучный град Херсон». – Херсон, 2009. – 186 с.
7. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 6. Екатеринославская губерния. – СПб., 1862. – 373 с.
8. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 24, ч. 1. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – 626 с.
9. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 24, ч. 2. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – 989 с.

Надійшла до редколегії 17.11.2012 р.

УДК 63.3(2)47

Д. В. Коротенко

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**ЗМІНИ В СТРУКТУРІ МІСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
НАПРИКІНЦІ 70-х рр. XIX ст.**

Проаналізовано основні проекти з посилення міської поліції Катеринославської губернії.

Ключові слова: Катеринославська губернія, посилення поліції, поліцейський стражник, пристав, городовий, чин.

Проанализированы основные проекты усиления городской полиции Екатеринославской губернии.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния, усиление полиции, полицейский стражник, пристав, городской, чин.

The article analyzes the main projects of strengthening of the municipal police of Ekaterinoslav province.

Key words: the Ekaterinoslavskaya province, strengthening of police, police soldier, police officer, a policeman, official.

Діяльність поліції Російської імперії завжди цікавила суспільство, а з появою передумов для її вивчення перетворилася на важливий предмет дослідницького аналізу, яким вона залишається і нині. Актуальність питання і зацікавленість усіх активних прихильників розвитку України як правової держави переводить цю проблему із чисто науково-дослідної сфери до сфери практичної політики. Очевидно, що увага до історії поліції в цілому і міської поліції Російської імперії зокрема обумовлена низкою чинників. Метою даної статті є висвітлення проблем, з якими доводилося стикатися поліції в деяких містах Катеринославської губернії наприкінці 70-х рр. XIX ст.

Треба зазначити, що тема функціонування міської поліції в Україні в другій половині XIX ст. не дуже широко висвітлена в літературі. Насамперед це дисертаційні дослідження О. О. Самойленко [1; 2], В. М. Петровського [3], присвячені вивченню функціо-

нування поліції окремих міст України в дореволюційний період. Необхідно підкреслити, що вивчення питання щодо функціонування міської поліції на сучасному етапі проводиться на основі аналізу діяльності загальної губернської поліції в тій чи іншій губернії. Так, слід зазначити, що в роботах С. О. Гомонової [4], Н. І. Горлової [5], Ю. Б. Сисуєва [6], Ю. А. Холода [7] та інших дослідників, що займаються проблемами регіональної історії, важливе місце посідає саме дослідження діяльності поліції в містах. Багато уваги до вивчення функціонування поліції приділено в роботах О. Н. Ярмиша [8; 9; 10], навчальних посібниках за редакцією В. М. Куріцина, Р. С. Мулукаєва, В. П. Корякова, В. В. Альхіменко [11; 12] та ін.

Важливо зауважити, що метою дослідження цієї статті є висвітлення певних проблем, які виникали у функціонуванні загальної міської поліції в губернському місті Катеринославі, торговельно-промисловому центрі губернії – Ростові-на-Дону та посаді Азові, що на той період також вирізнявся з-поміж інших міст своїм стратегічним та економічним значенням.

У другій половині XIX – на початку XX ст. Росія переживала значний економічний підйом. У зв'язку із цим зазнавали певних перетворень міста, торговельно-промислове значення яких виходило на перший план. Загальна поліція до середини XIX ст. організаційно складалася з міських поліцейських управлінь у містах і повітових поліцейських управлінь у сільській місцевості. Виходячи з «Тимчасових правил», уведених 25 грудня 1862 р., можна сказати, що міська поліція Російської імперії середини XIX ст. була в цей період, скоріше, адміністративним, ніж правоохоронним органом.

У 1873 р. було введено в дію принцип вільного найму на роботу в поліцію, збільшувалася платня, призначено пенсії, нагородження за вислугу років і деякі інші пільги. За пропозицією МВС, затвердженою 9 липня 1878 р. Комітетом міністрів, у великих містах ввели посади околodочних наглядачів, створили кінно-поліцейську варту, збільшили пішу поліцію [13, с. 51].

Таким чином, структура міської зовнішньої поліції набула такого характеру. Очолював міське поліцейське управління поліцмейстер. Він призначався губернатором і формально йому підпорядковувався. У Катеринославській губернії посаду поліцмейстера було запроваджено в містах Катеринославі та Ростові. Крім нагляду за

діяльністю поліцейських, до обов'язків поліцмейстера входив нагляд за виконанням постанов вищої влади, спостереження за моральністю городян, турбота про чистоту й безпеку вулиць, нагляд за порядком, а також заарештованими в міській в'язниці. До його функцій також віднесено було збір відомостей про іноземців, які мешкали в місті [13, с. 51].

Окрім того, у 1876 р. в Катеринославі було запроваджено посаду помічника поліцмейстера, хоча це питання обговорювалося ще з 1864 р. У Ростові питання про заснування посади помічника поліцмейстера ставилося неодноразово – у 1863 та 1868 рр., але посаду так і не було впроваджено. Помічник завідував канцелярією та здійснював нагляд за діловодством. До канцелярії поліцмейстера входили секретар, столоначальник, два помічники столоначальника, бухгалтер, реєстратор та архіваріус.

Наступними за старшинством у міській поліції були поліцейські наглядачі. Вони не відповідали за якусь певну територію, а були, скоріше, інспекторами, які стежили за правильністю виконання молодшими поліцейськими чинами їх службових обов'язків. Міста ділилися на частини, кожна з яких очолював дільничний пристав та його помічники. Так, Катеринослав і Ростов-на-Дону були поділені на три дільниці. Пристав відповідав за всю організацію поліцейської служби на ділянці: розстановку постів, графіки чергувань, проведення занять з городовими, первинний розшук за скоєння злочину, арешт злочинців, допит їх по гарячих слідах. До його обов'язків входили також нагляд за поведінкою публіки в громадських місцях і «припинення пустих розмов при високих особах» [14, с. 185].

Територія поліцейської дільниці поділялася на райони, за кожним з яких наглядав окологородний. Нижчим чином міської поліції вважався городовий. Число городових у місті залежало від кількості жителів. Згідно з «Установою поліції» в середньому один городовий призначався для нагляду за 400 особами, один із п'яти – старшим городовим. На десять городових призначався один поліцейський наглядач. Слід зазначити, що поліція посаду Азова підпорядковувалася саме поліцейському наглядачеві.

На відміну від столиць, де діяв особливий підрозділ – кінно-поліцейська варта, провінційні міста не мали такого маневреного загону, а тому тут існувала особлива посада кінного городового. Кінні та піші городові входили до складу єдиної служби зовніш-

ньої поліції, мали однакові права й обов'язки. Різниця полягала в тому, що піший городовий мав постійну ділянку, за стан порядку в якій ніс повну відповідальність, а кінний городовий такої ділянки не мав – головним його обов'язком була допомога та сприяння в роботі пішому городовому на вулиці при проведенні різноманітних заходів.

Городові виконували основну роботу з охорони правопорядку в містах. На них покладалося широке коло обов'язків, насамперед зовнішній вуличний нагляд. Городові повинні були забезпечувати охорону громадського порядку на вулицях і площах. Вони стежили за чистотою та санітарною гігієною міста, пожежною безпекою городян, наглядали за дотриманням правил випасу худоби, своєчасним прибиранням сміття, безпекою бруківок, наявністю піску, яким гасили пожежі й посипали доріжки під час ожеледиці. Якщо на території поліцейської ділянки знаходилася церква, городові оберігали порядок під час богослужінь і хресної ходи, здійснення православних обрядів. Крім того, поліцейські повинні були довідуватися про стан здоров'я людей на своїй ділянці. Про все це вони мали доповідати у щоденних рапортах. Вони контролювали безпеку вуличного руху, рознімали бійки, стежили за свіжістю продуктів, якими торгували на базарах, припиняли безлади й лайки. Нижні чини міської поліції допомагали здійснювати розшук злочинців, що переховувалися від слідства й суду, а також затримувати підозрілих осіб. До їх компетенції входило і негласне спостереження за засланцями.

Слід зазначити, що позбавлення поліції неприбуткових її функцій «Тимчасовими правилами» не завадило появі нових, невласних загальній поліції повноважень, а саме допомоги політичній поліції (жандармерії) у пошуку революціонерів та антиурядових елементів. Це закономірне явище, адже персони нон грата для Російської імперії частіше за все ховалися серед звичайних громадян або в районах, де поліція не мала змоги швидко реагувати на інциденти. Зрозуміло, що без допомоги з боку загальної поліції жандармерія не змогла би кваліфіковано виконувати свою роботу. Але з часом «допомога» жандармерії в пошуку політичних злочинців обернулася однією з головних функцій загальної поліції, що торкнулося й Катеринославської губернії.

В основі реформування поліції в Катеринославській губернії МВС убачало реформування саме тих районів, де більше, ніж в ін-

ших, існувала загроза політичних заворушень та революційної діяльності. Необхідність посилення поліції була зумовлена також зростанням чисельності населення в Катеринославській губернії, а разом із тим і збільшенням кількості злочинів. Це райони басейна Азовського моря (Маріупольський повіт) та річок Дніпра й Дону (Ростов-на-Дону, Нахичевань і Таганрозьке градоначальство, посад Азов).

У червні 1878 р. Катеринославському поліцмейстеру, Ростовському предводителю дворянства і міському жандармському управлінню були розіслані листівки від пропагандистів соціал-демократичної партії. Вони містили попередження про те, що свою революційну діяльність соціал-демократи тепер будуть вести в місті Ростові. Це було першим поштовхом на шляху до посилення поліції в Катеринославській губернії. Дуже швидко було прийнято рішення ввести посади сищиків для розшуку цих пропагандистів, для чого губернатору з державної казни видавалося 1000 крб.

Зауважимо, що в Ростові напруженість ситуації спостерігалася ще наприкінці 60-х рр., губернатори Г. О. Кригер, В. Д. Дунин-Барковский неодноразово клопотали про збільшення штату поліції та, відповідно, фінансування [15, л. 31]. Ситуація погіршилася після того, як були відкликані козацькі полки, скасовані кінні жандарми і заборонено використання нарядів військових чинів для нічних обходів [15, л. 31 зв.]. Обтяжувало ситуацію бурхливе зростання міста Ростова з передмістями. Для порівняння наведемо такі дані: станом на 1875 р. у місті налічувалося 60 тис. населення, а на 1878 р. – уже близько 76 тис. і, крім того, ще 50 тис. приїжджих на літній сезон.

Зрозуміло, що на таку кількість людей склад поліції в Ростові-на-Дону був незадовільним: 91 поліцейський, причому для супроводу арештантів, чергування при трьох поліцейських частинах, поліцейському управлінні та кордегардії та з інших справ використовувалося щоденно 60 чол., а для зовнішнього спостереження залишався 31 поліцейський [15, л. 35-36]. До цього додамо, що в 1878 р. одному поліцейському служителю підпорядковувалася площа, більша, ніж в інших містах – таких як Харків, Київ, Одеса, Самара, Казань, Миколаїв. Але нижніх чинів поліції в Ростові в 1878 р. нараховувалося в 4 рази менше, ніж, наприклад, в Одесі [15, л. 137].

Губернатор Іван Миколайович Дурново звертався до МВС із проханням про видачу коштів на посилення складу поліції в Ростові та передмістях по зовнішній частині – на 30 кінних стражників [15, л. 33 зв.]. «Лише цією мірою можна буде поставити Ростовську поліцію в можливість успішного виконання покладених на неї обов'язків», – підкреслював він [15, л. 34].

Таким чином, 8 серпня 1878 р. на Особливій нараді було прийнято рішення про посилення поліції в Ростові-на-Дону. Хоча слід зазначити, що в плани губернатора входило й посилення поліції Катеринослава, посаду Азова та інших міст губернії. Міністерство постановило виділити кошти на посилення складу Ростовської поліції шляхом введення посад 26 околочних наглядачів, 25 кінно-поліцейських стражників і 80 поліцейських служителів та збільшити утримання чинам поліції.

Складною була ситуація і в губернському місті Катеринославі, адже поліція тут була вкрай слабкою через те, що кількість поліцейських не відповідала темпам зростання міста. Міське поліцейське управління самостійно збільшувало склад поліції за рахунок місцевого бюджету. Відчувалася потреба в кінній поліцейській варті.

На той час існуюча поліцейська команда в Катеринославі налічувала 52 особи, але цього було недостатньо для того, щоб стежити за всіма подіями в місті. До того ж 32 поліцейських із 52 щодня знаходилися на чергуванні, займалися перевезенням арештантів та іншими справами в частині. Таким чином, тільки 20 чоловік виконували обов'язки зі спостереження за порядком. У місті також були дислоковані 25 тис. військових, які в разі необхідності могли виступити на допомогу поліції для розгону демонстрацій та народних хвилювань, але в інший час вони були звичайними громадянами, які також доставляли клопіт місцевій поліції [15, л. 30]. Крім того, влітку робочі, що перепливали пороги на барках і плотах і, бувало, застрягаючи на Дніпровських порогах, висаджувалися на берег у місті. Їх кількість дорівнювала близько 20 тис., що вимагало особливого нагляду з боку поліції [15, л. 30 зв.]. Губернатор просив МВС посилити поліцію міста двадцятьма кінними стражниками, але отримав відповідь: коштів у державній скарбниці на це немає. Згодом необхідні посади були введені за рахунок місцевого бюджету.

Розвиток торгівлі та ремісництва потребував посилення штату

поліції в посаді Азові Ростовського повіту. Адже, за статистичними даними, станом на 1878 р. в Азові проживало 15 300 чоловік. Тут розташовувалися такі установи, як міська та міщанська управи, реміснична управа, поштова контора, телеграфна станція, 2 прогімназії (чоловіча і жіноча), 2 початкових училища, камери мирового судді, судового слідчого, судового пристава, 2 контори нотаріусів, контора митного наглядача, 7 хлібних торгових контор, міська лікарня, арештантський будинок і поліцейська кордегардія, де постійно знаходяться арештанти; через Азов пролягав поштовий тракт у Кубанську область [16, л. 1 зв.].

Тут були 3 церкви, єврейський молитовний будинок, 1757 приватних будинків, 8 товариств із різних потреб, 14 рибних заводів, свічковий завод, 4 цегляних заводи, 2 шкіряних, винокурний, борошномельний паровий млин, 18 вітряних млинів, олійниця, 2 лазні, 3 готелі, 18 харчевень, 26 питних закладів, 3 оптових склади вина, 10 рейкових льохів, 4 дігтярних склади, 78 хлібних магазинів, 125 торгових лавок, 7 місцевих пристаней, 2 цирульні, 15 кузень та інші заклади [16, л. 1].

До 1862 р. в Азові існувала міська поліція на чолі з городничим, а після введення «Тимчасових правил» у посаді залишився один поліцейський наглядач, у підпорядкуванні якого знаходилися 10 вільнонайманих поліцейських служителів. Платня наглядача призначалася із коштів скарбниці, а утримання поліцейських служителів, їх одяг – із власних витрат посаду Азова.

Поліцейські були не в змозі виконувати обов'язки по зовнішній частині, оскільки постійно несли варту при арештантах у поліцейській кордегардії: супроводжували їх до камер мирового судді та слідчого і назад.

При виявленні більш важливих злочинів (особливо політичного характеру, сліди яких уже були зафіксовані в Азові при затриманні осіб, підозрюваних в участі в антиурядовій пропаганді) азовська поліція діяла ще некомпетентніше [16, л. 2 зв.]. Азовське міське громадське управління, переконуючись у недостатності засобів, запропонованих існуючою в Азові поліцією, клопотало про заснування в Азові посади поліцейського пристава, а також помічника пристава, і тільки брак міських коштів (через торгово-промислової кризи) не дозволяв це здійснити.

Між тим усі ці недоліки заважали наведенню порядку, тому Катеринославський губернатор подав клопотання щодо тимчасово-

го (до кінця кризового періоду) посилення азовської поліцейської команди чотирма кінними і шістьма пішими поліцейськими служителями за рахунок коштів скарбниці, а також про збільшення канцелярських коштів поліцейському наглядачеві «хоча б до 200 крб» [16, л. 3]. Також губернатор просив виділити кошти для посилення поліцейської команди: на утримання кожного кінного служителя з обмундируванням і на утримання коня та пішим поліцейським служителям [16, л. 3 зв.]. Але міністерством клопотання не було задоволено, тож місцевим підприємцям не залишалося нічого іншого, як за власний рахунок утримувати додатковий поліцейський штат у посаді. Оцінивши масштаби загрози та фінансові можливості, МВС вирішило посилити поліцейський штат лише в місті Ростові, а питання щодо посилення поліції в Катеринославі та посаді Азові залишити на розсуд місцевої влади.

Таким чином, із середини 70-х рр. XIX ст. МВС усвідомлювало необхідність посилення поліції в деяких районах Катеринославської губернії, але не виділяло достатньо коштів на оптимізацію діяльності поліції у проблемних районах. На перший план виходили міста, де набирала обертів антиурядова діяльність, при цьому не приділялася увага іншим проблемам міст – зростанню населення, а разом із тим і збільшенню кримінальної злочинності. Подальше розширення штату міської поліції Катеринославської губернії продовжилося лише у 80-х рр. XIX ст.

Бібліографічні посилання

1. **Самойленко Е. А.** Киевская городская полиция в середине XIX – начале XX в. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Самойленко Е. А. ; Ун-т внутр. дел. – Х., 2000.
2. **Самойленко Е. А.** Киевская городская полиция в середине XIX – начале XX в. / Е. А. Самойленко. – К., 2000.
3. **Петровський В. М.** Становлення та розвиток міської поліції у Російській імперії у другій половині XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Петровський В. М. ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2007.
4. **Гомонова С. А.** Полицейские учреждения Самарской губернии в 1851–1917 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Гомонова С. А. ; Ульянов. гос. ун-т. – Ижевск, 2012.
5. **Горлова Н. И.** Полиция российской провинции в XIX веке: на примере Курской губернии : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Горлова Н. И. ; Курс. гос. ун-т. – Курск, 2005.

6. **Сысуев Ю. Б.** Полиция Симбирской губернии во второй половине XIX века : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Сысуев Ю. Б. ; Гос. учреждение «Науч.-исслед. гуманитарный ин-т при правительстве респ. Мордовия». – Саранск, 2002.
7. **Холод Ю. А.** Загальна поліція Російської імперії в Україні у 1862–1905 рр. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Холод Ю. А. – Х., 2002.
8. **Ярмыш А. Н.** Карательный аппарат самодержавия на Украине (1895–1917 гг.) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Ярмыш А. Н. ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1991.
9. **Ярмыш А. И.** Наблюдать неотступно ... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX века / А. И. Ярмыш. – К., 1992.
10. **Ярмыш О. Н.** Каральный аппарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія / О. Н. Ярмиш. – Х., 2001.
11. История полиции дореволюционной России : сб. док. и материалов по истории государства и права : учеб. пособие / сост.: В. М. Курицын, Р. С. Мулукаев, В. П. Коряков ; отв. ред. В. М. Курицин. – М., 1981.
12. История полиции России : краткий ист. очерк и основные док. : учеб. пособие / В. М. Курицын, В. В. Альхименко, В. П. Коряков и др. ; под ред. В. М. Курицына. – М., 1998.
13. Полиция и милиция России: страницы истории. – М., 1995.
14. **Высоцкий И. П.** Санкт-Петербургская столичная полиция и градоначальство, 1703–1903 : краткий ист. очерк / И. П. Высоцкий. – СПб., 1903.
15. Российский государственный исторический архив. – Ф. 1286, оп. 39, д. 26, л. 533.
16. Российский государственный исторический архив. – Ф. 1286, оп. 39, д. 71, л. 8.

Надійшла до редколегії 17.11.2012 р.

УДК 94 (477.63) «18/19»

Л. В. Гриженко

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ ЖИТЕЛІВ МІСТ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Розглянуто особливості умов життя міського населення Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: побут, міське населення, одяг, харчування, житло.

Рассмотрены особенности условий жизни городского населения Екатеринославской губернии конца ХІХ – начала ХХ в.

Ключевые слова: быт, городское население, одежда, питание, жилье.

Considered are the peculiarities of the everyday conditions of life of the urban population of Ekaterinoslav province at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century.

Key words: way of life, urban population, clothing, food, housing.

До найважливіших атрибутів поняття побуту треба віднести можливості задоволення потреб у їжі та одязі, а також житлові умови. Вивчення побуту городян Катеринославської губернії допоможе визначити особливості життя міського соціуму наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., зокрема його життєвий рівень, потреби та можливості їх задоволення.

Побутове життя є однією з малодосліджених тем в історичній науці. У радянській історіографії дане питання знайшло висвітлення лише в контексті вивчення побуту робітничого класу. Насамперед варто назвати розвідки Ю. І. Кирьянова, Н. П. Приходька, Ю. І. Сірого [11; 20; 22]. Окремі аспекти теми дослідження були відображені також у працях сучасних науковців – О. Л. Вільшанської, О. І. Купріянова, В. Б. Молчанова, В. І. Подова, Д. М. Чорного [3; 12; 15; 17; 23].

Проте досить насиченою є джерельна база досліджуваного питання. Вона представлена широким колом як архівних матеріалів, так і опублікованих джерел, серед яких чільне місце посідають ма-

теріали періодичної преси ХХ ст., урядова статистика [4–10; 13; 14; 18; 19; 21; 24–26]. Зрештою, завдання цієї статті полягає в детальному вивченні особливостей побуту міського населення Катеринославської губернії в період становлення ранніндустріального суспільства.

Необхідно зазначити, що прибутки городян Катеринославщини неабияк позначалися на їх побуті, і перш за все – на раціоні та якості харчування. Так, еліта міського суспільства регіону повністю задовольняла свій денний раціон, вживаючи у повній мірі різноманітні продукти високої якості. Дворянство, заможне купецтво, яке завжди прагнуло йому уподобитися, та навіть представники вищого духовництва нерідко снідали, обідали та вечеряли в найдорожчих закладах громадського харчування – ресторанах. Серед останніх популярними на той час були «Європа» в Катеринославі, «Франція» в Новомосковську, ресторан «Самсон» у Маріуполі, «Арабат» у Луганську та ін. [9, с. 1; 13, с. 1; 21, с. 1]. Як правило, обідня трапеза в ресторанах супроводжувалася оркестровою музикою та грою в більярд. В асортименті була різнонаціональна кухня, а обід коштував у середньому від 75 коп. до 3 крб (значно більше, ніж денний заробіток робітника чи прислуги). Кава та шоколад, пунш, грог, лимонад, мед, оршад, вина (мускат-люнель, портвейн, каберне-лафїт), омари, устриці, котлети, голубці були цілком звичними стравами та напоями в тогочасному меню.

Середні верстви міського суспільства краю – дрібне купецтво та заможне міщанство – харчувалися більш дешевшими продуктами, відповідно до рівня їх матеріальних статків. Із закладів громадського харчування вони в основному відвідували трактири, паркові буфети, кав'ярні та їдальні. Зокрема, у Катеринославі завдяки помірним цінам на обіди завжди була переповнена їдальня «Аракс» [25, с. 7]. Разом із тим серед цих груп населення популярністю користувалися й ресторани з доступнішими цінами: у Катеринославі «Орел» та «Париж», у Маріуполі – ресторан С. Вонсовського тощо [2, с. 1].

У свою чергу денний раціон незаможних городян Катеринославщини був значно обмеженішим. Робітники, чорнороби, прислуга, ремісники – переважно вихідці із селянського середовища – через дефіцит власного бюджету зазвичай змушені були задовольнятися харчами низької якості. Так, представники незаможних верств населення міст Катеринославської губернії часто вживали недобро-

якісну, але достатньо дешеву базарну продукцію. Зокрема, стакан квасу коштував на міському базарі 1 коп., пара вареників – 1 коп., 3 пампушки – 2 коп., глечик молока – від 5 до 10 коп. Серед домашнього денного раціону популярність мав так званий борщ із собачкою (тобто борщ без навару), «неголені галушки» (галушки з грудками непровіяного борошна) і т. ін. [1, с. 1535].

Варто також зауважити, що ціни на продукти в усіх містах Катеринославської губернії не були скрізь однаковими. Так, у губерньському центрі, де рівень життя був трохи вищим, існувала й більша ціна на деякі харчі (зокрема, на хліб та м'ясо). Залежно від якості фунт м'яса тут коштував у середньому 17 коп. (в інших містах регіону – 15–16 коп.), фунт цукру – 16–20 коп. (в інших містах – 14–15 коп.) [7, арк. 1-1 зв.]. Водночас слід зазначити, що в Бахмуті вартість фунта солі була вдвічі нижчою, ніж у решті міст губернії, і становила лише 0,5 коп. Це було пов'язано з функціонуванням там із 1880 р. Брянцевської соляної копальні [17, с. 255].

Траплялися також випадки, коли ціни на продукти харчування різнилися не лише в містах губернії, а й на різних базарах одного й того ж населеного пункту. Наприклад, у Катеринославі фунт м'яса першого сорту на Троїцькому базарі коштував 14–15 коп., на Верхньому базарі – 13–14 коп., на Озерному – 14–16 коп. [10, с. 116]. Через це кожен із цих базарів мав і свого покупця з відповідним рівнем достатку.

Важливою складовою у визначенні умов побуту населення міст Катеринославщини є також рівень задоволення їх потреб в одязі. У зв'язку із цим зазначимо, що прибутки городян суттєво позначалися на особливостях їх одягу та взуття. Так, заможні городяни, одягаючись у дороге вбрання, тим самим хизувалися своїми матеріальними статками. Для бідних верств населення одяг був, скоріше, черговою життєвою потребою, позбавленою будь-яких естетичних уподобань та смаку. Тож учорашні вихідці із села, які посідали найнижчу соціальну сходинку в міському соціумі, одягаючись за міською модою, нерідко виглядали просто карикатурно. «Важко уявити щось більш жалюгідне, ніж молодця, – писав про таких «городян» публіцист XIX ст. А. І. Левітов, – який йде у своєму щойно придбаному сюртукові з талією, що болтихалася аж по п'яти; у чоботях, у які запхані обірвані штани... та обмотаною тричі на шії краваткою» [12, с. 343].

І все ж у містах губернії з кінця XIX ст. відбувалося поступове

розширення станового характеру одягу. Непривілейовані верстви населення вже не розглядали модне вбрання як дворянське та із задоволенням переходили на європейську моду.

Згадаємо також, що специфіка одягу та взуття міського населення Катеринославської губернії кінця XIX – початку XX ст. залежала не тільки від соціального походження та прибутків, а й від сезонності, вікової та статевої приналежності, професійної зайнятості тощо. Так, серед верхнього чоловічого одягу популярними були розраховані на будь-яку пору року пальта. Їхня ціна різнилася від 25–30 крб (літнє) до 100–150 крб (хутряне) [24, с. 2]. Не меншу популярність у чоловіків мали фуфайки (від 50 коп.), кожухи (10–15 крб) та сюртуки (близько 50 крб). Поступово в моду входили піджаки та піджачні костюми, які в містах регіону коштували в середньому від 6 до 14 крб [9, с. 4]. Натомість піджачні костюми, пошиті за останньою берлінською та паризькою модою, для представників еліти коштували вже від 15 до 45 крб.

Влітку городяни носили легкі бавовняні сорочки, жилети та брюки, вартість яких була досить помірною – від 2 крб 75 коп. до 8 крб 50 коп. Представники чиновництва Катеринославщини навіть пов'язували краватки (за ціною від 10 коп.) [26, с. 4].

Жіночий одяг був більш різноманітним. Із верхніх речей назвемо демісезонні пальта (від 25 крб), саки та напівсаки (літні від 5 крб, зимові від 10 крб) [9, с. 4]. У менш забезпечених осіб були поширені тужурки та фуфайки. Теплої пори року жінки вдягали спідниці, блузки, сорочки-полотнянки й сукні, а восени та ранньою весною – манти і костюми з міцного полотна. У середовищі заможних городянок в моду входили розкльошені спідниці, блузки з пишними рукавами, спідниці-шаровари, панчохи. Натомість корсети поступово відходили в минуле.

Стосовно головних уборів слід зазначити, що чоловіки носили шапки, картузи, котелки та капелюхи, вартість яких, залежно від якості матеріалу, становила від 1 до 7 крб. Серед жіноцтва поширеними були капори й капелюхи різних фасонів: для свят, прогулянок, повсякдення.

Представниці панівних станів суспільства відрізнялися тим, що носили вуалі, дорогоцінне каміння, ексклюзивне пір'я та інші прикраси, які, звичайно, не могли придбати жінки з бідного середовища.

Залежно від сезону міські жителі Катеринославської губернії носили таке взуття, як чоботи, ботинки, туфлі та босоніжки. Пара чоловічого та жіночого взуття коштувала від 3 крб, а дитячого – від

2 крб. Зокрема, модним у міському середовищі було імпортоване з Америки взуття торговельної марки «Епгем» [18, с. 6]. Утім придбати його могли лише забезпечені особи, адже коштувало воно 13–14 крб за пару.

Вкрай проблемним в організації побуту населення міст Катеринославської губернії було питання житлового забезпечення. Зможні городяни з високим рівнем доходів проживали у просторах квартирах чи великих маєтках. Так, понад 62 % власників дво- та триповерхових житлових будинків за своєю становою приналежністю були купцями, 26 % належали до дворян та чиновництва і лише 12 % становили представники міщанського стану, у власності яких здебільшого були нашивидкуч збудовані флігелі [16, с. 166].

Слід зазначити, що вартість житла була різною, зазвичай залежала від якості та місця розташування, від рівня благоустрою міста. Зокрема, за квартири у шість кімнат та більші платили 120–1300 крб на рік [4, с. 256; 5, с. 590–591]. Квартири середніх розмірів у 4–6 кімнат коштували дешевше – від 80 крб у позаштатному Слов'яносербську до 900 крб у губернському центрі [4, с. 256; 5, с. 590–591]. Ціна на квартири, у яких було до 4 кімнат, у містах регіону складала від 60 до 300 крб на рік. За більш помірковану вартість (10–20 крб на рік) можна було винаймати окремі кімнати із включенням сюди і харчування [19, с. 7].

Таким чином, на межі XIX–XX ст. житло в містах Катеринославської губернії було досить високої вартості. Проте і завищені ціни далеко не завжди гарантували всі зручності проживання. Антисанітарія була недоліком не лише найдешевшого житла, а й мала місце в дорогих квартирах. «У наших містах, – писав у 1900 р. „Мариупольский листок“, – стан переважної більшості квартир не витримує навіть виправданої критики... Розташування кімнат, денне освітлення, вентиляція, влаштування необхідних побутових приналежностей – все це знаходиться в незадовільному стані» [14, с. 2].

Характерно, що військовим, службовцям поліції, а також іншим категоріям держслужбовців додатково крім заробітної плати виплачувалися і кошти на житло. Наприклад, армійський підполковник Гурьев, який мешкав у Верхньодніпровську, щорічно отримував 120 крб квартирних, а колезький асесор Захарьев – 40 крб тощо [6, арк. 3 зв., арк. 50].

Натомість некваліфікованим робітникам, через неспроможність за браком коштів орендувати житло, доводилось мешкати у спеці-

ально побудованих казармах або землянках чи напівземлянках із глинобитними стінами та малими вікнами. Незважаючи на те, що вартість проживання в них була доволі прийнятною (50 коп. – 3 крб на місяць), фактична відсутність найнеобхідніших побутових умов нерідко ставала причиною багатьох хвороб та інвалідності.

Важливою потребою городян у забезпеченні комфортних умов проживання була і система опалення житлових будинків. Найраціональнішим видом палива на межі XIX–XX ст. було кам'яне вугілля. Хоча досить поширеним видом палива в містах залишалися в той час і більш дешевші за вартістю дрова, солома та перегній.

Для освітлення житла городяни Катеринославської губернії використовували переважно гас і свічки. Електричне ж освітлення, що з'явилося наприкінці XIX – початку XX ст., було привілеєм представників заможних верств міського суспільства.

Поступово удосконалювалась у регіоні і система водопостачання, що значно покращило побут городян. Якщо в перші роки початку XX ст. в містах Катеринославської губернії водопровід діяв у Катеринославі, Олександрівську та Бахмуті, то в 1910 р. він з'явився і в Маріуполі. В інших містах регіону воду продовжувала постачати лише з річок та спеціально викопаних криниць.

Зрештою і 1910 р. вже в усіх містах Катеринославщини одночасно з вивозом була розроблена система асенізації, що деякою мірою сприяло покращанню санітарного стану регіону. Проте каналізація на той час існувала тільки в губернському центрі. Функціонувати вона почала наприкінці 1914 р.

За нашими підрахунками, у заможних сім'ях річні витрати на харчування становили приблизно 40 % їхніх доходів, на одяг та взуття – біля чверті, на житло та комунальні послуги – близько 20 %. Натомість середньорічні витрати робітничих сімей у відсотковому відношенні щодо їхньої заробітної плати дорівнювали: харчування – 56 %, одяг і взуття – 12,3 %, житло та комунальні послуги – 25,6 %.

Таким чином, побутові умови міського населення Катеринославщини наприкінці XIX – початку XX ст. переважно залежали від його матеріального статку. Тож чим вищим був рівень доходів, тим кращі умови життя могли забезпечити собі городяни і навпаки.

Бібліографічні посилання

1. Вестник екатеринославского земства. – 1904. – № 51–55.
2. Вестник Мариуполя. – 1906. – 9 дек.

3. **Вільшанська О.** Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О. Л. Вільшанська. – К., 2009.
4. Города России в 1904 году. – СПб., 1906.
5. Города России в 1910 году. – СПб., 1914.
6. ДАДО. – Ф. 20, оп. 1, спр. 69.
7. ДАДонО. – Ф. 113, оп. 1, спр. 240.
8. ДАЗО. – Ф. 24, оп. 1, спр. 827.
9. Донецкая жизнь. – 1910. – 4 апр.
10. Известия Екатеринославского городского общественного управления. – 1909. – № 2. – С. 116.
11. **Кирьянов Ю. И.** Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.) / Ю. И. Кирьянов. – М., 1979. – С. 37–275.
12. **Куприянов А. И.** Городская культура русской провинции. Конец XVIII – первая половина XIX века / А. И. Куприянов. – М., 2007.
13. Мариупольская жизнь. – 1906. – 9 дек.
14. Мариупольский листок. – 1900. – 2 авг.
15. **Молчанов В. Б.** Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В. Б. Молчанов. – К., 2005.
16. Памятная книга Екатеринославской губернии на 1867 г. – Екатеринослав, 1867.
17. **Подов В. І.** Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ, 2009.
18. Приднепровский край. – 1914. – 4 июля.
19. Приднепровский край. – 1914. – 9 нояб.
20. **Приходько М. П.** Житло робітників Донбасу / М. П. Приходько. – К., 1964.
21. Русская Правда. – 1912. – 25 окт.
22. **Серый Ю. И.** Рабочие Юга России в период империализма (1900–1913) / Ю. И. Серый. – Ростов н/Д, 1971.
23. **Чорний Д. М.** По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х., 2007.
24. Южная Заря. – 1913. – 20 апр.
25. Южная Заря. – 1914. – 2 марта.
26. Южная Заря. – 1914. – 30 окт.

Надійшла до редколегії 31.10.2012 р.

II. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 94(477) «1812–1880»

В. С. Мороз

Національна спілка журналістів України

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ І. І. СРЕЗНЕВСЬКОГО НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

Розглядається катеринославський період наукової діяльності І. І. Срезневського і його внесок у розвиток української етнографії, історії України і запорозького козацтва.

Ключові слова: Варварівка, Дніпро, пороги, бандуристи, запорожці.

Рассматривается екатеринославский период научной деятельности И. И. Срезневского и его вклад в развитие украинской этнографии, истории Украины и запорожского казачества.

Ключевые слова: Варваровка, Днепр, пороги, бандуристы, запорожцы.

In actual research, the Ekaterinoslav period of I. I. Sreznevskiy science activity and his contribution to the development of Ukrainian ethnography, history of Ukraine and Zaporozhian cossacks are studied.

Key words: Varvarivka, Dnepr, rift, bandurists, Zaporozhians.

Ізмаїл Іванович Срезневський (1812–1880) – відомий славіст, знавець історії західних і південних слов'ян та слов'янської філології [1, с. 318]. У той же час це була яскрава, самобутня і багатообдарована людина – один із перших українських етнографів, палеограф, історик, археолог, поет, перекладач, видавець і редактор, любитель і знавець української літератури, чудовий лектор. У дев'ятирічному віці писав вірші, які захоплювали вихователів пансіону. У 14 років вступив до університету, у 17 – закінчив із ступенем кандидата наук. У 34 роки став першим у Росії доктором слав'яно-російської філології, у 37 – академіком [2, с. 80; 9, с. 240]. Життя та діяльність І. І. Срезневського вже були предметом наукових дослідів, хоча катеринославський період потребує спеціального вивчення, що і є метою даної статті.

Ізмаїл Іванович Срезневський народився 1 (13) червня 1812 р. в

сім'ї професора Демидівського училища вищих наук в Ярославлі. Коли Ізмаїлу було всього два місяці, батька перевели до Харківського університету. Дитинство і юність пройшли на Україні, де провів 27 років, полюбив її природу, народну мову і пісні [2, с. 15].

Після смерті батька в 1819 р. Ізмаїл залишився під опікою матері. Саме завдячуючи її енергії і турботам він здобув прекрасне виховання і освіту. Довгі роки мати залишалася його найближчим другом і порадиником. Листи до матері є безцінним джерелом до біографії академіка. Закінчивши пансіон, Ізмаїл вступає на етико-політичне відділення філософського факультету Харківського університету [1, с. 318], закінчує його в 1829 р. [12, с. 90].

Виростаючи в професорській сім'ї, в оточенні професорів, товаришів батька, хлопчик з юних років убачав своє майбутнє в науці. Коли в 1826 р. Міністерство народної освіти запропонувало ректорам кількох університетів вибрати 30 стипендіатів для підготовки професорів, 16-річний Ізмаїл включив себе в цей список. Через різні причини того року він за кордон не поїхав. Закінчивши навчання в 1829 р., І. І. Срезневський поступає на службу в Харківське дворянське зібрання. Навколо нього утворився гурток однодумців із пансіонських та університетських товаришів, до якого входили поети-романтики брати Орест і Федір Євєцькі, О. Шпигоцький, І. Росковшенко, О. Джунковський, І. Лисаветський, О. Хиждеу [7, с. 330; 8, с. 3558].

У 1831 р. Ізмаїл Іванович і І. В. Росковшенко засновують в Харкові «Український альманах», публікуючи в ньому дві думи — «Олексій Попович пирятинський» і «Втеча трьох братів із міста Азова із турецької неволі» — та декілька власних віршів [11, с. 800].

У червні 1832 р. 20-річний службовець через хворобу залишив державну службу. Його запросили домашнім учителем в с. Варварівку (зараз Синельниківського району Дніпропетровської області). Чи думав він про те, що старовинне село на лівому березі Дніпра неподалік порогів відіграє надзвичайно важливу роль в його творчому і науковому житті, становленні як етнографа, історика, евриста і видавця? Саме у Варварівці зроблені вагомі дослідження, цінні записи і коментарі до українських історичних пісень і дум з історії запорозького козацтва. У Варварівці написані й відправлені в цензуру і друкарню два перших випуски (книги) «Запорожской старины». Тут зібрані матеріали до запланованих дев'яти частин. Вдалося видати тільки перші дві частини із шести

книг. Це були збірники матеріалів з історії України від Гедиміна до І. С. Мазепи, витяги з українських літописів та інші історичні документи з примітками і додатками записів про побут і звичай запорожців [10, с. 277].

У липні 1832 р. Ізмаїл Іванович уже був у Варварівці в сім'ї поміщиків Подольських. «Господарі – люди предобрі, прості, веселі, люди – яких не потрібно крастих» [3, с. 334]. Упродовж 1832–1833 рр. Варварівка стала місцем найінтенсивнішої творчої праці етнографа над підготовкою до видання першого і другого випусків «Запорожской старины». Романтизм поєднувався з реалістичним відображенням подій та явищ історії України, паралельним аналізом дум та історичних пісень, писемних джерел [6, с. 48].

Розпочався дуже плідний у творчому плані катеринославський період життя дослідника. Природа і люди справили величезне враження на етнографа. У листі з Новомосковська він захоплено писав матері: «Катеринославська губернія зовсім не те, що Полтавська. Ті ж степи, та не те. Жителі майже всі багаті; табуни коней, гурти рогатої худоби, овець зустрічаються постійно. Сінокоси чудові. Поля всіяні курганами, особливо долина Самари» [3, с. 333]. У районі Варварівки Дніпро розлився на дві версти. Ревуть пороги. Широкі хвилі не ллються, а киплять. Ізмаїл Іванович дуже радів, що поїхав у це село: «Не знаю, як мені буде житися; те, що я назбираю «пропасть, целую пропасть» для своєї української скрині, що це так вірно, як $2 \times 2 = 4$. Навіть України неможливо добре пізнати, не побувавши в цих місцях: неможливо зрозуміти добре запорожців, не бувши на порогах» [3, с. 335].

У Варварівці виробляється особливий стиль життя і звичка до щоденних наукових завдань: «Мені 20 років і вісім місяців... Я поставив собі за правило кожної неділі написати яку-небудь статтю, – дві неділі її виправляти, а на третю відсилати в журнал» [4, с. 218]. Юнак установив собі напружений щоденний графік і не порушував його за жодних обставин.

Піднімаючись зі сходом сонця, І. І. Срезневський читає. Вмившись, п'є кофе, підіймається до себе в кімнату і продовжує перерване читання. Після сніданку до обіду займається з дітьми, пише листи. Відпустивши учнів погуляти, береться за книжки сам. Після обіду час спілкування з хазяями маєтку. Далі півтори години знову заняття з вивченням іноземних мов. Відпустивши своїх підопічних, учитель читає історичні джерела, вивчає і впорядковує зібрані

думи та історичні пісні. Після прогулянки верхом вечеряє, обмінюється останніми новинами з Іваном Тимофійовичем і Катериною Романівною Подольськими. Попрощавшись, займається ще дві години. І так день у день. Заведений ритм практично не збивався. Винятком становили поїздки в Катеринослав, Новомосковськ, до кобзарів і подорож Дніпром.

Саме у Варварівці в молодого етнографа сформувалися якості, так необхідні для вченого, – пристрасна жадоба знань, дослідницьке захоплення, величезна працездатність, чітке розуміння мети і шляхів для її досягнення, внутрішня самоорганізованість і дисципліна.

Із Варварівки надходили праці до столичних журналів. У вересні 1832 р. в «Телескоп» відправлено «Початок утворення Слобідсько-Українських полків за царя Олексія Михайловича» з підписом «І. С. Варварівка» [3, с. 337]. У лютому 1833 р. до цього ж журналу відправлена стаття «Загальні основи Зендовести», підписана «І. С. Варварівка на Дніпрі» [4, с. 218]. Слобожанщині присвячені «Історичний огляд цивільного устрою Слобідської України з часу її заселення до перетворення в Харківську губернію».

У 1832 р. виходить друга праця етнографа – «Словацькі пісні». Учитель продовжує записувати нові. Варварівку двічі відвідували словаки. І. І. Срезневський не міг пропустити такої нагоди для поповнення свого зібрання. У Варварівці народжується намір видавати в Москві альманах «Отрывки». Видавець вечорами переписує статті. Підготовча робота йшла інтенсивно. До видання залучили широке коло осіб. В альманах надходили повісті, історичні нариси, описи мандрів [4, с. 215]. Наскільки відомо, намір не був здійснений.

Найголовніше «заняття любиме – історія України» успішно продовжується. 7 грудня 1832 р. він пише матері: «Українська скриня моя виросла, чи краще сказати підросла дуже помітно». 16 грудня: «Останнім часом я займаюся збиранням переказів про запорожців. В неділю чекаю до себе діда-оповідача, який має багато розказати» [4, с. 214]. У с. Вороній жив 97-літній запорожець Гречка. У лютому 1833 р. етнограф їздив до нього, «живого пам'ятника минулого», жадібно слухав розповіді січовика, осмислюючи його вірування та політичні переконання. Ізмаїла Івановича відвідав 80-літній запорожець. Етнограф багато його розпитував про минулі часи, побут і життя запорожців, записав декілька дум та історичних пісень.

У рукопису «Старые люди степей» розкрита методика роботи з дідами: «Бандурист вміє і розповідати, але треба бути в особливій милості у нього, щоб він розговорився. Зізнаюсь у моїй хитрості: я завжди вдавав з себе онука кого-небудь знаменитого козака і досягав бажаного. Бандурист починав розповідати про мого знаменитого названого діда, від діда переходив до прадіда, до різних рідних, до сучасників, плував роки і між тим розповідав багато цікавого. Коли ж на столі з'являлося вино, щиро запропоноване, старий веселішав, починав... жартувати, розповідати анекдоти, казки, і цілі дні проходили непомітно» [13, с. 52–53].

Багаторічні дослідження дали І. І. Срезневському право стверджувати: «Я знаю старовину запорозьку, як власне життя [4, с. 221]». В іншому листі до матері повторюється ця ж думка: «Я знаю Запоріжжя не гірше азбуки» [4, с. 223]. Настав час реалізувати результати тривалої праці. У Варварівці виник задум видавати багатотомний історико-етнографічний та фольклористичний збірник «Запорожская старина». Дослідник пояснює причини цього наміру: «Вже сім років я займаюся історією України і Запоріжжя. Наскільки міг старанно збирав для неї матеріали, досі ще нікому в більшості невідомі, виключаючи пам'ять народну і небагатьох любителів старовинних рукописів, – збирав, зводив, звіряв, – з метою саме привнести згодом... хоча б декілька лептів на користь тієї країни, якій я зобов'язаний всім... Я рішився нарешті розпочати свою працю і розпочав видання „Запорожской старины“, яка, знайомлячи читачів з морально-політичним побутом війська Запорізького – цієї душі всієї України в XVI і XVII віках, – повинна разом з тим пояснити її з другої, можливо, обширнішої сторони, розкрити її в значно більшому об'ємі» [5, с. 86].

14 червня 1833 р. Ізмаїл Іванович із Варварівки посилав «Запорожскую старину» в цензурний комітет. Чутки про це швидко поширюються. Дійшли вони і до архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського Гавриїла (у миру В. Г. Розанова), великого цінителя історії. Архієпископ енергійно допомагає молодому побратимові. У Варварівці вирішувалися організаційні питання передплати на книгу. І. Т. Подольський обіцяв знайти 20 передплатників, декілька – його дружина. Відомий катеринославський поміщик Іваненко – 50. Велика надія покладалася на обіцяну допомогу преосвященного Гавриїла Мама і брата видавця. Надрукували в Харкові 100 підписних квитків і вислали 50 екземплярів у Варварів-

ку. Брату доручалося віднести рукопис книги ректору Харківського університету для ознайомлення і передати до друкарні. Тираж налічував усього 300 екземплярів [4].

Видавець поспішав видати «Запорожскую старину» до приїзду в Харків міністра народної освіти графа С. С. Уварова. Про вихід книги повідомляли «Молва» і «Северная пчела». І. І. Срезневський енергійно працює у Варварівці над другим випуском. 29 червня 1833 р. він повідомляє про закінчення роботи і відправку рукопису до цензурного комітету. У цій книзі був вміщений знайдений у Новомосковську літопис із коментарями й примітками етнографа [4, с. 235].

Протягом 1833–1838 рр. Ізмаїл Іванович видав шість випусків (книг) «Запорожской старины», розділивши їх на дві частини. У них було опубліковано 39 українських історичних пісень і дум мовою оригіналу і в російських перекладах з додатком окремих варіантів, авторських історико-джерелознавчих коментарів на основі широкого кола джерел, описи важливих епізодів з історії України XVI–XVIII століть. І. І. Срезневський помістив у книгах історичний нарис «Украинская летопись. 1640–1657» [6, с. 47]. Видання планувалось із дев'яти частин 20 додаткових зошитів. Із величезного задуму вдалося здійснити видання тільки двох частин (шести випусків-книг). Інші так і не побачили світу [2, с. 20].

«Запорожская старина» принесла автору літературну славу і визнання його як великого етнографа. Його статті публікувалися в «Телескопе», «Сыне Отечества», «Московском наблюдателе». «Журнале Министерства народного образования». «Запорожская старина» зацікавила М. В. Гоголя і підштовхнула його до написання відомої статті «О малороссийских песнях». Смакував «Запорожскою стариною» і Т. Г. Шевченко. 22 травня 1842 р. поет писав до свого знайомого, учителя Харківської гімназії: «Лежу оце п'яті сутки та читаю Старину, добра книжка, спасибі вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробити, коли здоров буду, там, бачите є дечого такого, що аж губи облизуєш, спасибі вам» [14, с. 282].

Напружений графік роботи – більше шести годин на день [3, с. 335] – дозволив дуже багато зробити: підготувати до видання дві книги «Запорожской старины», записати багато дум, українських і словацьких пісень, написати і відправити в столичні журнали декілька статей, вивчити добре («порядочно») англійську та іспан-

ську мови при знанні німецької, французької, грецької і латинської [4, с. 232].

Ізмаїл Іванович об'їхав водою і суходолом та прискіпливо оглянув усі пороги й острови [4, с. 214], побував у Кодацькій фортеці; 24 лютого він писав мамі: «Тепер кожен ранок я броджу берегами Дніпра і знімаю (малюю. – В. М.) види. Є вид Ненаситця, вид порогів Звонецького і Волошського» [4, с. 219]. На основі сімейного архіву Подольських і власного огляду місцевості був намальований «План нинішнього Варварівського маєтку в XVI віці» [4, с. 215]. Де зараз перебувають ті цінні для нас малюнки? Яка їхня доля?

Окрилений успіхом «Запорожской старины» і результатами досліджень, Ізмаїл Іванович залишає Варварівку і наприкінці липня 1833 р. повертається до Харкова. Закінчився дуже плідний в науковому плані катеринославський період життя й творчості І. І. Срезневського. Харківський період привів ученого до слави і світового визнання як славіста і філолога. Були трирічне наукове відрядження по слав'янських землях, професорство в Харківському і Петербурзькому університетах. У столичному ВНЗ пройшло майже 42 роки – з 1847 по 1879-й, де вчений обіймав посади екстраординарного, ординарного, заслуженого професора, декана факультету і ректора [10, с. 287]. І. І. Срезневський був почесним і дійсним членом багатьох російських університетів і духовних академій, археографічної комісії, наукових товариств і зарубіжних академій [10, с. 293].

Варварівка зіграла надзвичайно важливу роль у пробудженні творчого потенціалу й розкритті наукового таланту домашнього вчителя і перетворенні його на одного з найвизначніших учених славістів XIX ст.

Автор дякує редактору дніпропетровського видавництва «Герда» М. Д. Кислову за надані бібліографічні матеріали.

Бібліографічні посилання

1. **Бернштейн С. П.** Срезневский Измаил Иванович / С. П. Бернштейн, М. Ю. Достаев // Славяноведение в дореволюционной России. – М. : Наука, 1979.
2. **Богатова Г. А. И. И.** Срезневский // Г. А. Богатова. – М. : Просвещение, 1989.
3. Из переписки И. И. Срезневского. 1829–1839 гг. // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – Июнь.

4. Из переписки И. И. Срезневского. 1829–1839 гг. // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – Июль – август.
5. **Кирдан Б. П.** Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики / Б. П. Кирдан. – М., 1974.
6. **Крюков А. В.** Ще раз про «Запорожскую старину» І. І. Срезневського / А. В. Крюков, В. Г. Сарбей // Народна творчість та етнографія. – К., 1978. – № 6.
7. **Мороз Володимир.** Скарби «Української скрині» / Володимир Мороз, Віктор Мороз // Краєзнавчі нариси з історії Придніпров'я: історичні події і люди. – Хмельницький, 2010.
8. **Петренко П.** Харківська школа романтиків / П. Петренко // Енциклопедія українознавства. – Л., 2000. – Т. 9.
9. **Петров Н. И.** Очерки истории украинской литературы / Н. И. Петров. – К., 1884.
10. **Срезневский В.** Срезневский Измаил Иванович / В. Срезневский // Русский биографический словарь. – СПб., 1909. – Т. 19.
11. Срезневский Измаил Иванович / Русский биографический словарь Брокгауза – Ефрона. – М., 2007.
12. **Срезневский И. И.** Автобиографический очерк / И. И. Срезневский // Г. А. Богатова, И. И. Срезневский. – М., 1989.
13. **Срезневський В. І.** Про збирачів українських пісень (З гуртка І. І. Срезневського на початку 1830-х років) / В. І. Срезневський // Зап. іст.-філол. від. УАА. – К., 1927. – Кн. XIII–XIV.
14. **Шевченко Т. Г.** Лист до П. Корольова / Т. Г. Шевченко. – К., 1949. – Т. III.

Надійшла до редколегії 17.11.2012 р.

УДК 94(477.63) «1860/1917»

Л. М. Лучка

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**ГРОМАДСЬКА
ТА ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ С. В. ЄГОРОВОЇ
В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ ЖИТТІ КАТЕРИНОСЛАВА
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Висвітлено культурно-громадську діяльність С. В. Єгорової в Катеринославі, зокрема вагомий внесок у розвиток приватних бібліотечних осередків та різних товариств. Відзначено керівні риси характеру бібліотечного діяча та визначено роль жінки-педагога в освітньому просторі регіону.

Ключові слова: Катеринослав, міська громадська бібліотека, С. В. Єгорова, приватні бібліотеки, товариства.

Освещена культурно-общественная деятельность С. В. Егоровой в Екатеринославе, а именно большой вклад в развитие частных библиотек и различных обществ. Отмечены руководящие черты характера библиотечного деятеля и определена роль женщины-педагога в образовательном пространстве региона.

Ключевые слова: Екатеринослав, городская общественная библиотека, С. В. Егорова, частные библиотеки, общества.

Cultural and social activity of S. V. Egorova in Yekaterinoslav is described; special attention is paid to S. V. Egorova's contribution in development of private libraries and different societies. The author of the article shows S. V. Egorova as a manager and defines the role of a women-educational specialist, in educational space of the region.

Key words: Yekaterinoslav, City public library, S. V. Egorova, private Libraries, societies.

На сучасному етапі важливим є визначення ролі особистості в історії, зокрема бібліотечного працівника в культурно-освітньому просторі Катеринослава. Мета нашого дослідження полягає в розкритті постаті С. В. Єгорової, а саме її багатогранності, що сприяла збагаченню сучасних уявлень про культурне життя на Катеринославщині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Через діяльність

цієї людини розкриваються її різноманітні якості, а саме внесок у розвиток бібліотечної справи краю. Актуальність дослідження полягає в персоналістичному підході до вивчення краєзнавства.

Софія Василівна Єгорова (уроджена Бабенко) народилася в 1855 р., була православного віросповідання. Вона походить із відомого катеринославського роду Бабенків. Була донькою губернського секретаря, пізніше стала дружиною катеринославського нотаріуса Олександра Єгорова – вихідця з родини культурно-освітніх діячів Катеринославщини [1]. С. В. Єгорова отримала педагогічну освіту в Катеринославській Маріїнській жіночій гімназії. З 1872 р. її діяльність пов'язана з розвитком жіночої освіти Катеринослава: працювала в Першій міській жіночій гімназії в 1876–1878 рр. Важливу роль у поширенні освіти на Катеринославщині відіграло Товариство попечительства про жіночу освіту, засноване в 1870 р. Серед прізвищ, які належали завідувачам у справах товариства, є також ім'я С. В. Єгорової: сім років вона працювала вчителькою безкоштовної школи. Родина Єгорових зробила значний внесок у розвиток бібліотеки товариства та сприяла поповненню міського бібліотечного осередку. Зокрема О. І. Єгоров пожертвував бібліотеці 146 томів книг (1878–1902).

У середині XIX ст. історія приватної бібліотеки Катеринославщини пов'язана з ім'ям Софії Василівни Єгорової. З 1869 р. катеринославський діяч М. С. Голубовський мав власне книжкове зібрання, при якому функціонувала книжкова крамниця. У 1884 р. бібліотеку М. С. Голубовського передано у власність С. В. Єгорової на адресу: проспект, будинок Штейна [1]. Зазначимо, що приватна бібліотека впродовж багатого часу мала тісні зв'язки з книжковою крамницею, яка пропонувала великий вибір дитячих книжок відомих російських та іноземних видань: Ф. Ф. Павленкова, А. Ф. Деврієна та Ф. Бітепажа. Вартість книжок була номінальною. Формуванню потрібних та корисних фондів сприяв глибокий підхід власника до відбору книжок та періодичних видань. Увагу С. В. Єгорової привертала фундаментальні праці та чудово ілюстровані видання з природознавства й географії. Книжки з її бібліотеки мали високий рівень друкарського оформлення [5, с. 67–75].

У бібліотеці С. В. Єгорова вирішувала питання щодо передплати однієї з відомих у XIX ст. політичних, літературних та комерційних газет «Одесский листок». Власниця приватної книгозбірні підтримувала зв'язки з різними видавництвами Росії, одержувала найцікавіші

за змістом нові книжки та періодичні видання, пропагувала книжкову спадщину серед населення Катеринослава наприкінці XIX ст.

Бібліотека С. В. Єгорової була відкрита для читачів щоденно з 9-ї години ранку до 7-ї вечора, за винятком святкових та недільних днів. Книговидача тривала з 10-ї години ранку до 2-ї дня. Правила користування бібліотекою містили відомості про читачів трьох розрядів. Читач першого розряду отримував дві книжки та один журнал на місяць під заставу 1 крб, на шість місяців – 5 крб, річне обслуговування коштувало 9 крб. Читачі другого розряду брали дві книжки під заставу від 75 коп. за місяць до 7,5 крб щорічно. Читачі третього розряду користувалися однією книжкою, залишаючи 40 коп. за місяць або 4 крб за рік. До бібліотечних відвідувачів третього розряду належали незаможні мешканці Катеринослава.

Маємо дані, що проіснував приватний осередок самостійно до кінця XIX ст. Зазначимо, що доля деяких книжок із бібліотеки С. В. Єгорової відома. У наш час книжки з печаткою «Библиотека для чтения и книжный магазин С. В. Егоровой в Екатеринославе» зберігаються в Науковій бібліотеці ДНУ імені Олеса Гончара (Каришев М. «Экономические беседы», 1890 р.; Євреїнов В. «Гражданское чиновничество в России», 1887 р.; «Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии», укладач В. І. Василенко, 1887 р.). Зазначені видання відповідно до бібліотечної класифікації належали до III відділу. Є інформація, що С. В. Єгорова після смерті чоловіка в 1903 р. продала його бібліотеку, але кому – невідомо. Катеринославська вчена архівна комісія турбувалася долею цієї бібліотеки [6, с. 245].

У Катеринославській міській громадській бібліотеці з 1900 р. введено посади завідувача бібліотеки та її помічників, яких обирала бібліотечна рада. У 1900 р. на місце В. С. Корсунської, яка залишила службу, обрано С. В. Єгорову. З 1900 по 1908 р. ця жінка чесно й сумлінно виконувала бібліотечні обов'язки [7]. Бібліотечними справами керувала рада в кількості восьми осіб, які обиралися Міською думою на чотири роки. Зазначимо, що члени бібліотечної ради, службовці Міської управи та різних державних, громадських установ користувалися правом безплатно брати книжки. С. В. Єгорова виконувала й обов'язки секретаря ради. Допомогали їй спочатку дві помічниці – К. А. Булах та К. П. Озерова, на місце якої призначили в 1901 р. К. І. Пчолкіну; пізніше склад став постійним.

За роки завідування бібліотекою С. В. Єгорова підготувала звіти

для губернської земської управи та Міської думи: вони містять детальний аналіз читання художньої літератури на початку ХХ ст. У ґрунтовних документах віддзеркалено не тільки цифрові показники комплектування та обслуговування бібліотеки, а й аналіз читання різних верств населення міста за соціальним статусом та віком. У щорічних звітах вміщено таблиці, що фіксують задовільний та незадовільний запити на художню літературу з переліком авторів української, російської та зарубіжної літератури. Завідувач міської громадської бібліотеки вносила певні пропозиції стосовно подальшого розвитку головного культурного осередку Катеринослава. За складеними С. В. Єгоровою бібліотечними документами виявляємо цілісну картину діяльності бібліотеки: її різноманітні напрями, позитивний досвід та недоліки.

На початку ХХ ст. міська громадська бібліотека під керівництвом С. В. Єгорової значну увагу приділяла роботі з читацькими відмовами на книги та періодичні видання. Так, на письмові прохання читачів бібліотека передплатила газети «Россия», «Гласность», журнал «Вестник всемирной истории», твори О. Кирпичникова «Всеобщая история литературы», М. Горького, А. П. Чехова, Нордау, Шеллі, Вересаєва, О. Пипіна (1900) [7].

На початку ХХ ст. Катеринославська міська бібліотека мала прогресивну спрямованість, про що свідчать організація її роботи та документальна звітність. Бібліотека мала книгу відвідувань, алфавітний перелік читачів, книгу скарг, книгу замовлень та ін. Існувала книга обліку відвідувань читальні. Три книги заповнювали самі читачі. До послуг мешканців Катеринославської губернії бібліотека склала чотири види каталогів: хронологічний, систематичний, додатковий та перевірочний, який містив інформацію про книговидачу кожного видання. З 1901 р. бібліотека на чолі з С. В. Єгоровою щорічно здійснювала перевірки книжкових фондів [8].

У міській громадській бібліотеці застосовувалися штрафні санкції за несвоєчасне повернення книжок, їх псування та втрату. Вагомий внесок у поповнення фондів становили пожертвування. Зазначимо, що доволі цінною за змістом вважалася власна бібліотека активного культурно-освітнього діяча Катеринославщини Г. А. Залюбовського, яку подарували його спадкоємці: вона налічувала 552 томи. Власні видання до бібліотеки надсилали М. Биков, В. Машуков, М. Владимиров. Крім того, бібліотека отримувала безкоштовно 15 назв видань від різних установ, закладів, товариств.

Фонди поділялися на 16 відділів. Найбільшим був белетристичний (понад 2000 томів), періодичні видання становили 4565 томів, історико-біографічні посідали друге місце – 673 томи. Цікавим є факт про наявність у 1900 р. антикварного відділу, у якому зберігалось 500 томів. На початку XX ст. міська громадська бібліотека звернулася до послуг Російського страхового товариства та застрахувала культурний осередок від вогню на суму в 10 тис. крб [7, с. 9–10].

З 1901 р. на прохання читачів складався журнал із зазначенням відсутніх у бібліотеці книг з метою їх придбання, запроваджено облік книговидачі в читальній залі. З 1901 р. в бібліотеці діяли затверджені Думою нові правила щодо передплати періодичних видань та користування літературою в читальні. У цей період діяв добовий абонемент, за умовами якого застава відповідала вартості книг, за користування літературою платили 5 коп. на добу. Бібліотека отримувала для читачів 63 назви періодичних видань (1901), різногалузевих та глибокозмистовних, різного призначення: «Врач», «Разведчик», «Сад и огород», «Стрекоза». Надходили до бібліотеки й українські газети: «Киевское слово», «Крымский вестник», «Одесские новости», «Приднепровский край», «Южный край» [8, с. 15].

Під час керівництва С. В. Єгорової бібліотека розширила хронологічні межі спілкування та книгообміну з різними закладами України й Росії, а також бібліотеками: воронезькою, кременчуцькою, двома одеськими, пермською, полтавською, саратовською, херсонською, юр'ївською.

Починаючи з 1901 р. за рішенням ради бібліотеки учням та вкладачам гімназій дозволялося працювати в читальні безкоштовно. Треба зазначити певні негативні моменти в діяльності міської громадської бібліотеки: у 1901 р. зменшується кількість читачів з причини відкриття в Катеринославі нових бібліотек. Уведення платні за читання в розмірі 3 коп. змусило читачів звертатися до безкоштовних народних бібліотек та читалень [7, с. 12]. Для забезпечення та збереження тиші в бібліотеці адміністрація вважала такі моменти навіть корисними. Керівництво виступало проти бібліотеки як місця зустрічі з друзями або зігрівання взимку. Як вважала С. В. Єгорова, бібліотека – це перш за все місце для читання.

У 1902 р. в місті відбулася знаменна подія. Міська громадська

бібліотека отримала нарешті нове приміщення. Із цього часу збільшується навантаження на керівника у вирішенні щоденних бібліотечних проблем, зокрема переїзду книгосховища, розміщення відділів, організації системи обслуговування в новому будинку. З метою вивчення досвіду інших бібліотек голова бібліотечної ради П. І. Мордовський та завідувач С. В. Єгорова відвідали Харківську громадську бібліотеку. Підготовлений на високому рівні звіт С. В. Єгорової допоміг членам ради з'ясувати недоліки й прогалини в бібліотечній документації та процесах діяльності. Наступним кроком змін стало складання нових правил для відвідувачів бібліотеки та правил користування читальною залом. Нововведення почали діяти з 1903 р. [8, с. 6].

Новий документ містив § 16, який розкривав обов'язки завідувачого бібліотекою: загальний нагляд за станом бібліотеки та її приміщень, збереження бібліотечного майна, відповідальність за статистику, тобто бібліотечні показники, нагляд за бібліотечним персоналом та виконанням ними обов'язків, контроль за грошовими надходженнями до каси бібліотеки. Рада мала право ставити перед завідувачем бібліотеки й інші завдання [16, с. 317–328].

У 1902 р. поліпшуються умови роботи бібліотечних працівників, збільшується штат (прислуга й працівники), бібліотека отримує нові шафи для книжок. Разом з тим завідувач опікується і матеріальним станом співробітників. Зокрема, у 1902 р. колектив отримує премію до свята Великодня. З 1901 р. працівники мають щорічну відпустку [7, с. 5; 8, с. 6]. С. В. Єгоровою вирішуються кадрові питання. Охочих працювати в бібліотеці було багато (1:7), але відбір був суворим. Приймалися люди інтелегентні, висококультурні, порядні й чесні, обізнані в літературі.

На засіданнях ради постійно вирішувалися поточні питання бібліотечного життя. Крім того, у бібліотеці відбувалися нововведення, що стосувалися каталогів. У центрі уваги завідувача був читач, його запити, важливим був зв'язок із читачами, бралися до уваги їх думки та пропозиції стосовно покращення бібліотечної роботи. Під керівництвом С. В. Єгорової в 1906 р. на читацькі прохання бібліотека додатково виписала журнали 13 назв, деякі навіть у двох примірниках («Русское богатство», «Вестник знаний», «Природа и охота»).

З метою заохочення до читання, популяризації нової літератури та розширення читацького контингенту міська бібліотека в 1904 р.

надала своїм читачам можливість користуватися фаховими виданнями Медичного товариства в Катеринославі [11]. Для збереження фондів та їх подальшого використання читачами бібліотечна рада вирішила, що необхідно переплітати нові журнали, перш ніж направляти їх до фондів. Коштовні видання передавалися до читальної зали. Цікавим є факт щодо палітурної справи в бібліотеці: у 1906 р., через відсутність коштів, бібліотечні видання ремонтували особи, які відбували покарання (арештанти).

Бібліотечною радою розглядалися й різні читацькі скарги, зокрема про вилучення з фондів газети «Знамя», яка на той час не відповідала сучасному моменту. Не залишалися поза увагою бібліотечної ради також правила поведінки читачів у приміщенні читальні та культура читання. Приміром, за недотримання цих правил радою було виключено чотирьох читачів із заборорою користування читальною залом у майбутньому.

Послугами міської громадської бібліотеки користувалися учні (найчисленніша категорія), викладачі, ремісники, торговці, службовці, особи без визначених занять, медичні працівники, юристи, духовенство (найнечисленніша категорія).

Досить складними для бібліотеки були 1905–1906 рр. Фінансові труднощі гальмували розвиток бібліотечної справи, зокрема це стосувалося поповнення фондів новою літературою. С. В. Єгорова була відповідальною за облаштування приміщення, складання кошторису на ремонт будівлі. У жовтні 1905 р., у зв'язку з пожежею в бібліотеці Комісії народних читань, зростає кількість читачів Катеринославської міської громадської бібліотеки. За цих умов С. В. Єгорова повинна була вирішувати проблеми швидкого задоволення читацьких запитів та розширення тематики придбань. У результаті до фондів були повернені раніше вилучені книги: підвищився інтерес до політичних питань та правових аспектів. У звіті за 1905 р. завідувач С. В. Єгорова зазначала, що в Катеринославі підвищується інтерес до читання змістовних книг («хороші книги»), але вони дорого коштують і недоступні незаможному читачеві. З огляду на це важливу роль було відведено бібліотеці та читальні, які мали великий фонд книг та періодичних видань [12].

С. В. Єгорова, будучи керівником з діловим досвідом, у скрутні для бібліотеки часи постійно шукала шляхи вирішення фінансових проблем та покращення матеріального становища працівників. Вона підтримувала передові форми та впроваджувала їх у діяль-

ність бібліотеки. Крім того, могла відстояти свою точку зору. Зокрема, при відкритті, за вказівкою бібліотечної ради, трьох книжкових кіосків, які мали стати матеріальною підтримкою бібліотеки, С. В. Єгорова спочатку ознайомилася зі справою з уже певним досвідом, проаналізувала всі «за» і «проти» і довела, що ця справа є ризиковою: розраховувати на прибуток, за її думкою, можливо було, тільки залучивши до справи досвідчену в цих питаннях людину.

У 1906 р. колектив Катеринославської міської громадської бібліотеки на чолі з С. В. Єгоровою вшановував пам'ять голови бібліотечної ради П. Г. Мордовського, який зробив вагомий внесок у розвиток бібліотеки, призначеної для широких верств населення, прагнучи до її загальнодоступності, опікувався бібліотечними проблемами [13, с. 8].

З архівних джерел відомо, що з 1895 р. С. В. Єгорова була членом Катеринославського відділу Російського товариства охорони народного здоров'я. Можна припустити, що в товаристві вона виконувала обов'язки бібліотекаря. До того ж С. В. Єгорова опікувалася проблемами Сімейно-педагогічного гуртка в Катеринославі, заснованого в 1902 р., та була його активним членом [2; 3; 15, с. 2].

С. В. Єгорова була добропорядною матір'ю. Маючи п'ятьох дітей, вона постійно піклувалася про них, переймалася їх проблемами. Про це свідчить лист доньки Марії до матері, надісланий із Петербурга 1912 р. Лист містить слова великої вдячності за турботу і щирої поваги до Софії Василівни за дарунок – годинник [4].

Померла С. В. Єгорова в 1918 р. у віці 63 роки. Похована на Севастопольському цвинтарі в Катеринославі.

Таким чином, внесок С. В. Єгорової в культурно-освітній розвиток Катеринослава в другій половині XIX – на початку XX ст. був плідний та вагомий. Висвітлення діяльності катеринославського педагога, книгознавця, бібліотечного фахівця допомогло доповнити картину повсякденного життя українського міста та визначити певну роль і гідне місце, яке посідала С. В. Єгорова в розвитку бібліотечної справи та просвітницької діяльності.

Бібліографічні посилання

1. **Василенко Н.** Олександр Єгоров на тлі історії Катеринослава / Н. Василенко // Роль музеїв у культурному просторі України. – Д., 2009. – Вип. 10. – С. 249–260.
2. ДНІМ. Фонди. КП 142970. Арх. 48050.

3. ДНІМ. Фонди. КП 142981. Арх. 48061.
4. ДНІМ. Фонди. КП 167136. Арх. 230а.
5. Екатеринославский календарь на 1888 г. – Екатеринослав, 1888.
6. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии / под ред. А. Синявского. – Екатеринослав, 1910. – Вып. 6.
7. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1900 г. – Екатеринослав, 1901.
8. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1901 г. – Екатеринослав, 1902.
9. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1902 г. – Екатеринослав, 1903.
10. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1903 г. – Екатеринослав, 1904.
11. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1904 г. – Екатеринослав, 1906.
12. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1905 г. – Екатеринослав, [б. г.].
13. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1906 г. – Екатеринослав, [б. г.].
14. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1907 г. – Екатеринослав, 1908.
15. Отчет о деятельности Семейно-педагогического кружка в Екатеринославе за 1904–1905 отч. год (Год первый). – Екатеринослав, 1906.
16. Свод постановлений, обязательный для жителей Екатеринослава и приложения к ним / сост. Городской секретарь Н. Набиркин. – Екатеринослав, 1914.

Надійшла до редколегії 26.11.2012 р.

УДК 94 (477) 929

І. О. Кочергін

Національний гірничий університет

**НОТАТКИ ДО БІОГРАФІЇ ВЧЕНОГО-ЛІСОЗНАВЦЯ
А. В. НОВАКА**

Представлена біографія останнього голови Катеринославської губернської земської управи, ученого-лісознавця А. В. Новака.

Ключові слова: біографія, лісознавство, земство, Катеринославський інститут народної освіти.

Представлена биография последнего председателя Екатеринославской губернской земской управы, ученого-лесоведа А. В. Новака.

Ключевые слова: биография, лесоведение, земство, Екатеринославский институт народного образования.

The biography of the last Katerinoslav guberns'ka zems'ka uprava's chief, scientist in the field of forestry is presented in this article.

Key words: biography, forestry, zemstwo, Katerinoslav Institute of people's education.

З історією Придніпров'я пов'язана доля багатьох відомих та маловідомих природознавців, які народилися чи працювали тут. На жаль, не про всіх ми маємо достатньо відомостей.

Протягом трохи більше ніж 10 років на Катеринославщині жив і працював учений-лісознавець Андрій Васильович Новак. До недавнього часу про нього майже нічого не було відомо, хоча за своє життя він встиг попрацювати в кількох знаних навчальних закладах природознавчого напрямку. Про А. В. Новака згадує Г. Д. Гусейнов у монументальній праці «Господні зерна» як про репресованого професора Київського лісогосподарського інституту [2, с. 777], що не вповні відповідає дійсності.

А. В. Новак народився 30 листопада 1879 р. в селі Плетений Ташлик Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (нині Кіровоградська область) у родині селянина¹ [1, арк. 4 зв., 15].

¹ Факт народження А. В. Новака потребує перевірки, оскільки він міг приховати своє соціальне походження, з огляду на час, в який було складено Особовий листок.

У «Трудовому списку», складеному в 1928 р., А. В. Новак вказав, що за національною приналежністю він є українцем, але в 1936 р. в «Особовому листку» зазначив, що він є сербом [1, арк. 4 зв, 16]. Трудовий список складався в часи українізації, тож А. В. Новак, який володів українською мовою, міг вказати національність із певних кон'юнктурних міркувань. Сербську, до речі, він знав також.

Про місце, де він отримав середню освіту, нічого не відомо. У 1895 р. Андрій Новак склав іспит на звання сільського вчителя і цілий рік учительював. Згодом вступив до Херсонської середньої хліборобської школи. На початку XX ст. опинився в Харківській губернії, де приступив до виконання обов'язків керівника маєтками землевласника Скалона, якому належало кілька тисяч десятин землі [1, арк. 5 зв].

Якщо вірити Особовому листку, складеному самим А. В. Новаком, протягом 1902–1908 рр. він навчався в Петербурзькому лісному інституті на спеціаліста з лісознавства. Після закінчення навчання деякий час викладав у школі Глоголевої в Петербурзі та на Вищих політехнічних курсах. Одночасно працював у географічному та Вільному економічному товариствах. В останньому навіть виконував обов'язки секретаря комісії з поширення сільськогосподарських знань, а з часом був обраний дійсним членом товариства [1, арк. 5 зв. - 6 зв.].

Ще зі студентських років А. В. Новак мав активну громадянську позицію. Під час Першої російської революції 1905–1907 рр. брав участь у селянському русі. Перебуваючи в Петербурзі, редагував журнал «Селянське землеробство», уже в 1917 р. був членом Селянського союзу, від імені якого його обрали делегатом Петроградської ради робітничих, селянських і солдатських депутатів [1, арк. 6 зв., 7 зв., 16].

На початку 1910-х рр., як вказує А. В. Новак, він через хворобу виїхав в Україну. Спочатку працював у земстві Полтавської губернії як представник уряду, пізніше перебрався на Катеринославщину.

Коли саме Андрій Васильович з'явився на Катеринославщині, точно не встановлено. Джерела свідчать, що вже в 1915 р. він обіймав посаду завідувача Катеринославського пісчаноярного округу і входив до числа гласних Бахмутського повітового земського зібрання від відомства державного майна [3, с. 313].

У 1917 р. життя А. В. Новака круто міняється. Із маловідомого земського діяча і чиновника він перетворюється на активного громадського діяча, одного з лідерів «оновленого демократичного земства».

Після лютневої революції 1917 р. в Катеринославській губернії по суті діяло три осередки влади: Тимчасовий виконавчий комітет громадських організацій, Рада робочих, селянських і солдатських депутатів і Катеринославська українська губернська рада.

Двадцять п'ятого червня 1917 р. на вимогу «демократичних» сил відбулася позачергова сесія губернського земського зібрання. Під час роботи нового земського зібрання стало помітно, що представники земства зі старого складу втратили свій вплив. По-перше, на засіданні головував не губернський маршалок дворянства, як було до цього, а представник від «демократичних» сил. По-друге, був повністю змінений склад губернської управи.

У перший день зібрання головою зібрання було обрано представника Селянського союзу Андрія Васильовича Новака. Через три дні, 28 червня, його ж обрали головою управи [4, с. 5, 73].

К. Д. фон Гесберга, який багато років був головою управи, переобрали, незважаючи на те, що зауважень до його роботи не було. К. Д. Гесберг навіть і не намагався виставляти свою кандидатуру, розуміючи, що це є марним, оскільки стало очевидно, що вплив у земстві захопили нові сили.

На цій надзвичайній сесії А. В. Новак намагався закласти нове підґрунтя роботи земства, яке мало базуватися на демократизмі та єдності. 26 червня, звертаючись до гласних, він сказав: «Товариші! Ми зараз переживаємо момент величезної державної ваги. Демократія все більше входить у життя, у роботу... На демократії лежить обов'язок зберегти державу від розпаду – політичного та економічного» [4, с. 22–23]. Андрій Новак закликав земців будувати нове життя в інтересах народу. Однак, як покаже час, в умовах революції це було дуже складно здійснити.

Необхідним підґрунтям розбудови нового життя А. В. Новак вважав єдність. Після обрання головою управи він звернувся до земців: «Товариші! ... я розумію, яка важка праця чекає на новий демократизований склад управи. Я закликаю вас до дружньої, спільної плідної роботи. Гадаю, що ноша, котру ми звалюємо собі на плечі, видасться легкою, якщо нам вдасться донести її з честю до того часу, коли з'явиться новий господар – Установчі Збори». Закликаючи до єдності, А. В. Новак протиставляв нове земство і управу своїм попередникам. «Спайтесь, – закликав він земців, – і будьте єдині, оскільки все, що робилося до цього часу, було спрямовано до протилежної мети» [4, с. 73, 87–88].

Отже, новий голова та члени управи були обрані внаслідок лют-

невих подій 1917 р. Вони сприйняли революцію, підтримали Тимчасовий уряд, очікуючи на еволюційний розвиток подій. Свою роль А. В. Новак вважав важливою на етапі, який передував скликанню Установчих зборів.

Після завершення зібрання між новими членами управи обов'язки були розподілені таким чином: голова управи А. В. Новак здійснював загальне керівництво відділами народної освіти, санітарного, ветеринарного і зоотехнічного, розпорядчого відділу і зоотехнічною станцією. Члени управи відповідали: Е. Я. Строменко – за агрономічний відділ, В. Е. Дубовик – за бухгалтерію, емеритальну касу, касу дрібного кредиту, К. А. Борисов – за санітарний і гідротехнічний відділи, А. А. Белецький – за страховий, за будівництво шляхів, відділ вогнестійкого будівництва, Г. З. Тимофеев – за ветеринарний і зоотехнічний [7].

Більшість управи складалася з представників третього стану: міщан і селян, які не мали поняття про земське самоуправління і характер роботи управи. За півроку, протягом яких працювала нова управа, земська справа втратила динаміку розвитку. Єдине, чим відзначився новий голова А. В. Новак, це систематичні звернення до населення губернії із закликами про допомогу земству й армії. 16 липня 1917 р. управа звернулася через земську газету «Народная жизнь» до народу: «Згідно з постановою губернського земського зібрання до вас звертається нова народна губернська земська управа із закликом підтримати велику земську справу рідної губернії, готову похитнутися від недоліку коштів» [5]. Подібне звернення публікувалося в земській газеті із завидною регулярністю. Та, очевидно, впливу на населення не мало. Заспокоюючи «трудове» населення губернії, нова губернська управа намагалася перекласти весь тягар земських зборів на «поміщиків, фабрикантів і заводчиків». З них збори обіцяли стягувати в першу чергу, енергійно і примусово [6].

Однак жодних дієвих заходів або кроків щодо поліпшення продовольчої, соціальної, фінансової ситуації нова управа так і не здійснила. В умовах політичної, економічної і соціальної кризи, що наростала, управа просто втратила контроль над ситуацією. Були зірвані вибори чергового губернського земського зібрання. Повітові земські зібрання, окрім Катеринославського, теж не відбулися. Вибори губернських земських гласних були проведені в повітових управах. У листопаді місяці Бахмутська повітова управа серед інших обрала А. В. Новака в губернські гласні [8].

Управа – це виконавчий орган земства, тому вибори губернських гласних цим органом ніяк не відповідали демократичному принципу, про який постійно говорили представники нової губернської управи. Нова управа замінила реальну роботу постійною балаканиною. 19 листопада 1917 р. вона знову зверталася до народу із закликом дати хліба для армії, вірячи, що «народне серце своїм могутнім поривом врятує армію і Росію» [9]. Однак намагання опертися на патріотичні почуття не привело до позитивних зрушень.

Протягом 1918–1919 рр. А. В. Новак продовжував очолювати Катеринославську губернську земську управу. У цей час земство являло собою кволий організм, який в умовах калейдоскопічних змін влади не міг впливати на ситуацію. До того ж самого А. В. Новака двічі арештовували як представника Селянського союзу – у часи Української держави гетьмана П. Скоропадського і під час захоплення Катеринослава військами Добровольчої армії А. І. Денікіна.

З остаточним установленням радянської влади, у 1920 р., А. В. Новак працював на різних господарських посадах в Катеринославському губернському земському відділі: головою губпосівкому, начальником губернського лісового управління, інспектором сільськогосподарської освіти Катеринославського губернського відділу народної освіти. У тому ж 1920 р. був запрошений лектором до Катеринославського землевпорядкувального технікуму, а в 1922 р. став викладачем Катеринославського інституту народної освіти (тепер Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара). Також він був обраний головою Катеринославської дослідної станції, з 1921 р. – головою Обласного управління з дослідної справи, а в 1922 р. призначений начальником Катеринославського головного лісового управління [1, арк. 8 зв., 9 зв. 17].

У 1924 р. Андрій Васильович залишає Катеринослав і переїжджає до Харкова, там викладає в Харківському сільськогосподарському інституті такі дисципліни: «Вступ до вивчення лісового господарства», «Загальне лісознавство». «Енциклопедія лісового господарства». Останній предмет він викладав також в Катеринославському ІНО. У 1926 р. А. В. Новак уже на посаді професора спеціального лісництва Київського Сільськогосподарського інституту, а в червні 1927 р. – декан лісо-інженерного факультету [1, арк. 9 зв.].

У 1930 р. А. В. Новак знову міняє місце роботи. Його було затверджено професором по кафедрі лісової меліорації Лісотехнічної академії в Ленінграді, яку він свого часу закінчив. У травні 1933 р. звільняється з роботи за власним бажанням і бере участь у Васю-

ганській експедиції [1, арк. 10 зв., 11 зв.]. Основною метою експедиції – а таких експедицій на Васюган радянська влада влаштувала цілих три – було вивчення можливостей для розселення на території басейну річки Васюган (північний район Томської області) розкуркулених сімей [10, с. 133].

Після завершення експедиції А. В. Новак до Ленінграда не повернувся. У листопаді 1935 р. він був зарахований спеціалістом ботанічного саду Томського державного університету [1, арк. 12 зв.], який став останнім місцем роботи Андрія Васильовича. Відповідні органи довідалися про його непросту біографію, незважаючи на те, що він намагався її приховати. У квітні 1937 р. він був заарештований, засуджений і розстріляний. Вирок було виконано 20 серпня 1937 р. [11].

Андрій Васильович Новак не належав до корифеїв природознавчих наук. Як і більшість спеціалістів, які отримали освіту ще за існування Російської імперії, він прагнув знайти своє місце в новій системі координат, створених радянською владою. Гадаємо, часта зміна місць роботи була пов'язана з намаганням уникнути «викриття» свого не вповні пролетарського минулого. Так, наприклад, у той самий час чинив ще один «катеринославець» – А. С. Синявський. На відміну від Антіна Степановича Андрій Васильович не зміг втекти від долі.

За той короткий час, що А. В. Новак прожив у Катеринославській губернії, він встиг побувати на багатьох посадах – значних і не дуже. Про його внесок у галузі лісознавства мало що відомо, але він залишиться в історії Придніпров'я останнім головою Катеринославської губернської земської управи.

Бібліографічні посилання

1. Государственный архив Томской области. – Ф. Р-815, оп. 12, д. 190. Трудовой список. Новак Андрій Васильович.
2. Гусейнов Г. Д. Господні зерна. Художньо-документальний життєпис / Г. Д. Гусейнов. – Д., 2004. – Кн. 8.
3. Екатеринославский адрес-календарь на 1915 г. – Екатеринослав, 1915.
4. Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания демократизированного состава. Чрезвычайная сессия 25–29.06.1917 года. – Екатеринослав, 1917.
5. К населению Екатеринославской губернии // Народная жизнь. – 1917. – 16 июля (№ 103). – С. 1.
6. К населению Екатеринославской губернии // Народная жизнь. – 1917. – 11 авг. (№ 125). – С. 1.

7. Местная жизнь // Народная жизнь. – 1917. – 4 июля (№ 92). – С. 3.
8. Народная жизнь. – 1917. – 17 нояб. (№ 201). – С. 4.
9. От Екатеринославской губернской земской управы ко всем гражданам Екатеринославской губернии // Народная жизнь. – 1917. – 19 нояб. (№ 203). – С. 1.
10. **Шичанина Ю. В.** Возникновение и изменение статуса поселения Новый Васюган в период с 1933 г. до конца 1960-х гг. // Вестн. Томск. гос. ун-та. – 2011. – № 353. – С. 133–135.
11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uznal.org/book_of_memory.php?bukva=13&name=33&surname=39&repression=24.

Надійшла до редколегії 17.11.2012 р.

УДК 378.097.113 (477.63) (092)

В. В. Іваненко

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**ПОСТАТЬ АКАДЕМІКА В. І. МОССАКОВСЬКОГО
І МОДЕРНІЗАЦІЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
В 1960-х – 1980-х рр.**

Висвітлено в жанрі спогадів деякі штрихи до професійного портрета вченого і керівника, показано його особистий внесок у модернізацію та розвиток університету за часів ректорства (1964–1986).

Ключові слова: В. І. Моссаковський, ректор, людина, особистість, патріот, університет, наука, будівництво, оновлення, прогрес.

Освещены в жанре воспоминаний некоторые штрихи к профессиональному портрету ученого и руководителя, его личный вклад в модернизацию и развитие университета в годы ректорства (1964–1986).

Ключевые слова: В. И. Моссаковский, ректор, человек, личность, патриот, университет, наука, строительство, обновление, прогресс.

Some strokes are lighted up in the genre of flashbacks to the professional portrait of scientist and leader, his personal contribution to modernization and development of university during a rector (1964–1986).

Key words: V. I. Mossakovskiy, rector, man, personality, patriot, university, science, building, update, progress.

Про Володимира Івановича Моссаковського – видатного науковця і легендарного керманіча Дніпропетровського університету 60–80-х років – сказано й написано чимало. Додати до цього щось суперсуттєве, принципово нове, мабуть, вже неможливо. І все ж спробуємо доповнити власними спостереженнями деякі штрихи до портрета цієї надзвичайно колоритної, неординарної постаті. Відразу хочу обмовитись: усе, про що йтиметься нижче, це, так би мовити, погляд «знизу», чи з висоти «другого ешелону», середньої ланки «прорабського» корпусу університету, оскільки мені не довелося попрацювати у найближчому оточенні, у безпосередній «команді» тодішнього нашого лідера, за винятком хіба що кількох останніх, дуже не простих літ його ректорства, коли я був заступником секретаря парткому.

Найперші ж враження про В. І. Моссаковського склалися в мене ще в далекі студентські роки, і асоціювалися вони здебільшого з його воістину титанічною діяльністю як... будівничого. Річ у тім, що то був час, коли територія у квадраті проспект Гагаріна, вулиці Козакова, Генерала Пушкіна, Бронетанкова являла собою гігантський будівельний майданчик, де за прикладом столичних та інших вузівських центрів розгорталося спорудження нового, унікального за змістом та масштабами університетського містечка. Молодому, енергійному, по-доброму амбітному ректору, який незадовго до того очолив такий собі провінційний вуз із розкиданими по місту застарілими навчальними приміщеннями, вдалося навіть «пробити» спеціальну урядову постанову і відповідне фінансування. Це був справді грандіозний проект, реалізація якого буквально поглинула розмаїттям своїх завдань і проблем його ініціатора й творця, стала для нього та його соратників, утім як і для всього колективу університету, серйозною школою професійного гарту, мірилом громадянської зрілості, моральності, відданості своєму обов'язку, рідній alma mater.

Саме в ті незабутні роки у Володимира Івановича виявився і повною мірою розкрився талант мудрого керівника потужної інтелектуальної громади, сформувались і пройшли випробування на міцність великою справою такі риси його характеру і стилю управлінського мистецтва, як цілеспрямованість, наполегливість, принциповість, вимогливість до себе та підлеглих, твердість, виняткова відповідальність за виконання ухвалених, часом доленосних для університету рішень. Впадало в око, що він як ніхто інший зміг тієї пори згуртувати навколо себе, а головне навколо визначених пріоритетів адміністративної та освітньо-наукової діяльності, добре

збалансовану команду однодумців і разом з ними повести колектив шляхом інноваційного поступу.

Власне така його креативність, запальна налаштованість на кінцевий результат у поєднанні з дивовижною працездатністю й довірою до людей багато в чому й забезпечили успіх: університетське містечко з широкою мережею сучасної навчальної, наукової та соціально-побутової інфраструктури стало реальністю. Безумовно, це одна з найбільших і особливо зримих заслуг В. І. Моссаковського як ректора – будівельника і патріота університету, своєрідний прижиттєвий пам'ятник йому. Але не єдина, бо в його послужному активі були й інші, не менш значущі в соціальному плані об'єкти – спортивно-оздоровчий табір у мальовничому куточку соснового бору поблизу мого рідного села Булахівки Павлоградського району, найбільший в Європі Акваріум для прісноводної фауни на Комсомольському (нині – Монастирському) острові, будинок для професорсько-викладацького складу, Палац спорту тощо.

А за всім цим – невтомна, виснажлива праця, максимальне напруження духовних і фізичних сил, що супроводжувалося щоденними оперативними нарадами, зустрічами з проєктантами, керівництвом генпідрядної організації – будівельно-монтажного тресту № 17, візитами до партійно-державного начальства з метою отримання підтримки у вирішенні численних організаційно-виробничих питань, «мобілізаційними» виступами в колективі, пресі.

Здавалося, що практично всі 24 години на добу він у вирі безлічі справ. І всюди встигає, не забуваючи про відкриття нових перспективних спеціальностей, кафедр, лабораторій, факультетів, про модернізацію навчально-наукового обладнання, забезпечення підготовки кадрів вищої кваліфікації – докторів наук, про поліпшення житлово-побутових умов студентства в гуртожитках. Тобто всього того, без чого важко уявити сучасний вищий навчальний заклад, тим паче з цілком зрозумілою претензією називатися «провідний». Нерідко в середовищі колег – працівників університету – і тих, кому доводилося спілкуватися з Володимиром Івановичем у різних ситуаціях поза його межами, нашого ректора жартома називали «танком», оскільки він не визнавав, по суті, ніяких перепон на шляху досягнення окреслених цілей. А ще, як на мене, – нікого й нічого не боявся, і це теж талант, чинник сильної, вольової натури. Хоч подеколи з кон'юктурних чи якихось інших несправедливих міркувань його і намагалися загнати в глухий кут безвиході (як це трапилося, приміром, наприкінці ректорської кар'єри В. І. Моссаковського, коли «нагорі» його задумали «поставити на місце» через неба-

жання поступитися принципами в особистих стосунках з одним всемогутнім місцевим підприємцем).

Та він умів «тримати удар», принаймні зовні (внутрішні «рубці» на серці чи в душі на загал не видно!), із честю виходячи з найскрутніших, іноді просто безнадійних професійних і життєвих ситуацій, наочно демонструючи при цьому залізну волю, витримку, терпіння, не удавану, позірну, а справжню, чоловічу мужність. Для нього не існувало жодних авторитетів, окрім авторитету совісті, справедливості, наукової істини, людської порядності. У цьому я мав змогу неодноразово переконатися ще в свої аспірантські часи, працюючи у складі представницької комісії сприяння (як «штовхачі») будівництву першого, головного корпусу, діяльність якої нерідко особисто скеровував Володимир Іванович, а очолював її енергійний, «пробивний» ветеран війни і університету, професор філології О. М. Шилівський. До речі, пишаюся тим, що на мою долю випало тоді вирішення непростих питань щодо забезпечення ліфтового блоку залізобетонними конструкціями і віконних блоків – ущільнюючою резиною (з Лисичанська).

Пізніше, уже під час роботи в ректораті, я ще утвердився в правоті попередніх спостережень і оцінок щодо управлінських та людських якостей В.І. Моссаковського. Напевно, не буде перебільшенням сказати: це дійсно визначний адміністратор із неабияким організаторським хистом, науковець від Бога, зі світовим ім'ям, людина чесна, добра, тактовна. Усією своєю кипучою, багатогранною діяльністю, усім єством благородної, сповненої високих думок і намагань особистості він випромінював таку потужну енергетику, що заряджав нею не тільки найближче оточення, а й увесь колектив, стимулюючи його на нові відчутні кроки задля прогресу і майбутнього процвітання університету. Це ніби про нього говорив свого часу один із корифеїв вітчизняної фізики академік П. Капіца: «Головна ознака таланту – коли людина знає, чого хоче...».

Володимир Іванович Моссаковський чітко знав, до чого прагне, і вперто та послідовно йшов до поставленої мети, перетворюючи тим самим пересічний, маловідомий колись вуз на першокласний, добре знаний у країні та світі осередок вищої класичної освіти і науки, а заодно зростаючи й сам як керівник-новатор, учений-академік, фундатор загальнонавчаних наукових шкіл у галузі механіки деформівного твердого тіла, математичної теорії пружності, механіки крихкого руйнування. Переконалий: альма матер для нього була не просто красивим словосполученням, а глибинним змістом і сенсом усього життя. Він був безмежно відданий улюбленій справі,

рідному університету, завжди носив і любив його в собі, а не себе в ньому. Це помітно вирізняло його з-поміж багатьох сучасників, у яких були дещо інші, а інколи, чого гріха таїти, й діаметрально протилежні пріоритети у ставленні до університету.

Звичайно, перебуваючи в центрі, у самій гущі повсякденного університетського життя, ректор постійно був, так би мовити, на виду і на слуху, втручався в будь-які, часто найдрібніші справи, робив зауваження співробітникам та студентам, виносив стягнення, міг навіть різко, із публічним осудом відреагувати на той чи інший негативний вчинок. Запам'ятався вислів, перефразований на кшталт відомого афоризму часів Великої Вітчизняної війни: «Увага! В корпусі Моссаковський!», що виник внаслідок ректорських відвідувань та перевірок підрозділів і став мало не крилатим в університеті. Проте він ніколи й нікого не ображав і не принижував, чудово розуміючи ціну людської гідності.

Для керівника будь-якого рангу усвідомлення цього імперативу має бути на рівні аксіоми, альфи і омеги управлінської культури, а для університетського лідера – й поготів. Адже тут формується не лише потрібний державі фахівець, а й висококультурна особистість з активною життєвою та громадянською позицією, з найвищим правом вибору в усьому і завжди. Вважаю в цьому Володимира Івановича взірцем для наслідування, хоча в його характері, стилі керівництва узвичаїлися і деякі не зовсім демократичні риси, успадковані й задіяні переважно під впливом тогочасної радянської дійсності.

В. І. Моссаковський був надзвичайно вихованою, інтелігентною, зі шляхетними нахилами і звичками людиною. З гордістю повторював Марксів вислів: «Моя улюблена справа – порпатися у книгах», мав прекрасну кількатисячну власну бібліотеку. У нього була вражаюча пам'ять, яка дозволяла йому демонструвати справді енциклопедичні знання – нестандартні, оригінальні алгоритми світосприйняття, рідкісні, зовні невибагливі, але іскрометно вразливі, уїдливі гумористичні розповіді та усмішки. Як говорили в давнину, усе прекрасне рідкісне. Водночас він захоплювався шахами, музикою, особливо класичною. З ним завжди і будь-кому було цікаво, затишно, комфортно (тільки не ледарям – знаю про це не з чуток та пліток!).

У даному контексті вельми показовими були також ініціативні зусилля інтелігента Моссаковського, спрямовані на забезпечення рішучого повороту у ставленні викладачів та студентів до освоєння іноземних мов. Він наполегливо й послідовно вимагав розширення навчальної практики й оновлення навчальних методик викладання, будучи твердо впевненим, що без знання іноземних мов нам годі й

думати про вихід на якісно нові параметри та обрії науково-технічного прогресу, створення принципово нових технологій проривного характеру, творче й ефективно використання зарубіжного досвіду в навчальному процесі в університеті, нарешті, про досягнення кращих надбань світової гуманістичної культури.

Сам же Володимир Іванович серйозно почав вивчати англійську мову, вже будучи на посту ректора, вносячи щодня до свого словничка по 50 слів, які до кінця робочого дня мали бути обов'язково засвоєні. І кінець кінцем вивчив, правда з певною специфікою у вимові, що, однак (наскільки мені відомо), не завадило йому з блиском виступати на значних міжнародних конгресах у США, Канаді, Нідерландах, Данії, Фінляндії та інших країнах. І до останнього він вивчав англійську, не втомлюючись повторювати: «Мозок, який працює, не старіє...»

З ім'ям В. І. Моссаковського пов'язана ціла епоха в історії університету, епоха насичена, багата, яскрава, позначена бурхливим розвитком навчального закладу, стрімким прямунням до кола двох-трьох десятків так званих базових, а значить, кращих вишів колишнього Радянського Союзу. Уся різновекторна, винятково плідна ректорська діяльність, його життєві уподобання та суто людські якості є, на мою думку, своєрідним еталоном працелюбності й честі, мудрості й відповідальності, непохитної вірності обраній справі, рідній alma mater, слугують надійним дороговказом для нинішнього і прийдешніх поколінь нашого університетського братства. Насамкінець гадаю слушним навести слова професора Є. Р. Абрамовського, який пропрацював із Володимиром Івановичем практично все життя: «Під його безпосереднім керівництвом ми брали участь не тільки у назрілих справах модернізації та розвитку університету, але через нього – і в загальноцивілізаційному процесі якомога повнішого пізнання всесвіту». Коментарі тут, як кажуть, зайві.

Таким був наш «невгамовний», часом запальний, крутий, «колючий», але незмінно справедливий, за великим рахунком просто неперевершений ректор доби «розвиненого соціалізму». Таким його світлий образ і залишився в моїй свідомості, у вдячній пам'яті всіх, кому пощастило поруч із ним жити, творити й перемагати. Люди такого «калібру» і такої інтелектуальної сили ніколи не відходять у небуття – незримо вони завжди з нами.

Надійшла до редколегії 27.11.2012 р.

УДК 39(4Укр-4Дні) 1981-2011

В. М. Бекетова

*Дніпропетровський національний історичний музей
імені Д. І. Яворницького*

**КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ
СВІТЛАНИ ВІКТОРІВНИ АБРОСИМОВОЇ**

Подано аналіз краєзнавчих досліджень провідного наукового співробітника Дніпропетровського історичного музею С. В. Абросимової за 1981–2011 рр.

Ключові слова: краєзнавчі дослідження, С. В. Абросимова, музей.

Представлен анализ краеведческих исследований ведущего научного сотрудника Днепропетровского исторического музея С. В. Абросимовой за 1981–2011 гг.

Ключевые слова: краеведческие исследования, С. В. Абросимова, музей.

The analysis of local history research leading researcher Dnipropetrovsk Historical Museum S. V. Abrosymova for 1981–2011 years.

Key words: ethnographic research, S. V. Abrosymova, museum.

Протягом 34 років у Дніпропетровському національному історичному музеї (далі скорочено – ДНІМ) працювала науковим співробітником Світлана Вікторівна Абросимова (1953–2011), заслужений працівник культури України, кандидат історичних наук. У 1977 р. вона прийшла до музею і працювала на різних посадах, із 1978 по 2011 р. була зберігачем книжково-архівного фонду музею (старшим науковим співробітником, завідувачкою архівного сектора, провідним науковим співробітником). Минуло півтора року як вона пішла із життя, і її ухід особливо відчуває науковий колектив музею, а також краєзнавча спільнота Дніпропетровської області і, як на наш погляд, Україна в цілому. Вона мала багато наукових планів, розпочала цікаві перспективні дослідження документального і книжкового фондів історичного музею для введення в науковий обіг цінних джерел з історії і культури краю, які на сьогодні призупинені. Завданням колективу музею є на найближчу перспективу узагальнити і проаналізувати проведені С. В. Абросимовою дослідження, відновити і продовжити розпочате наукове вивчення багатої документально-книжкової колекції ДНІМ.

Слід зазначити, що історія краєзнавства в нашому краї була предметом дослідження багатьох істориків і краєзнавців як в оглядовому, узагальненому плані, так і в конкретному персоніфікованому аспекті. Ім'я С. В. Абросимової згадувалось у різних публікаціях із вивчення життя й діяльності академіка Д. І. Яворницького: цій праці вона присвятила майже 30 років свого свідомого життя [34; 36; 41]. І як нам здається, аналіз краєзнавчої наукової діяльності С. В. Абросимової дозволить пролити світло на дослідження певних важливих сторінок краєзнавчого руху в нашому краї і в Україні в цілому, окреслити проблематику краєзнавчих досліджень історичного музею і проведених С. В. Абросимовою зокрема.

У свій час, 2003 р., до 50-річчя від дня народження С. В. Абросимової, за її участю була підготовлена брошура з коротким біографічним нарисом і списком наукових та науково-популярних публікацій 1980–2002 рр., тиражована у видавництві Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки [39]. Окремі аспекти наукової діяльності дослідниці були висвітлені в статтях [34; 35] і посмертних некрологах [42]. Головними джерелами даного дослідження наукової спадщини С. В. Абросимової щодо її краєзнавчої проблематики і діяльності на ниві краєзнавства є матеріали наукових конференцій, статті й окремі видання дослідниці, які вийшли друком протягом 1981–2012 рр., а також рукописи її деяких статей, різні робочі матеріали, звіти музею, що зберігаються в науково-діловому архіві (за 1981–1991 рр.) та серед поточних справ наукової частини музею (за 1992–2010 рр.).

Аналіз джерел, літератури та публікацій С. В. Абросимової дозволяє окреслити широкий спектр її наукових інтересів, простежити внесок дослідниці в розвиток краєзнавства в Україні, визначити конкретні теми з історії і культури краю, які вона вивчала. Слід одразу зазначити, що дослідження, якими займалась Абросимова, завжди базувалися на широкому та різноманітному колі джерел і відрізнялися високопрофесійним, всебічним аналізом. Джерелознавчі аспекти її наукових праць заслуговують на особливу увагу, будучи своєрідною фішкою С. В. Абросимової як дослідниці-музеєзнавця, архівознавця. І це не випадково, адже її науковим керівником був видатний історик, учений-джерелознавець – професор Микола Павлович Ковальський, який створив джерелознавчу школу на базі історичного факультету Дніпропетровського національного університету. Саме він зорієнтував С. В. Абросимову в напрямі вивчення інформаційних можливостей такого унікального дже-

рела з історії міст України XVI ст., якою є Литовська метрика [4]. Разом зі своїм учителем С. В. Абросимова в 1980 р. розпочала вивчення стародруків із колекції ДНІМ.

Багато уваги С. В. Абросимова приділяла теоретико-методологічним аспектам краєзнавства, історії краєзнавчого руху в Україні й краї. Ряд її статей розкривають питання з історії розробки джерельної бази історичного краєзнавства на Катеринославщині (XIX – початок XX ст.) [3; 6], присвячені аналізу фондового зібрання Дніпропетровського історичного музею як джерельної бази історичного краєзнавства [20; 25], висвітлюють основні напрями краєзнавчих досліджень на Катеринославщині на початку XX ст. [17], роль Д. Яворницького в розвитку краєзнавства як у краї, так і в цілому в Україні [2; 15; 18], внесок Якова Новицького в краєзнавчі дослідження [21].

Значна частина публікацій С. В. Абросимової присвячена діяльності Катеринославської вченої архівної комісії [30], місцевого історичного товариства [28], товариства «Просвіта» та його діячів [23; 26; 27], Обласного музею ім. О. М. Поля. С. В. Абросимова разом з О. І. Журбою упорядковували бібліографічний довідник публікацій, які були надруковані в Літописі Катеринославської вченої архівної комісії за 1904–1915 рр. [40]. Оскільки власне книжки Літопису є бібліографічним раритетом, то упорядкований розпис за роками його публікацій є великою підмогою для краєзнавців, дослідників різних сторінок з історії Катеринославщини.

Працюючи над введенням до наукового обігу епістолярної спадщини Д. І. Яворницького, дослідниця виявила й оприлюднила біографічні відомості майже 1500 кореспондентів, які листувалися з ученим, більшість з яких – це місцеві мешканці, представники влади та місцевого самоврядування, священники, місцеві дворяни, діячі науки, освіти, охорони здоров'я, культури, літератури та пересічні громадяни з міст і сіл краю. Біографічні ітєнерарії на кореспондентів, уміщені нею і колективом авторів-упорядників збірників епістолярій Д. Яворницького у 5 випусках, часто являли собою перші відомості про того чи іншого діяча Катеринославщини й різних регіонів України. Ці її персональні дослідження дали можливість наситити конкретними постатями місцеву історію, олюднити й наблизити її до нас – нащадків тих, хто зробив свій певний внесок в її розвиток [37].

Предметом дослідження С. В. Абросимової були картографічні матеріали з фондового зібрання музею. Перш за все нею був упоряд-

кований каталог мап і креслень із фондів музею (265 одиниць), на жаль, не надрукований, а існуючий в рукописному варіанті. Зроблена дослідницею характеристика картографічної колекції музею дає уявлення про джерела з географії та природи краю, історії землеволодіння, земельного спадкоємництва, економічних стосунків, місцевої антропоніміки, генеалогії XVIII–XX ст. [13]. Заслужовує на увагу аналіз найцінніших картографічних джерел з колекції музею – спеціальних геометричних планів кінця XVIII – початку XIX ст. [14], які видавалися власникам на володіння землею під час Генерального межування в Новомосковському, Верхньодніпровському та Катеринославському повітах Катеринославської губернії. Ці джерела дають можливість реконструювати певні родинні відносини та характер землеволодіння Герсеванових, Тарловських, Полів та ін.

Повсякденна історія краю, яка значною мірою відбита в епістолярних джерелах, що зберігаються в ДНІМ, теж знайшла висвітлення в дослідженнях С. В. Абросимової. Вводячи до наукового обігу ці змістовні й цікаві джерела з музейної збірки, дослідниця дуже уважно і ретельно аналізувала інформацію, критично підходила до свідчень, які містяться в листуванні мешканців краю різних часів, про що свідчать розгалужені коментарі до надрукованих листів. Крім епістолярій Д. І. Яворницького, нею видані листи місцевих дворянських родин Синельникових [7], Алексєєвих [8; 10], Нечаєвих [19; 38].

У працях дослідниці відбиті найрізноманітніші сюжети з історії краю. Це, зокрема, аналіз джерел з історії німецької колонізації Новоросії [16] та Другої світової війни [32], матеріали до історії дворянських садиб на Катеринославщині [22] та ведення економіки у дворянських володіннях краю (Бутовичівська економія Савицьких) [33], генеалогія дворянських родів, розвиток освіти (Катеринославська чоловіча класична гімназія) [9] та ін.

С. В. Абросимова у своїх публікаціях вводила до наукового обігу джерела та інформацію з історії не тільки Катеринославщини, а й Полтавщини [31], Волині [1], Вінничини [29], Харківщини, Одещини, Херсонщини, Криму та інших регіонів України [37]. Значні відомості з історії міст України XVI ст. були знайдені нею в Литовській метриці [4; 5; 11; 12], різні персоналогічні матеріали – в епістолярній спадщині Д. І. Яворницького, а також в інших документах фондового зібрання ДНІМ. Дослідниця брала участь у наукових конференціях у різних регіонах України, і, як правило, подана нею інформація щодо історії тієї чи іншої місцевості була завжди новою

і цікавою для місцевих краєзнавців, дослідників старовини. Досить часто вона відкривала для місцевих істориків нові імена або додавала цікаві факти до біографій різних місцевих діячів.

Таким чином, навіть такий короткий огляд праць С. В. Абросимової з краєзнавчої проблематики дозволяє констатувати, що дослідниця зробила вагомий внесок як у розробку теоретико-методологічних питань краєзнавства, так і в дослідження конкретних сюжетів із місцевої історії не тільки Дніпропетровської області, а й інших регіонів України. Особливо вагоме надбання становлять введені нею до наукового обігу цінні джерела краєзнавчого характеру з музейної збірки.

Бібліографічні посилання

1. **Абросимова С. В.** Громадсько-культурне життя Волині першої третини ХХ ст. в епістолярній спадщині Д. І. Яворницького / С. В. Абросимова // Матеріали Шостої всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993.
2. **Абросимова С. В.** Д. Яворницький і розвиток краєзнавства в Україні / С. В. Абросимова // Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції. – Д., 1998. – С. 16–22.
3. **Абросимова С. В.** Джерелознавчий аспект історико-краєзнавчих досліджень / С. В. Абросимова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 255–259.
4. **Абросимова С. В.** Документи Литовської метрики як джерело з історії міст України першої половини ХVІ століття (рос. мовою) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02; 07.00.09 / Абросимова С. В. – Д., 1988.
5. **Абросимова С. В.** Документы ЛМ как источник по истории городов Украины первой половины ХVІ в. / С. В. Абросимова // Литовская метрика : тез. докл. межресп. науч. конф., апр. 1988 г. – Вильнюс, 1988. – С. 18–20.
6. **Абросимова С. В.** З історії розробки джерельної бази історичного краєзнавства на Катеринославщині (ХІХ – поч. ХХ ст.) / С. В. Абросимова // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. – Д. : НГУ, 2005. – Вип. 2. – С. 145–158.
7. **Абросимова С. В.** Из эпистолярного наследия Синельниковых / С. В. Абросимова // Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова – первого губернатора Екатеринослава. – Одесса, 2003. – Вип. 4. – С. 4–9.
8. **Абросимова С. В.** «Как говорят...»: из повседневной жизни екатеринославского дворянства ХІХ в. (по материалам эпистолярной коллекции музея) / С. В. Абросимова // Скарби музеїв : матеріали обл. наук. конф. до Міжнар. дня музеїв 2003 р. – Д., 2005. – С. 21–34.

9. **Абросимова С. В.** Катеринославська класична гімназія: учні першого десятиріччя / С. В. Абросимова // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Д., 2006. – Вип. 3. – С. 134–146.
10. **Абросимова С. В.** Катеринославські дворяни Алексеєви (за документами родинного архіву) / С. В. Абросимова // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 126–140.
11. **Абросимова С. В.** Книги записей Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. (до Люблинской унии 1569 г.) / С. В. Абросимова // Исследования по истории Литовской метрики : сб. науч. тр. – М., 1989. – С. 196–214.
12. **Абросимова С. В.** Книги переписей Литовской метрики середины XVI века как источник по истории городов Украины / С. В. Абросимова // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. – Д., 1985. – С. 123–128.
13. **Абросимова С. В.** Колекція картографічних матеріалів у фондах Дніпропетровського історичного музею (історія формування та склад колекції) / С. В. Абросимова // Вивчення і збереження картографічної спадщини у музеях України : матеріали Всеукр. наук. конф. – Біла Церква, 2010. – С. 15–19.
14. **Абросимова С. В.** Колекція спеціальних геометричних планів кінця XVIII – XIX ст. в зібранні Дніпропетровського історичного музею / С. В. Абросимова // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 52–67.
15. **Абросимова С. В.** Краєзнавці з кола Д. Яворницького / С. В. Абросимова // Гуманітарний журн. ДНГУ. – Д., 2002. – С. 58–61.
16. **Абросимова С. В.** Німці Подніпров'я і відродження їх суспільно-культурної діяльності в рукописному зібранні Дніпропетровського історичного музею / С. В. Абросимова // Междунар. науч.-практ. конф. «Германия и Украина – экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX–XX ст.)». – Д., 1997.
17. **Абросимова С. В.** Основні напрямки краєзнавчих досліджень на Катеринославщині на поч. XX ст. / С. В. Абросимова // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура». – Х., 1997.
18. **Абросимова С. В.** Перший історик краю / С. В. Абросимова // Собор. – 1991. – 17 серп. – С. 4.
19. **Абросимова С. В.** Повседневная жизнь Екатеринослава в семейной переписке Нечаевых 1810-х – 1820-х гг. / С. В. Абросимова // Музей і місто. – Д., 2003. – С. 4–9.
20. **Абросимова С. В.** Фонди Дніпропетровського історичного музею як джерельна база історичного краєзнавства / С. В. Абросимова // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури. – К., 1991. – С. 147–155.

21. **Абросимова С. В.** Я. Новицький у колі катеринославських гуманітаріїв / С. В. Абросимова // Матеріали Перших новицьких читань. – Запоріжжя, 2002. – С. 95–98.
22. **Абросимова С. В.** Имение «Котовка» и его владельцы Алексеевы / С. В. Абросимова, В. В. Буряк // Мир усадебной культуры. III–V Крым. междунар. чтения : сб. докл. – Симферополь, 2005. – С. 3–11.
23. **Абросимова С. В.** Просвітянин Іван Труба / С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко // Собор. – 1991. – 16 берез. – С. 12.
24. **Абросимова С. В.** Сторінки із життя катеринославського письменника Трохима Романченка (1880–1930) / С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко // Вільна думка. – 1992. – № 10 (11). – С. 12–13.
25. **Абросимова С. В.** Діяльність Дніпропетровського історичного музею по створенню джерельної бази історичного краєзнавства / С. В. Абросимова, Г. А. Голубицька // 4-та Республ. наук. конф. з історичного краєзнавства : тези доп. і повід. – К., 1989. – С. 570–571.
26. **Абросимова С. В.** Діяльність Катеринославської «Просвіти» (1905–1916) та завдання вивчення її історії / С. В. Абросимова, О. І. Журба // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму : матеріали Республ. наук.-практ. конф., 8–10 січ. 1991 р. – К. ; Запоріжжя, 1991. – С. 3–4.
27. **Абросимова С. В.** 3 історії суспільного життя Катеринослава на початку ХХ ст. / С. В. Абросимова, О. І. Журба // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка. – Д., 1991. – С. 63–67.
28. **Абросимова С. В.** Хранителі історичної пам'яті: Катеринославське історичне товариство на початку ХХ століття / С. В. Абросимова, О. І. Журба // Борисфен. – 1991. – № 2. – С. 11.
29. **Абросимова С. В.** Вінниця в документах Литовської метрики першої половини ХVІ ст. / С. В. Абросимова, В. М. Заруба // Тези доп. 7-ї Вінниц. обл. краєзн. конф. – Вінниця, 1989. – С. 20–21.
30. **Абросимова С. В.** Из истории Екатеринославской Ученой архивной комиссии (1903–1916) / С. В. Абросимова, Н. П. Ковальский // Археогр. ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 52–57.
31. **Абросимова С. В.** Документи з особового архіву полтавського бургомістра Павла Руденка в зібранні Дніпропетровського історичного музею / С. В. Абросимова, Ю. А. Мицик // Дніпропетр. іст.-археогр. зб. – Д., 2001. – С. 599–630.
32. **Абросимова С. В.** Матеріали відділу рукописів Дніпропетровського історичного музею як джерело з історії другої світової війни / С. В. Абросимова, Ю. А. Мицик, І. Ю. Тарасенко // Гуманітарний журн. НГУ. – 2012. – № 2–3. – С. 120–122.
33. **Абросимова С. В.** Бутовичівська економія Савицьких / С. В. Абросимова, Н. В. Сурева // Гуманіт. журн. – Д., 2004. – № 1–2. – С. 132–135.

34. **Бекетова В. М.** Внесок Дніпропетровського історичного музею у вивчення життя та наукової спадщини Д. І. Яворницького в 1980–2000 рр. / В. М. Бекетова // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень / редкол.: А. Г. Боллебух (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – С. 248–256.
35. **Бекетова В. М.** «Дніпропетровська козащина» (історія козацтва в працях дніпропетровських істориків останнього десятиліття) / В. М. Бекетова, О. І. Журба // Січесл. альм. : зб. наук. пр. з історії українського козацтва / голов. ред. Г. К. Швидько. – Д., 2005. – Вип. 1. – С. 8–20.
36. [Рецензія] / М. Ф. Дмитрієнко // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 210–213. – Рец. на кн.: Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 1999. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького.
37. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. С. В. Абросимова та ін. – Д., 1997 ; Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького. – Д., 1999 ; Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького. – Д., 2005 ; Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. – Д., 2005 ; Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького. – Д., 2010.
38. Епістолярна спадщина Нечаєвих в історичному контексті // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / упоряд. С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева та ін. – Запоріжжя, 2003. – С. 8–20.
39. За професією – історик, за покликанням – учений : біобібліографія до 50-річчя від дня народження С. В. Абросимової, провідного наукового співробітника Дніпропетровського історичного музею, кандидата історичних наук / редкол.: Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова та ін. – Д., 2003.
40. «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904–1915) : бібліогр. довід. / уклад.: С. В. Абросимова, О. І. Журба, М. В. Кравець. – К., 1991. – 43 с.
41. Листи до Дмитра Яворницького / Т. Ф. Литвинова // КС. – 1999. – № 3. – С. 172–175. – Рец. на кн.: Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького. – 888 с.
42. У вінок пам'яті Світлани Абросимової // Музейний простір. – 2011. – № 1. – С. 48.

Надійшла до редколегії 17.11.2012 р.

III. ОСВІТА, НАУКА, ДУХОВНІСТЬ, КУЛЬТУРА ТА СПОРТ

УДК 94 (477.63) : 286.12 – 054.62 «1789/18»

Б. О. Глущенко

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЯХ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ

Подано короткий нарис особливостей у формуванні системи початкової освіти менонітів Катеринославщини.

Ключові слова: освіта, меноніти, Катеринослав, Південна Україна.

Коротко характеризуються особенности формирования системы начального образования меннонитов Екатеринославщины.

Ключевые слова: образование, меннониты, Екатеринослав, Южная Украина.

The article is devoted to the features of formation of primary Mennonite's education in Katerinoslav.

Key words: education, mennonites, Katerinoslav, Southern Ukraine.

Особливість південноукраїнського регіону впродовж другої половини XVIII й усього XIX ст. полягала в етнічній та конфесійній строкатості населення. Поряд із переважно православним населенням існували поселення католиків, лютеран, молокан, духоборів. Окрему етноконфесійну спільноту становили меноніти, які змогли зберегти власну самобутність на території Півдня України завдяки особливостям свого віровчення. При їхньому оселенні були створені менонітські округи. Зокрема, у 1789 р. до Катеринославського повіту прибуло 228 сімей із Пруссії. У 1790 р. закінчилося облаштування восьми менонітських колоній – Хортицької, Кронсвейде, Острів Хортиця, Ейнлаге, Нейенбург, Шенгорст, Розенталь, Нейендорф, які були в подальшому об'єднані в Хортицький менонітський округ [8, с. 87]. Протягом 1795–1796 рр., поступово розселившись у Новомосковському та Олександрівському повітах, меноніти утво-

рили селища Шенвіз і Кронсгартен [10, с. 251]. Загалом до кінця XIX ст. в Катеринославській губернії, за даними А. А. Веліцина, було засновано п'ятдесят одну менонітську колонію [3, с. 202].

Населення менонітських колоній жило своїм специфічним замкнутим життям, що було обумовлено як етнічним походженням менонітів, так і їх відносно привілейованим станом у цілому. Спосіб життя менонітів проявлявся як в моралі, звичаях, традиціях, так і в їхній повсякденній поведінці [12, с. 234].

Школа й освіта відігравали одну з провідних ролей у житті менонітських колоній, що багато в чому пояснювалось їхніми традиціями. Школу меноніти вважали одним із найсуттєвіших факторів у вихованні молодого покоління. Такий підхід обумовлювався тим, що менонітські духовні старости із самого початку переселення займалися практично всіма справами освіти й використовували свій вплив перш за все для того, щоб в умовах іншого конфесійного та інонаціонального оточення зберегти власну самобутність.

Головними рисами подібних шкіл у менонітських колоніях були, по-перше, загальна обов'язковість навчання всіх без винятку дітей шкільного віку, по-друге, тісний зв'язок школи з громадою, яка практично без допомоги уряду утримувала школу на свої кошти. По-третє, керівництво школою здійснювалося безпосередньо з боку духовних старійшин. Пастори намагалися зберегти школу від нагляду царського уряду, перешкоджали спробам її русифікації, але водночас чинили опір змінам шкільних програм на користь світських предметів. Усе це робилося для того, щоб школа менонітів залишалася осередком етнічної й релігійної самобутності переселенців [2, с. 132].

Будівництво шкіл у колоніях не завжди було під силу новосельцям, тому діти часто займалися в молитовному будинку, в одному з порожніх будинків або вдома у вчителя (особливо це стосується періоду кінця XVIII – 20-х рр. XIX ст.) [11, с. 148]. Загалом окремих шкільних приміщень було мало. І це цілком зрозуміло: урядовці не вважали колоністську школу необхідним елементом життєдіяльності колоній, тому на їх будівництво виділяли дуже обмежені кошти, частіше фінансування не було взагалі. Спорудження шкільних будівель почалося в основному на початку XIX ст., коли економічні умови дозволили колоністам це здійснити самим, без допомоги держави [4, с. 76]. І поступово вже до середини століття кожна колонія мала власну, зазвичай кам'яну школу.

Не менш складним завданням було знайти вчителя для нової

школи. Через гостру нестачу кваліфікованих кадрів шкільними вчителями призначали людей з низьким рівнем знань, які володіли лише елементарними азами грамотності. Причому викладачі не обов'язково мали бути представниками менонітської віри. Іноді вчителями призначали ремісників, шевців або кравців, які в пошуках підробітків брались і за вчителювання. У таких випадках заняття проводилися в домівці ремісника, який одночасно займався ремісництвом і викладав. Наприклад, учитель-кравець звільняв у своєму будинку частину столу для занять, а поруч шив. По один бік стола сідали хлопчики, по інший – дівчатка. Як правило, дітям давали щось читати: Біблію, Катехизис чи абетку. Вони мали вивчити прочитане напам'ять, а потім розповісти «вчителю». Якщо учень погано вивчив урок і помилявся, «учитель» бив його палицею, ставив на горох чи вигадував якесь інше покарання. Якщо не знаходили ремісників, здатних викладати в школі, викладачами брали літніх жінок: ті проводили заняття в себе вдома [14, с. 105].

Показовим є ще один приклад подібних занять: викладач у хатньому одязі, присьорбуючи чай, проводить «заняття» з учнями в досить неохайній хаті, один з учнів займається заколисуванням дитини вчителя, тоді як дружина викладача клопочеться по господарству, – і все це відбувається в одному приміщенні [14, с. 107].

Отже, один із проміжних висновків відносно засад початкової освіти, характерних як для менонітських колоній на Катеринославщині, так і для всього Півдня України, які ми можемо зробити в результаті наведеного матеріалу, може бути таким: у розвитку шкільної справи в досліджуваному регіоні на початковому етапі розселення менонітів, зокрема в 1820-ті рр., мали місце труднощі з приміщеннями, педагогічною й навчальною літературою, та загалом ця справа була ще нерозвиненою. Але, незважаючи на бідність, меноніти намагалися відкрити в кожному поселенні початкову школу й знайти людину, здатну навчити дітей хоча б азам письма та читання, а також співам релігійних гімнів. Засобом педагогічного впливу в подібних викладачів нерідко була палиця. Але батьки дітей менонітів змушені були закривати очі на це, оскільки, приділяючи більшу увагу господарству, аніж освіті, «мало розумілися в шкільних справах» [1, с. 70].

Після 1820-х рр. були намагання дещо покращити освітній стан, утім шкільна методика навчання все ж не вирізнялася ані різноманітністю, ані новаторством форм і методів. Усе ще тривало заучування матеріалу та застосування покарань, у тому числі й фізичних;

учні частіше опановували знання самостійно, ніж через пояснення вчителя.

Один із сучасників залишив спогади про методику викладання, що існувала в середині XIX ст. у колоністських школах: «Усі діти за обов'язкового навчання мають висиджувати вісім років, упродовж яких вони навчаються читати лише механічно, не вмючи переказати двох рядків <...> арифметика проходить суто механічно і закінчується лише першими чотирма діями. Підручники використовуються видані 1795 р. Учителі взяті з писарів, підготовка їх дуже слабка, застосовується паличне покарання» [2, с. 134].

Матеріальний стан викладачів іноді залежав від того, в якій колонії вони працювали. Частіше за все праця вчителя була сезонною (викладали лише взимку, а навесні й восени – до початку та закінчення польових робіт), йому доводилося поєднувати заняття в школі з якоюсь іншою діяльністю. У більшості колоній у XVIII ст. індивідуальний статус учителя не забезпечував йому тверде матеріальне становище. Громада сама виплачувала йому платню, вчитель приймався на роботу на основі щорічної угоди з громадою про його утримання. Із початком літніх канікул учителі змушені були самі піклуватися про себе, оскільки кошти, які призначалися громадою для школи й платні, були незначними. Побут і проживання вчителів були гіршими порівняно з тим, що мали селяни-колоністи, оскільки вони мало розумілися в сільському господарстві й не звикли до великих фізичних навантажень. Не маючи навичок селянської праці, запрошені вчителі змушені були найматися на роботу на різні доступні їм посади, навіть пастухами. У пошуках кращої долі часто змінювали місце проживання – але тільки з дозволу влади [5, с. 84].

Визначальним став наступний етап формування освітянських засад, особливу роль у якому відіграло їх підпорядкування в 1843 р. Молочанському менонітському сільськогосподарському союзу, очолюваному відомим просвітителем Йоганом Корнісом. Саме йому довелося стати тією особою, яка зробила спробу поліпшити систему освіти для менонітів усього Півдня України. Він вважав, що для правильного врегулювання питання шкільної освіти необхідні передусім добре підготовлені вчителі, здатні забезпечити успішність усього освітнього процесу.

У результаті проведених Й. Корнісом та його однодумцями перетворень стан освіти значно покращився, зокрема була прийнята інструкція, що регламентувала діяльність освітніх закладів. Нею передбачалися: по-перше, розробка тарифної сітки оплати педагогічної

праці, по-друге, обов'язковість іспитів для викладача перед прийняттям його на роботу. Крім того, в інструкції йшлося про об'єднання колоній у навчальні райони. До кожного з них призначалися інспектори – два вчителі, які мали регулярно доповідати сільськогосподарському союзу про стан шкільної освіти в інспектованих закладах [6, с. 150]. Для викладачів вводилася низка загальнообов'язкових правил та настанов щодо навчальної роботи з дітьми, зокрема намагання зацікавити дитину навчанням, не застосовувати покарань, якщо дитина не зрозуміла навчального матеріалу, а навпаки – спромогтись зрозуміліше пояснити матеріал тощо [13, с. 794].

У 1869 р. була створена Молочанська менонітська училищна рада, яка піклувалася організацією шкільної освіти, наймала і звільняла вчителів. Для більш ефективного управління було створено кілька філій, зокрема в Херсонській та Катеринославській губерніях, які повністю перебрали на себе всі особливості освітянських перетворень та нововведень, характерних для Молочанських колоній. Кількість навчальних закладів змінювалася залежно від числа колоній. Так, у 1830 р. існувало 92 школи на Півдні України, а вже через 50 років (у 1880 р.) тільки в Таврійській губернії їх нараховувалося 145, у Херсонській – 103, у Катеринославській – 89 [7, с. 10].

Найбільш розгалужена мережа шкіл функціонувала в Молочанській менонітській та Молочанській колоністській округах Таврійської губернії – відповідно 44 і 24 школи, а також у Маріупольській колоністській та Хортицькій менонітській округах Катеринославської губернії – 23 і 17 навчальних закладів. Низькі темпи будівництва шкіл залишалися у Бердянській колоністській окрузі Таврійської губернії, де діяло лише 4 школи; стільки ж їх було в Йозефстальській колоністській окрузі на Катеринославщині [2, с. 134]. Ці обставини позначалися на наповнюваності навчальних закладів. У менонітських колоніях, зокрема в Катеринославській губернії (у середньому), на одну школу припадало 82 учні [9, с. 413]. У тих округах, де шкіл було мало або вони були невеликими, діти навчалися у переповнених класах, навіть у дві зміни.

У 1835 р., за вказівкою Катеринославської контори опікунства, у Гальштадті було відкрито центральне училище, одне з провідних завдань якого полягало в підготовці менонітських учителів [1, с. 71]. У 1843 р. завідування менонітськими школами передали Молочанській та Хортицькій сільськогосподарським громадам, кожній у своїй окрузі [1, с. 74].

Уже на початку XIX ст. в менонітських колоніях склалася певна

специфіка системи навчання. У початкових школах (восьмирічках) навчалися хлопчики та дівчатка віком від 7 до 14 років, як правило до конфірмації. Офіційно рік тривав із 1 вересня по 1 (або 15) травня, але фактично він скорочувався, бо діти повинні були допомагати батькам у сільськогосподарських справах. А вже в середині XIX ст. відбулися певні зрушення в організації навчально-виховного процесу, методиці викладання, сформувалися загальні стандарти. Головним завданням початкової освіти вважалося навчання дітей читання, письма й рахування; учні мали завчити напам'ять Катехизис і одержати основні поняття про догмати віри, вивчали географію. Навчання здійснювалося німецькою мовою [2, с. 134].

Отже, на основі викладеного можемо сказати, що в менонітських громадах, в інших для їх мешканців історичних та географічних умовах, відтворюється досвід шкільного будівництва без державного втручання. Продовження традиції практично не залежало від матеріальних факторів, від рівня добробуту переселенців. Але слід зауважити, що певні економічні труднощі все ж мали місце, що деякою мірою пояснює освітянський стан 1820-х рр. Однак із початком 40-х рр. цю ситуацію, завдяки реформам Й. Корніса, було кардинально змінено, хоча необхідні були доопрацювання.

Безумовно, важливе місце в системі освіти належало вчителів. Якщо в перші роки після переселення цю посаду на Катеринославщині й загалом на Півдні України посідали всі охочі, то зі зміцненням матеріального становища й розширенням мережі навчальних закладів виникало питання щодо підготовки професійних педагогів. Проблема вирішувалася шляхом заснування в колоніях спеціальних навчальних закладів – вони отримали назву «центральної училища». Також слід зазначити, що освіта і в Молочанських колоніях, і в колоніях Катеринославщини була однотипною. Це пояснюється тим, що Молочанські колонії відігравали роль своєрідного центру організації менонітської шкільної освіти, а освітні заклади Катеринославщини поширювали освітянську політику цього центру.

Одним із чинників, що сприяв успіхам у розвитку менонітських шкіл, можна вважати відсутність вертикалі влади в менонітських громадах, а також особливості ставлення до влади, засновані на специфіці віросповідання. Це сприяло соціальній мобільності та політичній гнучкості менонітів. Важливим є й те, що, будучи замкненою спільнотою, меноніти являли собою приклад самоорганізації, певного усвідомлення першочерговості освіти для нового покоління незалежно від матеріальних статків родин учнів. Такі пере-

конання яскраво говорили про їх погляди на освітянську сферу як на одне з першочергових завдань конгрегацій.

Бібліографічні посилання

1. **Бондарь С. Д.** Секта меннонитов в России / С. Д. Бондарь. – СПб., 1916.
2. **Васильчук В.** Розвиток освіти в німецьких поселеннях Катеринославщини, Херсонщини та Таврії (кін. XVIII – поч. XX ст.) / В. Васильчук // Наукові зошити ф-ту Львів. ун-ту. – 2008. – № 1. – С. 131–137.
3. **Велицын А. А.** Немцы в России / А. А. Велицын. – СПб., 1893.
4. **Герман А. А.** История немцев России / А. А. Герман, Т. С. Илларионова, И. Р. Плеве. – М., 2005.
5. **Ермолов В. А.** Особенности системы образования в национальных школах российской империи: немецкие школы / В. А. Ермолов // Общество. – 2009. – № 3. – С. 81–89.
6. **Задерейчук І. П.** Організаційно-правова діяльність Йогана Йогановича Корніса / І. П. Задерейчук // Форум права. – 2008. – № 1. – С. 147–152.
7. **Задерейчук І. П.** Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789–1938 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. П. Задерейчук ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005.
8. **Ипатов А. И.** Меннониты: вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности / А. И. Ипатов. – М., 1978.
9. **Клаус А.** Наши колонии: опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1869.
10. **Машкін О. М.** Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX: спроба обрахування чисельності та аналіз їх національного складу / О. М. Машкін // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 16. – С. 241–265.
11. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / С. И. Бобылева, Н. В. Бочарова, О. В. Безносова [и др.] ; под ред. С. И. Бобылевой. – Д., 1999.
12. **Романюк М. В.** Демографічні та соціально-побутові аспекти життя населення менонітських колоній Півдня України (перша половина XIX ст. – 1917 р.) / М. В. Романюк // Записки наук.-дослід. лаб. історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту. – 2001. – № 6. – С. 234–240.
13. **Friesen P. M.** The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911) / P. M. Friesen. – Fresno : Protestant Spiritual Tradition, 1978. – 1065 p.
14. **Goertz H.** The Molotschna settlement / H. Goertz. – Winnipeg : CMBC, 1992. – 250 p.

Надійшла до редколегії 17.11.2012 р.

УДК 94 (477) «1914/1917»

А. О. Манько

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ОСВІТА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлено проблему становлення освіти періоду Першої світової війни. Зроблено намагання розкрити вплив війни на розвиток освіти в регіоні, з'ясувати, що було здійснено владою у воєнний період для розвитку освіти та підвищення рівня грамотності в губернії.

Ключові слова: земські школи, однокласні школи, двокласні школи, технічні курси, народні будинки, грамотність.

Освещена проблема становления образования в период Первой мировой войны. Сделана попытка раскрыть влияние войны на развитие образования в регионе, определить, что было предпринято властью в военное время для развития образования и повышения уровня грамотности в губернии.

Ключевые слова: земские школы, двухклассные школы, одноклассные школы, технические курсы, народные дома, грамотность.

The article highlights the issue of becoming educated in the period of the First World War. The author tries to reveal the impact of war on the development of education in the region. Find out what has been done during the war power for the development of education and increase literacy among the population.

Key words: zemstvo schools, two-class school, one-class schools, technical training, people's homes, literacy.

Освіта – духовна основа кожної нації. Через освіту відбувається становлення людини як особистості, громадянина та патріота своєї держави й спеціаліста, який сприятиме розвитку її економічного та наукового потенціалу. На порубіжжі XIX–XX ст. Російській імперії належало чи не останнє місце у світі серед провідних держав щодо рівня грамотності населення. Однак уже в цей період у державі відбуваються певні зрушення у сфері народної освіти, пов'язані перш за все зі скасуванням кріпосного права та проведенням ряду реформ, включаючи освітню.

Тема «Освіта в роки Першої світової війни на Катеринославщині» мало досліджена. Окремі відомості про рівень грамотності населення в губернії можемо отримати зі «Статистического ежегодника России», що вийшов друком у Петрограді в 1916 р. [9]. Значний науковий інтерес із теми дослідження становлять журнали засідань Катеринославського губернського земського зібрання, де подані відомості щодо кількості навчальних закладів та чисельності учнів у них [3]. Розвитку освіти в Катеринославі в роки Першої світової війни частково торкається Д. І. Яворницький у книзі «Історія міста Катеринослава» [10]. Проблеми освіти висвітлює й інший український історик – Д. Дорошенко у праці «Історія України в 1917–1923 рр.», а також у книзі «Мої спомини про давнє минуле 1900–1913 рр.» [2]. Уявлення про розвиток освіти Катеринослава можна отримати з довідкових книг «Весь Катеринослав», які видавалися Л. І. Сатановським протягом 1898–1915 рр. [8].

Теоретико-методологічну основу публікації становлять принципи історизму та об'єктивності. Їх реалізація ґрунтується на використанні аналітичного, історико-політичного, порівняльно-історичного методів дослідження.

Відповідно до великого тлумачного словника сучасної української мови освіта – це сукупність знань, здобутих у процесі навчання, та система навчально-виховних закладів [1, с. 857]. Протягом XIX ст. в Російській імперії, як і в більшості країн Європи, не було єдиної безперервної системи навчання, яка б дозволяла учню незалежно від соціального походження пройти шлях від початкової до вищої освіти. Остаточно єдина система освіти була сформована в результаті реформ, проведених міністром народної освіти, графом П. М. Ігнатьєвим у 1915–1916 рр. Саме за участі Ігнатьєва були розроблені основні принципи діяльності школи. Так, передбачалося, що:

- 1) школа має бути національною;
- 2) школа повинна давати освіту, при цьому не ставлячи перед собою завдання підготувати учня до вступу в вищий навчальний заклад;
- 3) навчання в школі коштуватиме 7 р. [4, с. 4].

Зі «Статистического ежегодника России» довідуємося, що грамотність населення по імперії становила 21 % від загальної його чисельності [9, с. 99], тоді як у Катеринославській губернії цей показник був дещо вищим – 42,3 %. Характерно, що серед чоловічого населення грамотність була майже втричі вищою, ніж серед жіночого, і становила відповідно 31,5 % і 10,8 % [9, с. 98].

Серед населення губернії переважали українці. Автором було

зіставлено рівні грамотності українців та росіян у віковій групі 10–19 років. У результаті було встановлено, що початкову освіту серед російського населення отримало 55 % чоловіків та 32 % жінок, тоді як в аналогічній віковій групі серед українців грамотними були 46 % чоловіків та 10,4 % жінок, що майже на 10 % менше, ніж серед росіян [5, с. 96–97]. Різниця в рівні грамотності виявилася результатом того, що переважна більшість українського населення мешкала в селах (88,4 % від загальної кількості населення губернії), тоді як представники російського етносу проживали в містах.

Незважаючи на те що в 1914 р. спалахнула Перша світова війна, у Катеринославській губернії спостерігається збільшення кількості навчальних закладів. Так, якщо в 1913 р. існувало 1826 шкіл, то вже в 1914 р. їх кількість зросла до 1991 [3, с. 810]. Проте їх число залишалося недостатнім для задоволення потреб населення в освіті. Такі тенденції можна пояснити, з одного боку, тим, що бойових дій на теренах Катеринославщини не було, а з іншого, тим, що на розвиток освіти в імперії виділялися значні кошти з державного бюджету, навіть у роки війни фінансування освіти не припинилося, а збільшилося. Наприклад, у 1915 р., найтяжчому році Першої світової війни, Міністерству народної освіти було виділено 30 млн р. [7, с. 70].

Мережа початкової освіти була представлена різними типами навчальних закладів, зокрема земськими, церковноприходськими та міськими школами. Найпоширенішими в Катеринославській губернії були однокласні школи, які становили 92,6 % від загальної кількості навчальних закладів губернії. Двокласних налічувалося лише 6,12 %. За кількістю двокласних шкіл перше місце серед повітів належало Маріупольському: 7,9 % від загальної кількості шкіл у ньому [3, с. 813]. Що стосується однокласної школи, то її завдання полягало в тому, аби дати учням стійкі навички грамотності. В однокласних школах діти вивчали переважно Закон Божий, російську мову, арифметику, натомість у двокласних школах разом з основними дисциплінами була можливість отримати знання з таких предметів, як історія, географія, природознавство, креслення.

Незважаючи на різницю у викладанні, більшість дітей шкільного віку (8–12 років) вчилася саме в однокласних школах. За даними Катеринославського губернського земства, відсоток учнів, що вступили на перше відділення однокласних шкіл, коливався в повітах від 57,3 до 96 [3, с. 822]. Цю тенденцію можна пояснити тим, що термін навчання в однокласних школах становив 3 роки, тоді як у двокласних було необхідно навчатися 4 роки.

Російська імперія на початку ХХ ст. все ще залишалася аграрно-індустріальною країною: понад 80 % населення становили саме селяни, які прагнули отримати переважно базову освіту. Крім того, у серпні 1914 р. Російську імперію було втягнуто в Першу світову війну, унаслідок чого понад 50 % чоловічого працездатного населення мобілізували до діючої армії. О. Реєнт у статті «Становище селян і сільського господарства в українських губерніях Російської імперії» зазначав: «Кількість мобілізованих до армії на одне селянське господарство досягла критичного рівня: по Катеринославській губернії – 0,6 чоловік на господарство» [6, с. 486]. Таким чином, працювати на підприємствах та обробляти землю мали жінки й підлітки.

За даними Катеринославського земського зібрання, левова частка шкіл губернії знаходилася на утриманні земства: вона становила 56,6 % від загальної кількості шкіл. Духовне відомство на своєму балансі утримувало 23,5 % шкіл; 11,8 % фінансувалося різноманітними суспільними організаціями та приватними особами [3, с. 828].

У системі середньої освіти центральне місце належало класичним гімназіям – чоловічим та жіночим. Випускники чоловічих гімназій отримували право вступу до університетів. У Катеринославі в період Першої світової війни існували 3 класичні гімназії для чоловіків [8, с. 185]. Навчання було розраховане на 8 років. За період навчання студенти мали засвоїти російську та німецьку мови, математику, природознавство, фізику та інші дисципліни. Курс навчання в жіночих гімназіях був легшим порівняно з чоловічими й становив 7 років. У Катеринославі в період Першої світової війни діяли 3 жіночі гімназії [8, с. 191].

Починаючи з 1913 р. викладачі Гірничого інституту на чолі з ректором М. І. Лебедевим прагнуть створити в Катеринославі вищі жіночі курси. Утім доля розпорядилася так, що через спалах Першої світової війни ця ідея стала реальністю лише в 1916 р. Курси були відкриті з 2 факультетами: медичним і фізико-математичним [10, с. 71]. Отже, незважаючи на війну, що затягнулася, народний інтерес до освіти не згас.

Поряд із гімназіями існували ремісничі й професійні училища, різні ремісничі класи і курси. Однак статистичних даних щодо кількості цих навчальних закладів у межах губернії не існує.

Маємо відомості, що в Катеринославі в роки Першої світової війни продовжували існувати технічні курси Коробочкіна. Термін навчання на них становив 3,5 роки. За період навчання учні отримували знання з таких предметів, як алгебра, геометрія, вища математика,

креслення тощо. Завершивши навчання, студент отримував право вступити без екзаменів на передостанній семестр закордонних інженерних училищ та технічних інститутів [8, с. 186].

Спосіб життя населення в країні, а разом із тим і суспільна свідомість значно змінилися у зв'язку із забороною продажу спиртних напоїв. Безграмотна народна маса, незважаючи на воєнні дії, із припиненням пияцтва відчула життєву пустоту. Унаслідок цього перед земством постало завдання організації позашкільної освіти: відкриття бібліотек, читалень, класів для дорослих, які мали б заповнити вільний час мешканців міст і сіл губернії та сприяти підвищенню загальної грамотності населення.

Земства були стурбовані низьким рівнем грамотності серед дорослого населення. У журналі засідань Катеринославського земського зібрання зазначається, що шкільна освіта, яка створює тисячі грамотних громадян, не в змозі запобігти тому, щоб їх поглинуло безграмотне середовище. Звідси було зроблено висновок про те, що поки безграмотне середовище не буде підняте у своєму розвитку, доти освіта не зможе виконувати свого завдання. Необхідним практичним доповненням шкільної освіти має стати позашкільна [2, с. 746].

У губернії були відкриті народні будинки, основна мета яких полягала у сприянні школам щодо підвищення рівня грамотності серед дорослого населення. Для цього в при народних будинках планувалося відкривати театри, музеї, бібліотеки, читальні. Діячі земств великого значення надавали саме театрам, адже через цей вид мистецтва малограмотна людина начебто читала книгу та розуміла зміст п'єс. Тому земствами рекомендувалося відвести найбільше приміщення саме для театру, вистави якого могли б відвідати не менше 300 чол. Таку ж важливу роль у розвитку позашкільної освіти відводили музеям, де мали існувати відділи флори, фауни. Діячі земства сподівалися, що місцеві мешканці сприятимуть перетворенню музею на обласний.

Розвиток Російської імперії, зростання промисловості, сільськогосподарства, транспорту, запровадження машинної техніки вимагали на початку XX ст. збільшення кількості освічених людей. Однак грамотних в імперії було лише 21 %, у Катеринославській губернії – 42 %.

Значний вплив на розвиток освіти як в Російській імперії, так і на теренах Катеринославської губернії мали реформи міністра народної освіти Ігнат'єва, проведені ним у 1915–1916 рр. Завдяки цьому виникли мережі шкіл, збільшилася кількість учнів, було

створено механізм державно-суспільного управління. Реформи сприяли появі гнучкої системи національної освіти, яка включала 3–4-річний цикл початкової освіти; 4-річний цикл післянавчальної освіти; 4-річний цикл повної середньої освіти; вищі навчальні заклади університетського типу; систему освіти для дорослих, яка почала активно розвиватися після введення в дію «сухого закону». У Катеринославській губернії з метою надання позашкільної освіти для дорослих діяли народні будинки.

Незважаючи на початок Першої світової війни, кількість шкіл не зменшувалася, а навпаки збільшувалася. Утім навіть цього було недостатньо для того, щоб охопити початковою освітою населення губернії. Тож у краї залишався значний відсоток неграмотних. У цей період були закладені основи для формування національної системи освіти, адже даремно грецький філософ Аристотель казав: «Між людиною освіченою і неосвіченою така ж різниця, як між живим і мертвим».

Бібліографічні посилання

1. **Бусел В. Т.** Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Бусел. – К., 2005.
2. **Дорошенко Д. І.** Мої спомини про давнє минуле (1901–1914) [Електронний ресурс] / Д. І. Дорошенко. – Режим доступу: http://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=74.
3. Журнал Екатеринославского губернского Земского Собрания 51 очередной сессии 1916 г. – Екатеринослав., 1916.
4. Материалы по реформе средней школы. – Петроград, 1915.
5. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Екатеринославская губерния / под ред. Н. А. Тройницкого. – Петроград, 1904.
6. **Рєсєнт О. П.** Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.) / О. П. Рєсєнт, О. І. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – № 7. – С. 5–47.
7. **Сапрыкин Д. Л.** Образовательный потенциал Российской империи / Д. Л. Сапрыкин. – М., 2009.
8. Вєсь Екатеринослав'я : справ. кн. – Екатеринослав, 1915.
9. Статистический ежегодник России. – Петроград, 1916.
10. **Яворницький Д. І.** История города Екатеринослава [Электронный ресурс] / Д. И. Яворницький. – Режим доступа: <http://www.gorod.dp.ua/>.

Надійшла до редколегії 16.11.2012 р.

УДК 94 (477)

О. В. Шумейко

Державний архів Дніпропетровської області

**ВИСВІТЛЕННЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ПРОБЛЕМ
СІЛЬСЬКИХ РАЙОНІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ
ПЕРІОДУ 1944–1949 рр.
У ДРУКОВАНИХ ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ**

Розглянуто проблеми відбудовчого післяокупаційного та повоєнного періоду в культурно-освітній галузі на матеріалі районних газет Дніпропетровської області.

Ключові слова: відбудова господарства, колгосп, агронавчання, лекції, агітація, фабрично-заводське училище, культурно-масова робота.

Рассмотрены проблемы восстановительного послеоккупационного и послевоенного периода в культурно-образовательной сфере на материале районных газет Днепропетровской области.

Ключевые слова: восстановление хозяйства, колхоз, агрообучение, лекции, агитация, фабрично-заводское училище, культурно-массовая работа.

The problems of rehabilitation after the occupation and the postwar period in the cultural and educational field on the material of regional newspapers in Dnipropetrovsk region.

Key words: restoring the economy, farm, agricultural training, lectures, agitation, factory school, cultural work.

У періодичних виданнях районних органів влади й партійних органів Дніпропетровської області післяокупаційного та повоєнного періоду 1944–1949 рр. можемо побачити весь спектр проблем, які потрібно було вирішувати у складний відбудовчий період. Історія як наука оперує глобальними поняттями – епохи, сторіччя, періоди. На тлі цих великих часових просторів стають малопомітними такі проміжки часу, героями яких є не вожді й полководці, а будівельники, колгоспники, освітяни, служителі культури. За стислими рядками підручників, за назвою одного з розділів – «Розвиток освіти, науки й культури повоєнного періоду» – стоїть не більше й не менше: життя цілого людського покоління. З того часу ще й донині є

живі свідки подій, представники старшого покоління, які пам'ятають роки воєнного лихоліття, коли їм власноруч довелося піднімати з руїн і своє приватне господарство, і державне. Вмістити дух свого часу, передати не лише конкретні факти, які лежать в основі вивчення історії, але й настрій, емоційний стан можуть документи, створені рукою свідка, сучасника певних подій.

У Державному архіві Дніпропетровської області зберігаються періодичні видання радянських органів влади, звідки можна почерпнути інформацію про всі сторони життя в період відбудови народного господарства, включаючи проблеми освіти, науки й культури. Принагідно зазначимо, що за будь-якого часу духовна, ідейна складова людського буття ставала значною рушійною силою в розвитку культури, освіти й науки. Йдеться передусім про те, що лише за наявності спільної мети можна плідно й злагоджено працювати на загальнозначимий і загальнокорисний результат. Саме тому в сучасній Україні важливо сформулювати таку національну ідею, яка б мала об'єднавчу дію в умовах розбудови незалежної держави.

У статті представлені фрагменти газетних публікацій, які стануть у нагоді як дослідникам-спеціалістам, так і тим, хто на даний час, зважаючи на свій вік (учні, студенти), не могли бути причетними до описуваних подій, але склали би про них предметніше уявлення. Аналізуючи вибраний газетний матеріал, можемо попередньо зробити певні узагальнення: 1) неможливо не побачити взаємозалежності, взаємодії господарської діяльності, яка розгорталася у знекровленій війною країні, з потребами науки, освіти й культури; 2) усі події відбувалися в руслі єдиної ідеології й були спрямовані на досягнення кінцевого результату – відбудувати, відновити, вийти в усіх галузях на всесвітні передові позиції.

Беручи до уваги те, що базовою галуззю більшості районів Дніпропетровської області до- й післявоєнного періоду було сільське господарство, виділимо теми, які висвітлювалися в післявоєнній пресі: детальні агрономічні рекомендації з вирощування кукурудзи; недоліки й здобутки при збиранні врожаю, на будівельних роботах, в озелененні районів і тваринництві із залученням усього працеспроможного населення, учнів початкових класів школи включно; фабрично-заводське навчання молоді й охоплення всіх лекційною, культурно-просвітньою, агітаційною роботою.

Газета на той час була чи не єдиним масовим і широкодоступ-

ним джерелом інформації. Саме тому, говорячи про освіту, науку й культуру, порівняємо нинішній, в основному стисло інформаційно-розважальний зміст сучасних газет, і науково-популярний, просвітницький, при цьому повністю заідеологізований зміст газет повоєнного періоду. Отже, і наука, й освіта, і культура – усе це приходило до селян масованим наступом: як через газети (передплачували тоді за дуже помірною ціною по 1–2 газети, а також і журнали на кожну сім'ю), так і безпосередньо через навчання у школах, ФЗУ та ремісничих училищах, через численні лекції, виступи драмгуртків, колективів художньої самодіяльності, кінопокази – у «гарячу» весняно-літню пору сільської роботи безпосередньо з виїздом під час обідньої перерви в поле чи на ферму.

Про підпорядкованість культурно-просвітницької роботи господарським завданням свідчить широко розгорнута поінформованість населення в газетних рубриках та статтях об'ємної науково-популярної тематики: «агрономічні поради», «агровказівки», «поради вчених колгоспникам», «як закласти силос», «як провести осінню сівбу», «про збереження картоплі», «про відбір качанів кукурудзи на насіння», «як змайструвати ручну кукурудзосаджалку», «про вирощування кукурудзи квадратно-гніздовим способом». Наведемо окремі фрагменти статей для розуміння зв'язку економічних проблем із необхідністю просвіщати населення, нести знання з культури землекористування:

«Озброювати знаннями передової мічурінської науки колгоспників, ланкових, бригадирів – це почесне і першочергове завдання агрономів. Слід, наприклад, ще з осені заготовляти місцеві добрива і пам'ятати, що лише при правильному застосуванні можна домогтися великого ефекту в підвищенні родючості ґрунту. Все це прищеплюється колгоспникам в агрогуртках. І правильно роблять ряд агрономів, які навчання в артілях проводять регулярно і якісно. Так, дільничий агроном т. Скиба, який обслуговує 3 колгоспи Успенівської сільради, провів уже 12 агрозанять з охопленням 258 чоловік. Навчання дає добрі наслідки. Поряд з цим треба відзначити нерадиве ставлення до агронавчання. Дільничий агроном Троїцької сільради провів лише одне заняття. Справа в тому, що голова колгоспу «Гігант» і члени правління самі зовсім не бажають вчитися. Більше того, вони не подають ніякої допомоги в організації занять. Наслідки такого ставлення до агронавчання ганебні. Посівний овес, просо, ячмінь до цього часу не очищені. Картопля

підмерзла, мокра, гине. Керівники колгоспів, агрономи повинні зрозуміти, що агронавчання – велика сила у підвищенні урожайності» [13, с. 2].

«Всім колгоспам і радгоспам подбати про своєчасне і якісне застосування передових прийомів агротехніки. Для одержання високих і сталих врожаїв кукурудзи, виходячи з досвіду передовиків і досліджень науки, в умовах нашого району слід використати такі агрозаходи: в нашому районі кукурудза буде посіяна по зябу. Для закриття вологи визначені площі на початку польових робіт треба раз-двічі закультивувати з одночасним боронуванням. Кукурудза – теплолюбна рослина, а тому вимогою її є посів в достатньо прогрітий ґрунт (10–12 градусів) на глибину 10–12 см. Сівбу провадити в стислий строк (1–3 робочих дні), квадратно-гніздовим способом, крупним, повноцінним насінням гібридної кукурудзи.. Майстром високих врожаїв може стати той, хто не жде милості від природи, а завойовує нові успіхи впертою працею на основі досягнень радянської агрономічної науки і передового досвіду, керується в своїй роботі вченням Мічуріна, Вільямса, Лисенка» [1, с. 2].

«Збудувати колгоспну хату-лабораторію – давнішня мрія хліборобів артїлі «Селянин». Маючи власну хату-лабораторію, ми ще вище піднімемо культуру землеробства нашого насінницького господарства, розгорнемо дослідницькі роботи. Колгосп наш спорудить електростанцію, збудує цегельню і клуб» [5, с. 2].

Іншою характерною особливістю сільгоспрайонів післявоєнного періоду було зосередження всіх людських ресурсів на виконанні польових робіт – усього працездатного населення «від старого до малого». Здобування освіти найтіснішим чином було пов'язане з фізичною працею школярів як після занять, так і під час канікул. Учні залучалися до збирання колосків, «виливання» ховрахів, озеленення села, догляду за худобою. При цьому велика увага приділялася успіхам у навчанні, спортивним заняттям; постійно конкретизувалися й публічно оголошувалися недоліки й затягування робіт у будівництві й благоустрої шкільних приміщень, дитячих ясел:

«В Новомосковському дитячому будинку виховуються діти-сироти фронтовиків. Виховательські кадри підібрані повністю, але виховна робота поставлена недостатньо: плану роботи немає, стінна газета виходить 1 раз у місяць, діти часто бувають на базарі під час продажу овочів з допоміжного господарства, для дітей молод-

шого віку немає іграшок, піску і глини для ліпки. Зараз 30 дітей знаходяться на оздоровчому майданчику, де харчуються 4 рази на день. За останній час діти харчуються лише з власного господарства тому, що основні харчі, як жири, крупу, Дніпроторг не видав. Треба в найкоротший час ліквідувати всі недоліки в роботі дитячого будинку» [17, с. 2].

«Лише по одному нашому [Софіївському] району в 1944 році було 50 дитячих ясел і дитсадків на 700 місць, а в 1945 році було 70 ясел і дитсадків на 2430 місць. Зараз при райздороввідділі організовано курси вихователюк на 60 чоловік. Під час німецької окупації всі родильні будинки в нашому районі були знищені ворогом. Зараз відбудовано 5 колгоспних родильних будинків» [18, с. 2].

«З метою допомогти колгоспу швидше закінчити збирання врожаю без найменших втрат піонери та учні Лихівської середньої школи № 1 і семирічної школи № 2 10 липня вийшли на поля колгоспу ім. Войкова і активно включились в збирання колосків на скошених площах. Під керівництвом учителів піонерами та учнями було зібрано за один день колосків на площі 10 га. За середніми підрахунками вони зберегли від втрат більше 600 кілограмів хліба» [10, с. 1].

«Щоб допомогти колгоспам зібрати багатий врожай вчасно і без втрат, учителі шкіл району, що знаходяться на семінарі, в ніч на 27 липня організовано вийшли в колгосп «Почин» (Лихівка). Група вчителів в кількості 20 чоловік за ніч заскиртувала розв'язу ячменю з площі 13,5 га. Друга група в кількості 16 чоловік працювала на очищенні зерна, і за ніч було очищено 250 центнерів пшениці» [20, с. 2].

«Значну допомогу подали колгоспу «Комсомолец» піонери та учні Новоселівської початкової школи в проведенні збирання і молотьби врожаю. Довгий час в колгоспі «Комсомолец» на площі 40 га скошеного хліба лежали снопи, не складені в копи. По ініціативі піонерів та учнів під керівництвом вчительки т. Довженко В. К. за два дні всі снопи на площі 40 га були дбайливо складені в копи і загребена вся площа. За хорошу роботу правління колгоспу оголосило подяку вчительці і всім піонерам та учням, які взяли участь в складанні снопів і подали значну допомогу колгоспові» [8, с. 3].

«Закінчилась перша половина навчального року. Діти навколо новорічних ялинок продемонструють свої досягнення в навчанні і поведінці. В Петропавлівській СШ 3 січня організовується лижний

крос на дистанцію 10 кілометрів; для учнів молодших класів влаштовуються масові ігри на свіжому повітрі – катання з горок, на каруселях» [12, с. 2].

«Учні 5–6 класів Петрівської НСШ проявили цінну ініціативу. Вони взяли шефство над громадською фермою. Почин учнів цієї школи гідний наслідування. Учениця 6 класу взяла шефство над коровою Воля: «Після школи я приходжу на ферму, чищу корову, напуваю її, даю корм. Коли в мене ще залишається час, я допомагаю іншим дояркам в догляді за коровами. Обіцяю, що й надалі дотримуватиму свого слова – допомагатиму колгоспу» [22, с. 2].

«Підростаюче покоління бажає бачити свою Батьківщину утопаючою в зелені. Для того щоб озеленити пришкільні садиби і вулиці, щоб подати допомогу колгоспам і радгоспам в насадженні полезахисних лісосмуг, піонери шкіл нашого району широко розгорнули збирання насіння фруктових і декоративних дерев, таке насіння дуже потрібне для закладання питомників. Взагалі ж зібрано насіння: гледичії – 120 кг, дубу – 32 кг, чорної бузини – 113 кг, ясену – 198 кг, аморфи – 60 кг, горіху – 12 кг, каштану – 212 кг, акації – 52 кг» [24, с. 2].

«14 березня в районному Будинку культури силами учителів та учнів Петропавлівської СШ був влаштований вечір, посвячений пам'яті Т. Г. Шевченка. Хор школи виконав пісні «Думи мої, думи мої» і «Рече та стогне Дніпр широкий», драмгурток поставив п'єсу «Сотник». Глядачі залишилися задоволені організацією літературно-художнього вечора пам'яті Т. Г. Шевченка» [23, с. 2].

«Більше уваги слід приділяти усному рахуванню на уроках математики. В житті усними обчисленнями ми користуємось дуже часто. Цим викликане введення вправ на усний рахунок. Є випадки, коли учні старших класів не вміють множити на 25, 75, 125, а в частині шкіл учні не обізнані з множенням двозначних чисел на 9, 19, 29, на 11. Треба дбати про те, щоб усне обчислення, починаючи з 4 класу, було складовою частиною всіх обчислень не тільки на уроках арифметики, а й на уроках алгебри, геометрії, тригонометрії» [4, с. 2].

Освітні й культурно-оздоровчі потреби юнацько-молодіжного віку вирішували училища фабрично-заводського навчання, гуртки за інтересами, добровільні спортивні товариства:

«Всі комсомольці Мишуринрізького пункту «Заготзерно» вступили в члени ДТСАРМ і створили первинну організацію ДТСАРМ.

Комсомольці, виступивши на зборах, закликали молодь брати участь в роботі ДТСАРМ, оволодіти однією з військових спеціальностей, здати норми на значок ППХО і «Ворошиловський стрілок» [7, с. 4].

«2–4 лютого в районі відбувся комсомольський лижний крос, в якому взяли участь учні Петропавлівської, Новоселівської і Олександропільської шкіл та члени спортивного добровільного товариства «Колос» радгоспу «Дніпропетровський». Оспорювали першість по лижах 470 чоловік. Серед учасників кросу в норми на ГПО вклалися 106 чоловік і в норми на БГПО – 212 чоловік» [9, с. 1].

«З 1 березня по 10 квітня 1949 року провадитиметься черговий призов сільської і міської молоді до шкіл фабрично-заводського навчання. Цей – перший у 1949 році призов має важливе народногосподарське значення. До шкіл ФЗН намічено прийняти 250 тисяч юнаків і дівчат віком від 16 до 20 років. Призовники направлятимуться до шкіл, які готують кваліфікованих робітників для вугільної, металургійної, нафтової промисловості та будівництва. Тепер школи готуються до прийняття нових учнів. Ремонтуються і поповнюються устаткуванням виробничі майстерні, класи, впорядковуються гуртожитки. На місцях створюються призовні комісії, які складаються з представників районних рад депутатів трудящих, комсомольських і профспілкових організацій» [16, с. 1].

Освітні й культурні послуги дорослому сільському населенню надавалися лекторами, агітаторами, поштовиками, бібліотекарями, концертними й агітаційними бригадами. До селян доводилися й медичні знання: як боротися з малярією, скарлатиною в дітей, стригучим лишаєм, гризунами. Випадки незадовільного охоплення культосвітніх потреб селян, недоліки у відбудові клубів, хат-читалень знаходили свій відгук на шпальтах газет:

«У час розгортання масового збирання врожаю, обмолоту і здачі хліба державі на працівників культосвітніх закладів і голів виконкомів сільських рад покладено важливе і почесне завдання – якнайширше розгорнути культурно-масову роботу серед трудівників колгоспних ланів. Однак деякі працівники культосвітніх закладів не зрозуміли важливості тих завдань, самоусунулись. Так, у с. Мишурин Ріг є непоганий клуб, є там і значна кількість сільської інтелігенції, але культмасова робота занедбана. Завклубом не потурбувався про організацію драматичного, співочого і музикального гуртків. У Михайлівській сільраді не спромоглися організувати ні

читки газет, ні випуску стінгазет і польовок. Не краще організована культмасова робота і в Заполичанській сільраді, в Калуженській, Володимирівській сільрадах» [3, с. 2].

«У Лихівському райвідділі Союздруку два дні лежать газети Калуженської філії зв'язку. Доставляти їх повинен колгосп «Більшовик», але голова колгоспу і парторг не захотіли організувати доставку. Тільки на третій день вони прислали пішки колгоспницю, якій прийшлося нести на своїх плечах 32 кг пошти. В колгоспах ім. Чапаєва і ім. Кагановича немає листонош, і їх газети лежать в Калуженській філії зв'язку. Голова сільради не приділяє уваги питанню своєчасної доставки газет колгоспникам і особливо в період збирання, молотьби і хлібоздачі» [11, с. 4].

«Величезним успіхом користується кінофільм «Повість про справжню людину» в Петропавлівці. Лише за 2 дні його проглянуло понад 1000 чоловік. Глядачі виражають своє захоплення досягненням радянської кінематографії» [19, с. 2].

«Крім агротехгуртка, в артілі «9 січня» організовані заняття на інші теми. Читає тут лекції і дільничий ветлікар т. Паливода. Дуже корисні вони для колгоспників. Так, 22 грудня тов. Паливода прочитав лекцію на тему «Гігієна». Слухали її члени правління, ланкові, доярки, скотарі, телятниці та ін. Після лекції тов. Паливоді були задані запитання від слухачів, особливо від працівників громадської ферми. Колгоспники залишились задоволені лекцією і просили т. Паливоду частіше навідуватися до них» [21, с. 1].

«В селі Дмитрівка існує кінопересувка, яку обслуговує кіномеханік Володимир Грицаїв. Останній добросовісно відноситься до своїх обов'язків, культурно обслуговує глядачів. Завдяки його старанням клуб тут добре оздоблений лозунгами і плакатами, трудящі мають можливість проглянути багато цікавих кінофільмів. Одне неприємно в Дмитрівському клубі – це відсутність стільців. Глядачі вимушені дивитися кінокартини стоячи. Чи не пора потурбуватися про придбання стільців?» [15, с. 2].

«З початком весняних польових робіт відділ пропаганди і агітації РК КП(б)У організував лекторську групу, яка буде систематично проводити лекції для колгоспників, працюючих безпосередньо в полі. За планом лекторська група намітила прочитати в час сівби 55 лекцій. Колгоспні лекторії та 980 агітаторів переносять свою агітаційно-масову роботу в поле» [14, с. 1].

«Районною бібліотекою укомплектовано 15 бібліотечок худож-

ної та сільськогосподарської літератури, які будуть розіслані колгоспам на час весняних польових робіт. Змонтовано 3 фотовітрини про посівну, дві з яких також передані колгоспам. Районним Будинком культури організовано культбригаду. В складі її – драмгурток, який даватиме концерти для колгоспників у полі. Агітатор культбригади т. Тупіка проводитиме голосні читки художньої літератури, бесіди» [2, с. 1].

«Районний відділ кінофікації для обслуговування колгоспників в час весняних польових робіт надсилає спеціальну кінопересувку. Намічено продемонструвати 85 сеансів різних кінофільмів. 21 сеанс буде влаштовано безпосередньо в полі. Перед початком кіносеансів для колгоспників будуть читатися лекції» [6, с. 1].

У кожній районній газеті повоєнного періоду з просвітницькою метою обов'язково розміщувалися матеріали біографічного характеру про вітчизняних і зарубіжних письменників, науковців, авіаконструкторів, композиторів, політичних діячів (П. Тольятті, Мао Цзедуна, Чапаєва, Жуковського, Мічуріна, Шевченка, Некрасова, Мусоргського). Населення було поінформоване про події за рубежем (страта нацистських злочинців у Нюрнберзі, воєнні дії в Греції, землетрус в Японії, страйковий рух у Франції, голод в Індії, поразки гомінданівської армії в Китаї, боротьба у В'єтнамі з французькими колонізаторами, утворення уряду НДР).

Таким чином, у період 1944–1949 рр., згідно з матеріалами місцевих газет сільських районів Дніпропетровщини, уся господарська діяльність була спрямована на швидке відновлення колгоспів і одночасно із цим – культурно-освітніх об'єктів. Наукові досягнення спрямовувалися в русло популяризації та практичного застосування; освіта, праця й культурно-масова робота були в найтіснішому зв'язку між собою.

Бібліографічні посилання

1. Агротехніку і досвід передовиків – у життя // Петропавлівська зоря. Орган Петропавлівського РККП(б)У і районної ради депутатів трудящих Дніпропетровської області. – 1949. – 6 лют. (№ 11).
2. Бібліотечки – в поле // Петропавлівська зоря. – 1949. – 20 берез. (№ 23).
3. Більше уваги культмасовій роботі // Червоний лан. Орган Лихівського РККП(б)У та районної ради депутатів трудящих Дніпропетровської області. – 1948. – 22 лип. (№ 56).
4. Більше уваги усному рахуванню на уроках математики // Петропавлівська зоря. – 1949. – 24 берез. (№ 24).

5. Буде хата-лабораторія // Петропавлівська зоря. – 1949. – 10 лют. (№ 12).
6. Вісімдесят п'ять кіносеансів // Петропавлівська зоря. – 1949. – 20 берез. (№ 23).
7. Всі комсомольці – члени ДТСАРМ // Червоний лан. – 1948. – 1 серп. (№ 59).
8. Допомога піонерів та учнів // Червоний лан. – 1948. – 15 серп. (№ 63).
9. Молодь – на лижі! // Петропавлівська зоря. – 1949. – 10 лют. (№ 12).
10. На збиранні колосків // Червоний лан. – 1948. – 15 лип. (№ 54).
11. Не доставляють газет // Червоний лан. – 1948. – 29 лип. (№ 58).
12. Новорічні ялинки в школах // Петропавлівська зоря. – 1949. – 1 січ. (№ 1).
13. Поліпшити агронавчання // Петропавлівська зоря. – 1949. – 16 січ. (№ 5).
14. Лекції і бесіди // Петропавлівська зоря. – 1949. – 20 берез. (№ 23).
15. Придбати стільці для клубу // Петропавлівська зоря. – 1949. – 13 лют. (№ 13).
16. Призов молоді до шкіл ФЗН // Петропавлівська зоря. – 1949. – 24 лют. (№ 16).
17. Про дитячий будинок // Новомосковська правда. Орган Новомосковського міськкому та райкому КП(б)У, міської та районної ради депутатів трудящих. – 1944. – 11 серп. (№ 12).
18. Турбота про матір і дитину // Червоний прапор. Орган Софіївського РККП(б)У та районної ради депутатів трудящих Дніпропетровської області. – 1946. – 8 берез. (№ 21).
19. Успіх фільму «Повість про справжню людину» // Петропавлівська зоря. – 1949. – 1 січ. (№ 1).
20. Учителі допомагають колгоспам // Червоний лан. – 1948. – 29 лип. (№ 58).
21. Цікаві лекції // Петропавлівська зоря. – 1949. – 9 січ. (№ 3).
22. Цінна ініціатива учнів // Петропавлівська зоря. – 1949. – 27 лют. (№ 17).
23. Шевченківський вечір // Петропавлівська зоря. – 1949. – 13 берез. (№ 21).
24. Якнайбільше зібрати насіння дерев // Петропавлівська зоря. – 1949. – 13 берез. (№ 21).

Надійшла до редколегії 17.11.2012 р.

УДК 94(477.63):373,5 «1950/1965»

О. Ф. Нікілев

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**СТАН КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ
СЕЛА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ
В 1950-х – СЕРЕДИНІ 1960-х рр.
(на матеріалах Щорського та Криничанського районів)**

Розглядається сфера культурно-побутового обслуговування села Дніпропетровської області періоду 1950-х – середини 1960-х рр. щодо її спроможності задовольнити соціально-культурні та побутові потреби сільського населення.

Ключові слова: Дніпропетровщина, село, соціально-культурні потреби, культурно-побутове обслуговування.

Рассматривается сфера культурно-бытового обслуживания села Днепропетровской области периода 1950-х – середины 1960-х гг. с точки зрения ее возможности обеспечить социально-культурные и бытовые потребности сельского населения.

Ключевые слова: Днепропетровщина, село, социально-культурные потребности, культурно-бытовое обслуживание.

It is considered the condition of the cultural and mode of the sphere in the Dniproregion village and its possibilities to provide with social and cultural and mode of life of the rural inhabitants.

Key words: Dniproregion, village, social and cultural necessities, cultural and mode of the life serving.

Попри серйозні напрацювання вітчизняної історичної науки в аграрній проблематиці одним із найменш розроблених аспектів залишається соціальна історія села, зокрема другої половини ХХ ст. І хоча в останній період з'явилися праці, присвячені даній проблематиці, проте розглядаються в них лише окремі її аспекти. Так, І. Лубко [9], В. Марчук [10] присвятили свої дослідження матеріально-господарським проблемам різних категорій дорослого сільського населення, В. Рибак – питанням соціальної інфраструктури села взагалі: стану населених пунктів, самих селянських помешкань, їх електрифікації, телефонізації, радіофікації [11; 12], І. Романюк про-

аналізував діяльність сільської школи в зазначений період [13; 14]. Тож значне коло проблем соціально-культурного, соціально-побутового характеру ще не знайшли належного висвітлення. До їх числа, зокрема, належить і така, практично не досліджена проблема, як стан сфери культурно-побутового обслуговування на селі та спроможність її забезпечити потреби населення. Характерною особливістю історіографічної ситуації є практична відсутність праць, присвячених регіональному виміру. Певною мірою заповнити цю наукову прогалину покликана дана публікація, присвячена аналізу стану сфери культурно-побутового обслуговування села Дніпропетровщини.

Відомо, що важливе значення для успішної та ефективної роботи будь-якого підприємства, установи, організації має такий фактор, як наявність можливостей для задоволення не лише матеріальних, а й різноманітних духовних, соціально-культурних та побутових потреб його працівників та членів їхніх родин. Фактором, що значною мірою визначав наміри і бажання щодо роботи і життя на селі, була соціально-побутова ситуація в ньому самому, спроможність належним чином задовольнити проблеми соціально-побутового характеру його працівників. Вагоме місце при цьому належало, зокрема, службі побуту. Від стану її розвитку, спроможності повноцінно реагувати на потреби населення залежала ефективність її функціонування в умовах села. Проте в роботі всіх без винятку складових даної служби існували досить серйозні прогалини.

Кількість підприємств комунально-побутового обслуговування в сільській місцевості була такою мізерною, що абсолютно не задовольняла ані кількісно, ані якісно потреби його мешканців. Так, у 1955 р. в Україні на 33 тис. сільських населених пунктів припадало лише 584 майстерні з ремонту і пошиття взуття, 164 – з пошиття одягу, 67 – з ремонту металовиробів та 2 – з виробництва культтоварів (усього 817 одиниць підприємств групи промислового обслуговування) [11, с. 101]. Із пунктів непромислового обслуговування на селі було лише 250 перукарень та 216 ательє [11, с. 101]. Тож основна маса населених пунктів не мала можливостей скористатися навіть таким обмеженим набором пропозицій, який було включено до сільської служби побуту.

Зміни на краще відбувалися надто повільно. Так, у 1963 р. майстерень із пошиття й ремонту взуття було 377, ремонту й пошиття одягу, хутряних і шкіряних виробів, головних уборів – 345, із ре-

монтажу металевих виробів і технічно складних машин і приладів – 8, із ремонту й виготовлення меблів – 33. До групи підприємств, що надавали промислові послуги населенню, входили 180 фотоательє, 119 перукарень, 22 майстерні з ремонту житла, 6 прокатних пунктів та 6 майстерень із надання інших послуг. Загальна кількість їх становила 1096 [15, арк. 21].

Фактично в кожній області республіки мешканці сотень сільських населених пунктів для того, щоб відремонтувати взуття, полагодити годинник чи радіоприймач, пошити блузку, сукню чи картуз, мусили їхати до найближчої майстерні за десятки кілометрів, витрачаючи на це додаткові кошти й час. Така ж ситуація мала місце й в одній із найбільш розвинених областей не лише України, а й усього Радянського союзу – Дніпропетровській. Навіть тут усі комунально-побутові послуги можна було отримати лише в районних центрах, бо на території жодної з сільрад таких можливостей не було. Ось як виглядала реальна ситуація на 1965 р., відображена в документах Криничанського районного виконкому. На території Катеринопільської сільради, що об'єднувала 10 сіл (три колгоспи), не існувало жодного підприємства з надання хоча б якоїсь послуги. Населення мусило за 10–20 км діставатися до найближчого селища – Щорську (до початку 1960-х рр. – центр однойменного району). А там працювали лише фотоательє, перукарня та майстерня з ремонту й пошиття взуття [7, арк. 4]. Тож інші свої потреби мешканці змушені були задовольняти у двох найближчих промислових центрах – Дніпродзержинську та Кривому Розі, розташованих за 60 км по обидва боки від залізничної станції, при якій це селище знаходилося, або їхати аж в обласний центр.

Майстерні ж, які функціонували в сільській місцевості, розміщувалися в орендованих, не пристосованих для профільної діяльності, тісних приміщеннях. Працювали вони за графіком, що не враховував специфіку праці трудівників аграрної сфери, тобто лише в робочі дні та до того ж – із 8-ї до 17-ї години. Цим ще більше обмежувалися можливості мешканців навколишніх сіл скористатися навіть тим мінімумом послуг, який пропонувався підприємствами служби побуту. Кадровий склад їх кількісно і за фахом не відповідав вимогам – тож і якість роботи була відповідною. Замовлення виконувалися невчасно, неякісно. Наприклад, у Криничанському районі в 1965 р. в користуванні населення було понад 2000 таких складних і недешевих як для села, так і взагалі для того часу електровиробів, як телевізор. Але на весь район була лише одна май-

стерня – у районному центрі, і розміщувалася вона в тісному та малопридатному для цього приміщенні. Прийняті телевізори знаходилися в коридорі, контролю за їх зберіганням не було. Працювали лише два майстри, які, безумовно, не справлялися з обсягом замовлень. На виклики не виїжджали через відсутність транспорту. Тож люди з усього району навіть у разі незначної поломки телевізора везли його за 30–35 і більше кілометрів, а потім місяцями чекали, доки його буде відремонтовано [3, арк. 7].

Аналогічна ситуація була характерна і для найбільш поширеної на селі служби побуту – швацької. Майстерні з ремонту і пошиття як одягу, так і взуття знаходилися в райцентрах, тож для забезпечення потреб колгоспників практикувалися виїзди в села для отримання замовлень. Проте надавалося досить обмежене коло послуг, які до того ж були розраховані на дуже невибагливих клієнтів. Можна було замовити лише прості вироби застарілого фасону й вигляду. Навіть і це виконувалося вкрай неякісно, що викликало масу нарікань з боку населення.

Взуттєві ж майстерні через недостатню кількість у них належного обладнання, сировини, інших необхідних компонентів взагалі не були придатні для виготовлення взуття. Їхнє призначення, по суті, зводилося лише до ремонту взуття та пошиття переважно черевиків для людей похилого віку. Саме ж населення не вимагало від них більшого. Ось яку оцінку давала майстерні, що працювала на її території, Щорська селищна рада: «У взуттєвої майстерні взагалі немає лекал. Працівники користуються примітивно виготовленими викройками. Для пошиття нового взуття асортимент бідний» [7, арк. 4].

Не менш проблематично було скористатися сільському населенню послугами і таких підприємств служби побуту, як лазні та перукарні. Навіть у 1965 р., за офіційними даними, одна перукарня припадала на 218 сіл, а одна лазня – на 275 [18, арк. 48]. Але й у тих селах, де вони існували, більшість із них не працювала. Така ситуація, спостерігаючись роками, була звичним явищем для села. Звернемося до матеріалів Адамівської сільської ради Криничанського району за березень 1965 р., що стосуються населених пунктів трьох колективних господарств, які входили до її складу. У них зазначається: «У колгоспі „Росія“ немає бані, а також у колгоспі „Вперед“ немає, а в колгоспі „Победа“ є баня, але не працює» [5, арк. 1].

Через такий стан забезпеченості даного виду потреб сільського населення, воно, у своїй основній масі, змушене було митися, голи-

тися, стригтися в примітивних умовах, робити зачіски застарілих, немодних моделей. Через це багато хто з них, особливо молодь, відчували себе некомфортно порівняно з міськими жителями.

Нерозвиненою залишалася на селі й система громадського харчування. Через це вона не виконувала свого призначення, викликаючи постійне серйозне незадоволення як самих сільських жителів, так і партійно-господарських керівників. По суті, у більшості колективних господарств громадське харчування зводилося до годування людей у полі в період весняно-польових та збиральних робіт, коли колгоспники впродовж усього світлового дня мусили знаходитися на віддалених від своїх домів робочих місцях. І складалося воно з досить вузького кола простих, звичних для колгоспників, смачних блюд, які готувалися з колгоспних продуктів спеціально призначеними для цього колгоспницями. Заклади ж громадського харчування – їдальні та модні на той час кафе під загальною назвою «Чайна» – були лише в районних центрах та деяких великих селах. Якістю та широтою асортименту вони не відзначалися. Та й страви там коштували досить дорого як для села. Так, у 1960 р. вартість харчування в сільській їдальні становила 10–15 крб [20, арк. 51].

Утім у міських закладах громадського харчування хліб лежав на столах у необмеженій кількості й не входив до вартості меню, страви відпускалися навіть для споживання вдома і при цьому коштували дешевше, а в їдальнях офіціантки прибирали посуд за відвідувачами. У селах же хронічно не вистачало закладів, де б працівники могли смачно поїсти. Більшість радянських господарств та ремонтно-технічних майстерень, що заступили МТС, також не мали ніяких пунктів громадського харчування. «Чайні» ж переважно були звичайними «забігайлівками», основу асортименту яких становили не чай, кава та гарячі страви, а спиртні напої та холодні закуски досить сумнівної якості, до того ж виготовлені з порушенням норм. Скажімо, у великому селі Адамівці, розташованому на трасі Дніпропетровськ – Київ, на одній із сесій сільради зазначалося: «Чайна не забезпечує всього асортименту блюд, допускаються випадки, коли цінні продукти, як м'ясо в котлетах та інших стравах, зменшується на 50 %. Страви готуються несмачно. Санітарний стан у чайній незадовільний» [5, арк. 7].

Проте на селі, попри такий стан громадського харчування і роботи закладів системи, їх діяльність просто згортали замість того, щоб зосередити зусилля на її поліпшенні. Наприклад, у Щорсько-

му районі лише за перший квартал 1961р. було закрито три буфети-закусочні, що працювали у колгоспах. «План по загальному харчуванню (так у тексті йдеться про громадське харчування. – *О. Н.*) виконано на 91,9 %. Причина – закриття буфетів-закусочних у трьох сільських споживчих товариствах. Сільські ради замість зобов'язати правління колгоспів покращити обслуговування прийняли рішення про їх закриття», – із прикрістю говорилося у «Звіті про роботу за перший квартал» виконкому районної ради [8, арк. 111].

Ще однією серйозною проблемою в наданні послуг населенню сільської місцевості було забезпечення його потреб у хлібі. На селі поступово відкривалися хлібопекарні, які мали звільнити жінок-селянок від копіткої праці з випікання цього продукту вдома. Але й цей вид забезпечення потреб населення розвивався, як і інші, досить повільно. Хлібопекарень на селі не вистачало, а ті, що були, не справлялися з покладеними на них завданнями. При цьому і якість продукції була неналежною. Тож типовим явищем було те, що хліб і якісно, і кількісно не відповідав потребам людей. Так, у листопаді 1960 р. Малоолександрівською сільською радою Криничанського району зазначалося, що «торгівля печеним хлібом в магазинах, розташованих на території сільради (а це п'ять сіл. – *О. Н.*) відсутня. Із чотирьох торгових точок, що існують на її території, продаж хліба відбувається лише в одній. До цього часу магазини не обладнані для продажу печеним хлібом» [1, арк. 58]. У січні 1961 р. Криничанська районна рада на своїй сесії констатувала, що в районі хлібопекарні випікають хліб «дуже низької якості, з підвищеною вологістю і кислотністю. Торгівля хлібом організована погано, у віддалені населені пункти він доставляється з перебоями», і сільські торговельні організації не переймаються таким станом речей – «не мають навіть пристосованих хліборозвозок» [2, арк. 11]. «Хліб, який випікає пекарня, не придатний для споживання» [2, арк. 12], – говорив у січні 1965 р. на сесії Криничанської районної ради голова колгоспу ім. Суворова І. Могила про роботу хлібопекарні, яка обслуговувала села його колгоспу. У листопаді того ж року Криничанська районна рада на своєму засіданні констатувала, що в населені пункти району «хліб часто розвозиться несвоєчасно і неякісний» [5, арк. 21]. Адамівська селищна рада цього ж району в березні того ж таки 1965 р. зазначала, що населення сіл, які знаходяться в її підпорядкуванні, «не забезпечується регулярно хлібом, а там, де є хліб, він неякісний» [5, арк. 6]. Аби забезпечити себе

хлібом, люди, а також об'єкти громадського харчування, дитячі дошкільні та шкільні заклади змушені були закуповувати його із запасом, але через порушення технології випікання він швидко черствів, покривався цвілью. Тож часто у шкільних їдальнях, дитячих садках, інтернатах, об'єктах громадського харчування подавали недоброякісний хліб, «доопрацювавши» його: обрізали цвіль, відкидали зачерствілі шматки.

Складною була ситуація і щодо задоволення комунальних послуг на селі через вкрай незадовільний стан забезпечення ними. Так, станом на 1965 р. лише 74,5 % колективних господарств республіки мали підрозділи, які займалися зведенням будівель. Та й то переважно промислового призначення. 91,3 % будівельних колективів очолювали практики [17, арк. 9]. Через це будівництво і ремонт житлового фонду селян, обладнання території населених пунктів було незадовільним. Населення мусило все робити власним коштом і, часто, власноруч. Село ж на той час являло собою зосередження споруд, переважно зведених у другій половині XIX – на початку XX ст. або, у кращому разі, у 1920-х рр., коли спостерігалось економічне піднесення села. Будівлі являли собою традиційне селянське житло, збудоване із застосуванням місцевих будівельних матеріалів: прямокутні у плані, глинобитні, з лампача (складовими його були глина й солома), переважно однокімнатні будинки з невеликими однорамовими вікнами та з глиняною долівкою. Тільки на кінець 1950-х рр. кількість таких помешкань у загальному складі повільно зменшувалася. Хати були вкриті переважно соломою та очеретом. При цьому в більшості з них така покрівля потребувала заміни, бо була вже трухлявою, поточеною горбцями, які у стрісі робили свої гнізда, через що та протікала і мала непривабливий вигляд.

Незадовільним було й облаштування територій населених пунктів. Через відсутність коштів та відповідних підрозділів комунального призначення вулиці, пам'ятники, громадські будівлі тощо не були в належному стані. Села не мали чіткого плану забудови, вулиці були досить вузькі, часто без пішохідних доріжок. Проїжджа частина – частіше ґрунтова, через що в суху погоду машини або череди великої рогатої худоби піднімали густу куряву, яка висіла в повітрі. У час негоди створювалися великі й глибокі калюжі, які довго не висихали, ускладнюючи рух і людей, і транспорту, який ще більше руйнував дорогу.

Про те, що така картина була типовою для багатьох україн-

ських сіл, свідчать, наприклад, матеріали сесії Катеринопільської сільради Криничанського району, що відбулася у квітні 1965 р. Як і більшість сіл, адміністративний центр сільради село Катеринопіль було «глибинкою». Воно знаходилося за дев'ять кілометрів від залізничної станції та кінцевої зупинки автобусного маршруту, що з'єднував обласний центр із населеним пунктом при станції, і за 30 км – від райцентру. Ось яким був благоустрій у ньому і в навколишніх селах: «Узяти село Катеринопіль. Як увійдеш у село, то можна утопитись у грязі (збережено мову і правопис оригіналу. – *О. Н.*). А взяти двори, що робиться у дворах: брудно, багато мусора по дворах. Крім того навоз виносять на шлях. У муляці він гніє і воняє не можна пройти. Таке саме в селах Водяне, Биково (населені пункти, що входили до даної сільради. – *О. Н.*). Там хати обідрані, а серед села стоять хати – одні димарі стримлять» [6, арк. 19].

Отже, недостатня кількість у сільській місцевості Дніпропетровської області закладів служби побуту, зосередженість їх у районних центрах, вузький спектр надаваних послуг та низька їх якість створювали проблеми для сільського населення щодо забезпечення таких потреб, як ремонт різного роду домашніх речей, взуття, побутової техніки, пошиття одягу, перукарських послуг. Робота закладів громадського харчування, неспроможність навіть наявної їх кількості на належному рівні забезпечувати повсякденні потреби людей, необлаштованість населених пунктів, житлові та комунальні проблеми села, складність їх вирішення як для господарств, так і для самих сільських жителів – усе свідчило про нерозвиненість сфери культурно-побутового обслуговування в селах області, невідповідність її потребам сільського населення. Такий стан соціально-культурної і побутової сфери являв собою реалії повсякденного буття села Дніпропетровщини, як і республіки в цілому в 1950-х – середині 1960-х років.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1703, оп. 1, спр. 398.
2. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 415.
3. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 588.
4. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 599.
5. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 605.
6. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 610.

7. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 623.
8. ДАДО. – Ф. 4960, оп. 1, спр. 18.
9. **Лубко І.М.** Спроби аграрних перетворень М. Хрушова та їх вплив на українське село (1953–1964) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Лубко І. М. – Черкаси, 2002.
10. **Марчук В. В.** Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II пол. 40-х – середина 60-х рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Марчук В. В. – Запоріжжя, 2007.
11. **Рибак В. І.** Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – поч. 90-х рр. XX ст.) / В. І. Рибак. – К., 1997.
12. **Рибак В. І.** Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 / В. І. Рибак. – К. ; Полтава, 2000.
13. **Романюк І. М.** Проблеми сільської школи України в кінці 50-х – середині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк // Укр. селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 76–79.
14. **Романюк І. М.** Українське село у 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1, оп. 22, спр. 129.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 137.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 22, спр. 313.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 31, спр. 2788, арк. 129.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2979.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 70, спр. 1592.

Надійшла до редколегії 17.11.2012 р.

УДК 930.2: 801.81

С. І. Світленко

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**НАУКОЗНАВЧИЙ ТА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ ПРОЕКТ
«УСНА ІСТОРІЯ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА»:
ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Наведено основний зміст та особливості наукознавчого та історико-краєзнавчого проекту «Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара». Розкрито перший досвід практичної реалізації зазначеного проекту, окреслено перспективи його продовження.

Ключові слова: наукознавчий та історико-краєзнавчий проект, усна історія, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара.

Представлены основное содержание и особенности науковедческого и историко-краеведческого проекта «Устная история Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара». Раскрыт первый опыт практической реализации проекта, намечены перспективы его продолжения.

Ключевые слова: науковедческий и историко-краеведческий проект, устная история, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара.

Displaying the main content and features science of science and local historical project «Oral History Dnepropetrovsk National University of Oles Gonchar». Solved first experience of practical implementation of the project, outlining the prospects for its continuation.

Key words: science of science and local historical project, oral history, Dnepropetrovsk National University of Oles Gonchar.

Усна історія – порівняно новий напрям історичних досліджень. Її зародження пов'язане з іменем американського історика й публіциста Алана Невінса, який розпочав подібні студії в 1940 р. Предметом його усно-історичних розвідок тоді були представники політичної, культурної й бізнесової сфер. У 1960–1970-х рр. їх предметне

поле розширилося за рахунок середніх та нижчих верств населення. Усно-історичні досліді набули популярності, хоча сприймалися неоднозначно, зважаючи на проблеми достовірності й суб'єктивності таких джерел [5, с. LXXV–LXXVI].

У сучасній зарубіжній історіографії теж по-різному ставляться до усної історії. Адже новітня епоха відбита в численних масових документах, а звідси і критицизм стосовно першоджерел усного походження як доволі суб'єктивних. Проте напевно ніхто не заперечуватиме, що й традиційні документи нерідко позбавлені об'єктивності, відбивають вузькокласові, партійні чи корпоративні інтереси. А тому можна приєднатися до думки американського вченого Гвіна Принса, який, віддаючи належне усній історії, писав: «Усна історія з її нюансами, гуманністю, часто з її емоціями й завжди з розвинутим скептицизмом щодо повноти історичної праці насамперед звертається до таких істотних моментів праці історика, як традиція і пам'ять, минуле і сучасне». За словами цього ж дослідника, в останній період усна історія «втратила репутацію ненадійної екзотики, хоча, як усі сподіваються, не втратила своєї життєвої сили» [3, с. 177, 188].

Справедливість такої оцінки можна підкріпити зростаючим інтересом до усних першоджерел, до їх археографічного опрацювання та наукової актуалізації в сучасній українській історіографії й археографії. Прикладами активної роботи в цьому напрямі є ціла низка усно-історичних проєктів, зокрема таких, як «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української греко-католицької церкви 1946–1989 рр.», «Усна історія української селянської культури 1920–30 років», «Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив», «Україна ХХ століття у пам'яті жінок», проєкти дослідження історичної пам'яті про примусову працю на території Німеччини цивільного населення окупованої України, про які вже згадувалося в літературі [1, с. 4–5].

Найбільшим вітчизняним усно-історичним проєктом є «Усна історія Степової України», починаючи з 1999 р. записана експедиціями Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету за науковою редакцією професора А. В. Бойка. Польові дослідження експедиції вже давно вийшли за межі Запорізької області, охопивши й Дніпропетровську, Донецьку, Херсонську, Миколаївську, Одеську, Кірово-

градську області та Автономну Республіку Крим [5, с. V]. У 2008–2012 рр. за матеріалами експедиції вийшло в світ 10 томів цінних усно-історичних першоджерел.

Аналіз літератури свідчить, що в Дніпропетровській області розробка проблематики усної історії на теоретичному і прикладному рівнях помітно відстає. Однією з перших спроб змінити ситуацію на краще став наукознавчий та історико-краєзнавчий проект «Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара», який почав здійснюватися у 2012 р. в межах держбюджетної теми «Проблеми дослідження регіональної історії України XIX–XX ст.: прикладні аспекти» в рамках науково-дослідної лабораторії «Теоретико-методологічні та прикладні проблеми регіональної історії України XIX–XX ст.» кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара та за планом навчальної практики з історичного краєзнавства цього ж підрозділу.

Історики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара вже нагромадили чималий досвід у наукознавчій та історико-краєзнавчій галузях. Свідченням цього є підготовка вже чотирьох видань колективної монографії «Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» та двох видань біобібліографічного довідника «Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара»; довідник останній раз вийшов у світ 2008 р. до 90-річчя створення навчального закладу [2; 4]. Проте робота над зазначеними працями показала наявність серйозних прогалин конкретно-історичного матеріалу, які не можна почерпнути з документів у силу їхньої своєрідності. Водночас ці пробіли не можна було заповнити і через брак оповідних першоджерел у вигляді мемуарів, спогадів, щоденників, які, якщо і створюються авторами, можуть побачити світ лише через тривалий проміжок часу.

За цих обставин особливу роль відіграють дані усної історії, які після відповідного документування за згодою сторін (інтерв'юера і респондента) можуть бути опубліковані і представлятимуть змістовне доповнення до документальних матеріалів. Вищезазначений проект має синтетичний характер, оскільки органічно поєднує дві складові – наукознавчу та історико-краєзнавчу, адже ставить за мету засобами усної історії реконструювати минувшину одного з найпотужніших в Україні науково-освітніх центрів, яким є Дніпропетровський університет, показавши в багатьох деталях на мікро-

історичному рівні його унікальне і неповторне впродовж декількох десятиліть другої половини ХХ – початку ХХІ ст., що відповідає предметному полю історико-краєзнавчого дослідження. Серед інших усно-історичних досліджень зазначений наукознавчий та історико-краєзнавчий проект є інноваційним, оскільки попередні мали на меті реконструкцію соціальної, економічної, суспільно-політичної, духовної, культурної, жіночої історії, практично залишаючи поза межами свого предметного поля системне усно-історичне вивчення значного науково-освітнього центру.

У січні – лютому 2012 р. розпочалася підготовка до наукознавчої й історико-краєзнавчої експедиції. Була розроблена її загальна концепція, зокрема визначені мета, завдання, етапи її організації та проведення, які почали втілюватися в життя. На першому з них здійснювалося концептуальне обґрунтування дослідження, вибір типу і розробка схеми інтерв'ю та формування колективу учасників експедиції. Уся ця робота тривала впродовж січня і до середини лютого 2012 р. за участю автора цих рядків (керівника експедиції), а також провідного наукового співробітника В. В. Ващенка і завідувача кафедри історії України, доц. Ю. А. Святця. Розробляючи методичну модель дослідження, керівництво проекту спиралося й на відповідні рекомендації Г. Г. Грінченко, накопичені в Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна [1].

Важливою основою наукового забезпечення проекту стала його кадрова складова. Для реалізації мети на базі кафедри історії України була створена група висококваліфікованих фахівців у складі трьох докторів історичних наук, професорів, п'яти кандидатів історичних наук, доцентів, одного магістра історії та понад 80 студентів бакалаврату (2–3-го курсів), які спільно розв'язували поставлену мету, підпорядкувавши їй утилітарні завдання технічного завдання держбюджетної теми і навчальної практики. До того ж кожний підрозділ університету на рівні факультету висунув по одному координатору, який відіграв роль своєрідного зв'язківця між інтерв'юєрами та респондентами. Таке поєднання було доречним за умов необхідності проведення досить масових опитувань респондентів.

Не менш важливим стало вироблення критеріїв відбору останніх, оскільки експедиція була обмежена в часі та у своїх технічних можливостях. За цих обставин такими загальними критеріями стали: вік респондентів – від 60 років, тривалість роботи в університеті, непересічність особистості респондента, який вніс вагомий вне-

сок у підготовку кадрів, у розвиток наукових досліджень, виховання молоді, в організацію міжнародної співпраці, зміцнення матеріально-технічної бази.

Персональний вибір респондентів залежав від позиції конкретного підрозділу (кафедри, факультету тощо), яка розглядалася й затверджувалася на загальноуніверситетському рівні. В окремих випадках особи респондентів визначалися не знизу, в підрозділах, а зверху, за допомогою ректорату. У цьому контексті слід особливо відзначити поради проректора з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, професора В. В. Іваненка, який чудово знає кадри університету кількох десятиліть.

Визначивши загальний склад інтерв'юєрів, респондентів і координаторів від підрозділів, керівництво проекту підрозділило їх на певні групи, кожна з яких очолив науково-педагогічний або науковий працівник. До складу групи входило по 3–5 студентів, на яких покладалися різноманітні функції: проведення інтерв'ю, його технічний запис на аудіо- і відеотехніку, фотографування і подальше розшифрування. При цьому враховувалися вподобання й можливості кожного студента. За кожною з таких технічних груп закріплювалося 3–5 респондентів.

Безсумнівно, ключовим завданням стала розробка самої моделі інтерв'ю. Слід урахувати, що аналогів усної історії вищого навчального закладу нами не було знайдено, а отже бракувало необхідних методик, на які можна було б спиратися. Тому вирішальну роль у складанні переліку орієнтовних запитань респондентам мав відіграти досвід власної науково-педагогічної й наукової діяльності в нашому університеті.

Загалом протокол усного опитування учасника археографічної експедиції нараховував 75 запитань*. Головним орієнтиром цього переліку була комплексність опитування, яке мало стати універсальним для респондентів різного віку, статі, кваліфікації, життєвого досвіду тощо. Ряд запитань (1–7) виходили з необхідності застосування історико-генетичного методу пізнання з використанням генеалогічних та біографічних підходів. Такі запитання мали подати перші штрихи до портрету науково-педагогічного та наукового працівника університету, показати його родинні традиції, основні віхи на шляху становлення як особистості та життєвого вибору освітньо-наукової справи. Подібний підхід вважаємо логічним,

* Див. додаток до статті.

тому що доктори наук та професори з'являються на світ не відразу, а виростають поступово, часом упродовж десятиліть.

Не менш важливим принципом формування переліку орієнтовних запитань була системність, структурно-функціональний підхід. Це повною мірою мало сприяти реалізації завдання показати різноманітне університетське життя крізь призму конкретної життєвої долі персоналії співробітника науково-педагогічної галузі. Відтак осягнення загального мало бути реалізоване через застосування мікроісторичного. За цих умов цілком закономірним виглядає те, що значна частина запитань (8–33) стосувалася навчального процесу, науково-дослідних робіт (33–56), виховної роботи (57–64), профорієнтаційної діяльності (66–67), університетського міжнародного співробітництва (56, 69–70), матеріальної бази та функціонування служб (65, 71), соціальної сфери та добробуту співробітників (56, 69–70). Деякі запитання стосувалися впливу різних зовнішніх чинників на поступ університетського життя (46, 68, 72).

У цілому модель опитування, маючи суто наукову спрямованість, дозволяла актуалізувати історичну пам'ять у різних напрямках: інтелектуальної та соціальної, суспільно-політичної історії, історії повсякденності, мікроісторії, біографістики, просопографії. Усе це дозволяло реалізувати проект як наукознавчий і водночас історико-краєзнавчий.

Важливим етапом організації експедиції стала технічна підготовка до інтерв'ю, що здійснювалася в першій декаді березня 2012 р. Упродовж підготовки науково-педагогічні й наукові працівники (проф. С. І. Світленко, В. В. проф. Ващенко, доц. Ю. А. Святець, доц. Г. М. Виноградов, доц. О. М. Посулько, доц. О. В. Іщенко, доц. О. А. Репан) проводили методичні інструктажі зі студентами щодо роботи з респондентами, а студенти готували засоби аудіо-/відеозапису. Водночас здійснювалася підготовка формулярів супровідної документації (бланка паспортного листа (картки обліку) до інтерв'ю, протоколу інтерв'ю, короткої біографії респондента, договору на проведення, зберігання й подальше використання інтерв'ю).

За планом проведення експедиції від середини березня 2012 р. до середини квітня 2012 р. мав здійснюватися процес проведення інтерв'ю. Для цього учасники експедиції були поділені на 18 груп. До кожної з них входили інтерв'юер, технік і транскриптор. За групами студентів був закріплений науково-педагогічний або науковий працівник, який здійснював координацію дій і контроль за ходом роботи з опитування респондентів.

Звичайно, життя вносило свої корективи. Адже слід урахувати завантаженість як інтерв'юерів, так і респондентів поточними справами напруженого навчального процесу, який у зв'язку з проведенням в Україні європейського чемпіонату з футболу зазнав певних змін у бік часового скорочення. До того ж справа фіксації усної історії була новою і незвичною для всіх учасників процесу, вимагала терпіння, толерантності та відповідальності, урахування вікових і психологічних особливостей осіб, які брали в ньому участь.

В окремих випадках деякі потенційно визначені респонденти в силу різних причин не дали згоду на проведення інтерв'ю. Проте переважна більшість не тільки погодилася на участь у проекті, а й виявила неабияку зацікавленість й ентузіазм, прагнула найбільш повно і автентично закарбувати свої свідчення для створення унікального усного наративу університетської історії. Тому на практиці етап проведення інтерв'ю вийшов за межі запланованого проміжку часу. У ряді випадків він тимчасово переривався весняною сесією і відновлювався після її завершення в червні 2012 р. Усього в ході експедиції було опитано близько 50 осіб.

Учасники експедиції не тільки записували інтерв'ю, а й оформлювали відповідну супровідну документацію: заповнювали бланк паспортного листка (картки обліку) до інтерв'ю, протокол інтерв'ю, складали коротку біографію респондента, договір на проведення, зберігання й подальше використання інтерв'ю. Вельми відповідальним завданням стала підготовка транскрипту інтерв'ю, яка здійснювалася студентами під контролем викладачів від 4 до 20 червня 2012 р. У результаті розшифрування записів усних свідчень у розпорядженні експедиції опинився надзвичайно цікавий першоджерельний комплекс, який нараховує близько 600 сторінок тексту.

Надзвичайно важливим є відбір зібраних матеріалів для публікації, який супроводжується науковою редакцією. Ця робота має на меті підготовку наукового археографічного видання «Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» до 95-ї річниці від створення нашого навчального закладу.

На наш погляд, експедиційна робота в рамках даного проекту має бути продовжена вже у 2013 р. і може тривати кілька років поспіль, адже наближається 100-річчя створення альма-матер. Безсумнівно, реалізація проекту сприятиме створенню унікальної першоджерельної основи для написання оновленої історії нашого університету. Усноісторичні експедиції дадуть нові імпульси архео-

графічному процесу, послужать розширенню джерельної бази з актуальних питань історії науки і техніки, інтелектуальної і соціальної історії, ряду спеціальних історичних дисциплін, зокрема біографістики, генеалогії, просопографії, історичного краєзнавства України ХХ – початку ХХІ ст.

*Додаток до статті***

**Протокол № —
усного опитування учасника археографічної експедиції
УСНА ІСТОРІЯ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

Дата (число, місяць, рік)
Респондент (П.І.Б.)

Місце опитування (місто, смт, село)
Інтерв'юєр (П.І.Б.)

Запитання і відповіді

1. Ваше прізвище, ім'я та по-батькові, число, місяць, рік та місце (місто, селище міського типу, село) народження.
2. Що Ви знаєте про Ваших предків: батька та матір, діда та бабу, звідки вони родом, якого походження, яку мали освіту, чим займалися?
3. Чи були у Вашій родині традиції, пов'язані з освітою, наукою, у чому вони виявлялися?
4. Чи мали вплив Ваші рідні на здобуття Вами освіти, на Ваш професійний вибір?
5. Де Ви навчалися в початковій, середній школі? Яку освіту Ви здобули?
6. Назвіть шкільних учителів, які запам'яталися Вам найбільше і вплинули на формування Вашої особистості.
7. Які чинники та люди зумовили Ваш професійний вибір? Яким було коло Ваших інтересів, читання?
8. Коли Ви вступили до університету? Який був конкурс, правила прийому? Хто приймав у Вас екзамени?
9. Чи пам'ятаєте Ви першу університетську лекцію? Хто і як її проводив?
10. Де розміщувався Ваш факультет, кафедри, де і як відбувалися навчальні заняття: лекції, семінари, практичні та лабораторні заняття?
11. Назвіть Ваших викладачів, їх прізвища, ім'я та по-батькові, зовнішній вигляд, манеру і мову викладання, способи контакту з аудиторією, засоби впливу на неї, навчальні дисципліни, які вони викладали.
12. Згадайте свої враження про рівень викладання навчальних дисциплін. Які професори, доценти, викладачі запам'яталися найбільше? Чим?
13. Які форми і методи роботи науково-педагогічних працівників зі сту-

^{**} Додаток розроблено автором статті.

дентами були найбільш ефективними на аудиторних заняттях і в поза-аудиторний час?

14. Які форми індивідуальної роботи зі студентами під контролем викладача використовувалися? Наскільки вони були ефективними?
15. Які форми організації самостійної роботи студентів застосовувалися?
16. Яку роль в організації навчального процесу відігравали ректорат, деканат, кафедри? Що Ви можете розповісти про їх керівників, стиль їхньої роботи? Як проходили засідання ректоратів, учених рад, зборів трудового колективу тощо?
17. Визначте матеріально-технічну базу навчального процесу. Чи використовувалися під час аудиторних занять наочні засоби навчання: карти, схеми, таблиці?
18. Чи використовували викладачі технічні засоби навчання: аудіо-, відео-прилади?
19. Чи застосовували Ваші викладачі інноваційні, творчі методи навчання? Хто з Ваших викладачів найбільше вплинув на розвиток Ваших творчих здібностей?
20. Згадайте, як були оформлені навчальні аудиторії? Чи навчалися Ви у спеціально обладнаних предметних, іменних аудиторіях? Як це впливало на якість підготовки?
21. Яким був склад Ваших однокурсників за рівнем підготовки, віком, статтю, соціальним, національним походженням, життєвим досвідом?
22. Хто з однокурсників демонстрував найкращі здібності, навчався на «відмінно»?
23. Яка була навчальна дисципліна у студентів, трудова і виконавча дисципліна у викладачів?
24. Який був морально-психологічний клімат в академічній групі, на курсі, на кафедрі та факультеті?
25. Хто був Вашим старостою, куратором в академічній групі? Які засоби боротьби за навчальну дисципліну, якість знань вони використовували? Чи збігалася ієрархія офіційних і неофіційних стосунків у студентському колективі?
26. Які форми контролю за підготовкою студентів використовувалися в семестрі? Наскільки вони були ефективними?
27. Як було організовано проведення залікового тижня і сесії? Чи траплялися якісь курйозні випадки?
28. Пригадайте свій перший і останній екзамени. Чим вони запам'яталися?
29. Чим визначався Ваш вибір курсової, дипломної роботи? Хто був Вашим науковим керівником? Як здійснювалося наукове керівництво?
30. Що Ви можете сказати про організацію кафедральної спеціалізації?
31. Як відбувався захист курсових та дипломних робіт? Яким було ставлення з боку Державної екзаменаційної комісії?
32. Що Ви можете пригадати про проведення навчальних практик? Ким і

- як вони організовувалися? Чим запам'яталися? Яке мали значення для Вашої практичної діяльності?
33. Які на Вашому факультеті, кафедрі функціонували навчальні та наукові лабораторії? Як була організована їх діяльність?
34. Згадайте, які наукові школи, напрями визначали розвиток науки на Вашому факультеті, у науково-дослідному інституті? Хто їх керівники? Які відкриття вони зробили?
35. Які збірники наукових праць, журнали та монографії виходили на Вашому факультеті? Хто і де організовував їх видання? Які публікації запам'яталися? Чи проводилися їх презентації?
36. Які наукові конференції проводилися на Вашому факультеті (міжнародні, всесоюзні, республіканські, обласні тощо)? Хто із видатних учених брав у них участь? Чим вони пам'ятні?
37. Як впливали наукові конференції на Ваше формування і становлення як науковця та педагога?
38. Чи функціонували на Вашому факультеті спеціалізовані вчені ради? Що Ви можете розповісти про їх діяльність? Згадайте неординарні захисти кандидатських та докторських дисертацій.
39. Як було організовано відбір і навчання в аспірантурі, докторантурі?
40. Хто був Вашим науковим керівником? Чим характеризувався його стиль наукового керівництва?
41. Чи пам'ятаєте Ви ювілейні дати видатних учених та педагогів, що відзначалися на факультеті та в університеті? Як вони відбувалися?
42. Чи були Ви членом студентського наукового товариства? Які форми роботи Ви можете пригадати?
43. Чи проводилися на Вашому факультеті студентські олімпіади, конференції тощо, якого рівня, чим вони запам'яталися?
44. Чи брали Ви участь у підсумкових студентських конференціях? Яке значення для Вас вони мали?
45. Чи можете Ви згадати загальну наукову атмосферу Ваших студентських чи аспірантських років? Чи характеризувалася вона науковими дискусіями?
46. Чи впливали ідеологія та політика на навчально-виховний процес та розвиток наукових досліджень? Якщо так, то наведіть конкретні приклади.
47. Чи можете Ви стверджувати, що інакодумство в освіті та науці стало на заваді кар'єрного зростання особисто Вас або Ваших колег?
48. Чи можете Ви говорити про інтегрованість Вашої наукової школи або напряму в євроатлантичний або євроазійський інтелектуальний простір? З яких джерел інформації дізнавалися Ви про досягнення зарубіжних колег?
49. Що можете Ви сказати про розвиток Вашої наукової школи, наукового напряму в контексті контактів з іншими вітчизняними та зарубіжними науковими центрами?

50. Чи можете Ви сказати, що дослідження Вашої наукової школи мали чи мають світовий рівень? Якщо так, наведіть конкретні приклади.
51. Що Ви можете сказати про наукову роботу студентів? Чи брали Ви участь у роботі студентських наукових гуртків? Хто їх наукові керівники, яка тематика порушувалася? Які засідання запам'яталися найбільше?
52. Як би Ви оцінили інформаційну забезпеченість навчального та науково-дослідного процесів через функціонування бібліотек, книжкових крамниць, спеціальну наукову та навчально-методичну періодику, засоби масової інформації?
53. Чи можете Ви вести мову про органічний зв'язок Вашої навчальної та наукової діяльності? Як обсяг навчального навантаження впливав на результативність Вашої науково-дослідної роботи?
54. Пригадайте, які форми підвищення кваліфікації застосовувалися найчастіше? Наскільки вони були ефективними?
55. Що Ви можете сказати про роботу держбюджетних і госпдоговірних тем у Вашому підрозділі? Наскільки вони були ефективними?
56. Який рівень фінансування вищої освіти та науки характерний для часу Вашої роботи?
57. Яку, на Ваш погляд, питому вагу мала виховна робота в університетському житті?
58. Наведіть форми та методи виховання студентства, аспірантів та молодих учених як професіоналів.
59. Як впливали партійні, молодіжні, громадські організації на характер університетського життя, навчальний процес, науково-дослідні роботи та систему виховних заходів?
60. Як у Ваш студентський та аспірантський час було організовано побут, у тому числі в гуртожитку?
61. Згадайте, які форми організації дозвілля були характерні для Вашого студентського та аспірантського життя? Як Ви можете охарактеризувати стан тодішньої культури, етики, моралі у студентському середовищі?
62. Яку роль у Вашому житті відігравали фізкультура та спорт? Чи брали Ви безпосередню участь у спортивних змаганнях, у роботі секцій, гуртків, у святах?
63. Які культурно-масові заходи проводилися на Вашому факультеті, в університеті? Чим вони запам'яталися Вам?
64. Чи брали Ви безпосередню участь у культурно-просвітницьких заходах: KBK, «Що? Де? Коли?», конкурсах художньої самодіяльності, театральних виставах, вечорах, гуртках, культпоходах тощо?
65. Що Ви можете розповісти про функціонування загальноуніверситетських об'єктів та підрозділів, зокрема управління та служб ректорату, наукової бібліотеки, Палацу культури студентів, Палацу спорту, Ботанічного саду, Акваріуму, друкарні, видавництва, редакційно-видавни-

- чого відділу, центру гуманітарних проблем освіти інформаційно-аналітичного агентства УНІ-ПРЕС, редакції газети «Дніпропетровський університет», табору «Сосновий бір», гуртожитків, ідалень тощо?
66. Які форми профорієнтаційної роботи з абітурієнтами застосовувалися в університеті, на факультеті? Що Ви можете сказати про конкурсну ситуацію в певні періоди за Вашою спеціальністю?
67. Чи брали Ви участь у роботі приймальної чи предметної комісії? Як була організована її робота?
68. Згадайте, які державні, офіційні та неофіційні свята відзначалися колективом університету? Яке було до них ставлення Вас та Ваших колег?
69. Чи вистачало Вам державної стипендії для забезпечення базових потреб студента та молодого вченого? Якщо ні, то чи доводилося Вам додатково працювати?
70. Як Ви вважаєте, чи можна вести мову про позитивну динаміку реальних доходів науково-педагогічного, наукового, педагогічного та допоміжного персоналу в час Вашої роботи в університеті?
71. Чи були Ви учасником будівництва університетського містечка? Як воно відбувалося?
72. Чи були Ви учасником війн, революцій, чи потрапляли в екологічні катастрофи тощо? Чи впливали події внутрішньо- і зовнішньополітичного життя в країні на життєдіяльність університету?
73. Що Ви можете розповісти про міжнародну співпрацю університету, факультету?
74. Учасником яких заходів міжнародної співпраці Ви були особисто?
75. Чи впливала, на Вашу думку, міжнародна співпраця на розвиток навчального процесу, науково-дослідну роботу в університеті?

Бібліографічні посилання

1. **Грінченко Г. Г.** Усна історія. Методичні рекомендації з організації дослідження : для студентів і аспірантів / Г. Г. Грінченко. – Х., 2007.
2. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. – 4-те вид., доповн. і переробл. / голова редкол. М. В. Поляков. – Д., 2008.
3. **Принс Гвін.** Усна історія / Гвін Принс // Нові перспективи історіописання / за ред. Пітера Берка. – К., 2004. – С. 149–193.
4. Професори Дніпропетровського національного університету : біобібліогр. довід. / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Д., 2008.
5. Усна історія Степової України. Запорізький край / голов. ред. Павло Сохань, наук. ред. Анатолій Бойко. – Запоріжжя, 2008. – Т. 1.

Надійшла до редколегії 16.11.2012 р.

УДК 277

Л. М. Чирич

*Дніпропетровський національний історичний музей
ім. Д. І. Яворницького*

**ІСТОРІЯ ФУТБОЛУ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ.
ФУТБОЛЬНА КОМАНДА «ДНІПРО»
(ПОЧАТОК ХХ ст. – 2012 р.)
(за матеріалами музейної збірки)**

За матеріалами музейної колекції зроблено історичний огляд розвитку футболу в Катеринославі та на Дніпропетровщині, висвітлено історію дніпропетровської футбольної команди «Дніпро» як однієї з кращих у СРСР 1970–1980 рр.

Ключові слова: футбол, футбольна команда «Дніпро», музейна колекція.

По материалам музейной коллекции сделан исторический обзор развития футбола в Екатеринославе и на Днепропетровщине, освещена история днепропетровской футбольной команды «Днепр» как одной из лучших в СССР 1970–1980 гг.

Ключевые слова: футбол, футбольная команда «Днепр», музейная коллекция.

At the museum collection materials made historical overview of the development of football in Katerynoslav and in Dnipropetrovsk, Dnipropetrovsk reflects the history of football team “Dnipro” as one of the best soccer teams of the USSR 1970–1980 years.

Key words: football, football team “Dnipro”, museum collection.

Колекція Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького про розвиток спорту краю вміщує документи, фотографії, нагороди, особисті речі спортивних товариств, видатних спортсменів Дніпропетровщини – чемпіонів, призерів Олімпійських ігор (1952–2012), чемпіонатів світу, Європи тощо. Особливе місце в цій колекції належить музейним предметам – історичним джерелам, що висвітлюють факти зародження й розвитку футболу в Катеринославі та на Дніпропетровщині. Це фотографії перших футболістів Катеринославщини, футбольних команд, футбольних полів, матчів 1911–2011 рр. Велика група матеріалів при-

свячена Катеринославській футбольній команді «БРІТ» («Брянський робітничий індустріальний технікум»), що стояла у витоків сучасної футбольної команди «Дніпро». Серед музейних предметів наявні фотографії команди в різні роки, матчів, програм, афіш футбольних матчів, спортивні плакати.

Футбол – це одна з найстародавніх спортивних ігор. Історики знайшли в старовинних фоліантах підтвердження того, що в «ножний м'яч» грали в Китаї дві тисячі років тому (були знайдені малюнки). В археологічному музеї Афін зберігається оригінал амфори із зображенням юнака, який жонглює м'ячем і утримує його на підійнятому коліні. В Єгипті при розкопках гробниць фараонів виявлено м'ячі, виготовлені з великою майстерністю. Родоначальниками офіційної спортивної гри в футбол є англієць, які визначили правила цієї гри. Це зробили члени футбольного клубу Кембриджського університету. Разом із футболістами Лондона 26 жовтня 1863 р. був створений футбольний альянс під назвою «Футбольна асоціація». Цей день вважають днем народження сучасного футболу. Цікаві факти: суддя вперше використав свисток у 1890 р. У 1891 р. за ініціативою ірландців стали призначатися пенальті – 11-метрові удари за порушення правил у межах штрафного майданчика. Перший міжнародний матч відбувся в Англії в 1872 р. – збірна Англії провела зустріч із шотландцями. У 1904 р. була створена Міжнародна Федерація футболу (ФІФА), одна з найбільших міжнародних організацій, яка кожні 4 роки здійснює підготовку чемпіонатів світу; футболісти беруть участь в Олімпійських іграх [4].

У Катеринославі про футбол заговорили в 1911 р. Саме у травні того року ентузіасти гімнастичного товариства «Сокіл» Другого реального училища спорудили спеціальний майданчик із футбольним полем, із дерев'яними трибунами для глядачів, роздягальні (дерев'яні сарайчики), будку-касу і т. ін. Усе було обнесено огорожею. Через місяць у журналі «Русский спорт» з'явилася стаття під заголовком «Футбол в Екатеринославе». У ній розповідалося про те, що майданчик товариства «Сокіл» з кожним днем приваблює все більше й більше любителів поганяти м'яч. На цьому майданчику проводилися перші матчі між міськими командами, кількість яких зростала з кожним місяцем. Подібні ігри привертати увагу і глядачів, і незабаром за вхід стали збирати кошти. Перша спроба провести турнір була зроблена в 1914 р., але керівництво «Сокола» не впоралося з його організацією – і змагання, хоча і почалося, було зірване. Тоді в Катеринославі вже було збудовано два футбольних

поля – на Соборній площі перед будинком 1-ї чоловічої гімназії (1913); у 1914 р. з'явився третій спортивний майданчик із футбольним полем – він належав Олександрівському металургійному заводу Брянського товариства (скоріше за все, знаходився при Брянській робітничій школі). Цей факт свідчить про те, що в футбол на металургійному заводі ім. Г. І. Петровського почали грати в рік початку Першої світової війни [6]. У спортивній колекції музею зберігаються фотографії футболістів Катеринослава, збірних футбольних команд міста, першого футбольного поля, матчів 1918, 1930-х рр. (Фонди ДНІМ, НВ 13331-13450).

Перший чемпіонат міста відбувся в Катеринославі влітку 1915 р. у двох групах – класів «А» і «Б». Стартовий матч провели команди «Алькор» і «Тритон». У серпні 1915 р. на стадіоні «Сокіл» відбувся перший міжміський матч – «Алькор» виграв у Новомосковського «Націоналя» з рахунком 8:0. У музейній колекції зберігаються фотографії цих подій, а також фотографія збірної команди Катеринослава з футболу 1916 р., яка брала участь у турнірі чотирьох міст у Харкові (НВ-13450). На півфіналі катеринославська збірна програла футбольній команді Харкова, а в матчі за 3-тє місце одержала перемогу над ростовчанами з рахунком 5:0.

Усього в Катеринославі на 1916 р. було 9 футбольних команд: «Алькор», «Тритон», «Стадіон», «Штандарт», «Баллада», «Рив'єра», «Оріон», «Вега» і «Задніпров'є». Тоді ж була створена футбольна ліга «КФЛ», першими членами якої стали ці 9 команд, а кращою з них команда «Алькор» – чемпіон міста 1916–1918 рр. У 1916 р. в Катеринославі була створена футбольна ліга середніх навчальних закладів. У чемпіонаті міста брали участь 6 училищ, 3 технікуми і 2 гімназії. До ліги входили Технічне і Реальне училища, які готували фахівців для Олександрівського металургійного заводу. У 1918 р. ці два заклади об'єднуються в БРІТ (Брянський робітничий індустріальний технікум). У музейній спортивній колекції зберігаються фотографії футбольних команд Катеринослава 1920-х, 1930-х рр.: футбольної команди БРІТ (1918), «Сталь», «Металург» (1925, 1937, 1950-х рр.), фотографії команди «Стадіон» 1918 р., збірних команд із футболу Катеринослава 1920-х рр., «Динамо», «Спартак», футбольної команди Дніпропетровського заводу ім. Комінтерну (1930–1940), яка була однією з провідних команд у першості міста Дніпропетровська [6]. У цій команді грав слюсар дренального відділення лудильно-оцинкувального цеху заводу Ананій Петрович Соколов (1911–2012). Невисокий на зріст, він у високому стрибку

майстерно виборював м'яч у супротивника. У роки Великої Вітчизняної війни здобув звання кавалера орденів Слави трьох ступенів. У колекції музею зберігається унікальна фотографія футбольної команди заводу ім. Комінтерну 1930-х рр. (НВ 13341), серед футболістів є і Ананій Соколов.

У 1925 р. футбольна команда БРІТ була перейменована у футбольну команду «Петровець», яка представляла металургійний завод ім. Г. І. Петровського. У 1936 р. до футбольної команди увійшли футболісти команди «Сталь» Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. Леніна, і команда «Петровець» здобула назву «Сталь», розпочавши брати участь у Чемпіонаті СРСР і Кубку країни. У 1928 р. стадіон «Сокіл» було закрито, але через кілька місяців у міському саду (нині парк ім. Лазаря Глоби) урочисто відкрили стадіон «Сталь». В експозиції спортивної виставки, створеної в музеї до Євро-2012, були представлені фотографії футбольної команди «Сталь» різних років (НВ 13337-13339).

У 30-ті рр. ХХ ст. в Дніпропетровську було розпочато будівництво нового стадіону. Відкрили його в 1940 р. Це стадіон «Сталь», побудований на місці колишнього цвинтаря міста Дніпропетровська. Наприкінці вулиці Воскресенської стояла Воскресенська церква. Її було знесено за комуністичного режиму. З 1946 р. на цьому місці – стадіон «Металург» [1].

Після Великої Вітчизняної війни (1941–1945) у 1949 р. команда «Сталь» була перейменована в «Металург» (до 1962 р.). У 1950 р., унаслідок скорочення класу «Б», команду виключили з Чемпіонату, і до 1953 р. «Металург» був аматорським клубом. У 1953 р. команда знову ввійшла до класу «Б» і в Чемпіонаті СРСР посіла 9-те місце. У 1953 р. в команду прийшов новий голкіпер Володимир Маслаченко (1937–2010). Народився він у Кривому Розі, грав у криворізькому «Спартаку»; з 1953 по 1956 р. – талановитий воротар дніпропетровської футбольної команди «Металург»; з 1956 р. грав у московських командах «Локомотив», «Спартак», у збірній команді СРСР. Після завершення спортивної кар'єри став одним із кращих телекоментаторів футбольних матчів у СРСР. У фондовій колекції зберігається фотографія команди «Металург» 1953 р.

Під назвою «Дніпро» футбольна команда виступає з 1962 р., представляючи Дніпропетровський машинобудівний завод. Тренером команди став С. Холодков. І вже в 1963 р. «Дніпро» переводять до класу «А» Чемпіонату СРСР. У Дніпропетровську в 1962 р. було відкрито новий стадіон «Метеор» спортивного клубу «Метеор», на

якому почали тренуватися футболісти «Дніпра». Тренером команди став заслужений тренер України, майстер спорту А. Зубрицький. У 1963–1965 рр. «Дніпро» посідав 8-ме місце в Чемпіонаті СРСР. У 1967 р. під керівництвом Л. Родоса команда зайняла 4-те місце в другій підгрупі другої групи класу «А». 1968 рік був переламним в історії «Дніпра»: у тренерський штаб прийшов Валерій Лобановський, талановитий 29-річний тренер. Тоді команда зайняла 3-тє місце в другій групі другої підгрупи класу «А». І вже в 1969 р. «Дніпро» посідав перше місце в третій групі другої підгрупи класу «А». Дебютний 1972 рік у вищій лізі в історії «Дніпра» розпочав нову еру становлення команди. Того року команда посіла 6-те місце в Чемпіонаті СРСР.

У наступні роки «Дніпро» тримався стабільно в середині турнірної таблиці. Але в 1978 р. команда почала втрачати свої позиції і вийшла з вищої ліги. У 1973 р. клуб залишив Валерій Лобановський, перейшовши до київського «Динамо»: протягом 5 років роботи в «Дніпрі» він підняв команду на небачену висоту. У музейній колекції є фото команди 1970-х рр., тренера Валерія Михайловича Лобановського, золота медаль «Дніпра» за вихід до вищої ліги 1971 р., пам'ятна медаль «35 років виходу до вищої ліги». Після того як Лобановський перейшов до київського «Динамо», «Дніпро» ще 5 років протримався у вищій лізі. У 1978 р., після ряду поразок, команда залишила лігу найсильніших футбольних команд. Повернувся «Дніпро» до Вищої ліги через два роки, у 1980-му. Тоді у важкій боротьбі з харківським «Металістом» команда посіла 2-ге місце і слідом за сімферопольською «Таврією» піднялася на сходинку вище.

Новими тренерами команди стали Володимир Ємець та Геннадій Жиздик. Вони створили нову команду з гравцями чемпіонського призову – вихованцями міської футбольної школи «Дніпро» (тренер Ветрогонов) – Володимиром Лютим, Геннадієм Литовченком, Олегом Протасовим, яка 6 вересня 1983 р. в матчі з московським «Спартак» здобула гучну перемогу. У музейній колекції зберігаються матеріали про діяльність заслуженого тренера дитячої футбольної школи «Дніпро-75» Ігоря Леонтієвича Ветрогонова – дипломи, спортивні нагороди, фотографії, золота медаль чемпіона СРСР, медалі, кубки, значки, вимпели «Дніпра», футбольні м'ячі з автографами футболістів 1983, 2011 рр., матеріали про талановитих тренерів «Дніпра» Володимира Олександровича Емця (1937–1987), Геннадія Афанасійовича Жиздика (1927–1991), Євгена

Мефодійовича Кучеревського (1941–2006) – дипломи, медалі, фотографії, особисті речі.

Ігор Леонтійович Ветрогонов – один із кращих дитячих тренерів України, заслужений тренер України. Народився в 1937 р. в Дніпропетровську, випускник Київського інституту фізичної культури, грав у футбольних командах «Машиностроитель» (Дніпропетровськ), «Фрунзенець» (Суми). З 1963 р. – тренер. З 1975 по 1985 р. – тренер, викладач спортивної дитячо-юнацької школи «Дніпро-75», виховав кращих футболістів світу – Олега Протасова, Геннадія Литовченка, Андрія Полуніна, Костянтина Єременка, Валентина Полтавця та ін. [2]. У 2011 р., після смерті дитячого тренера, у місті був заснований Всеукраїнський турнір пам'яті Ігоря Ветрогонова (1937–2011).

У фондах музею зберігаються комплекси матеріалів, що розповідають про діяльність заслужених тренерів України Володимира Олександровича Ємця і Геннадія Афанасійовича Жиздика: дипломи, фотографії, медалі. Окремий комплекс – матеріали про Євгена Мефодійовича Кучеревського, головного тренера «Дніпра» з 1987 по 1993 р., який привів команду до перемоги в чемпіонаті СРСР 1988 р. і до здобуття Кубка СРСР у 1989 р. Двічі його вихованці ставали срібними призерами чемпіонату СРСР. Під його керівництвом команда вийшла у чверть фіналу Кубка Європейських чемпіонів. Євген Мефодійович – заслужений тренер СРСР і України, нагороджений медаллю «За трудовое отличие». А ще в комплексі – медалі, фотографії, диплом ЦК ВЛКСМ «За спортивну доблесть», особисті речі майстра. У 1992 р. Євген Кучеревський очолював туніську команду, потім працював у Москві. У 2001 р. знов повернувся головним тренером «Дніпра». 2006 р. трагічно загинув.

Володимир Олександрович Ємець (3 квітня 1937 р., м. Нікополь – 9 листопада 1987 р.) народився в робітничій сім'ї, з дитинства захоплювався футболом. У 1950-ті рр. грав у дніпропетровської команді «Металург», потім був запрошений до київського «Динамо». Але треба було отримувати освіту, і він вступив до Нікопольського металургійного технікуму, після закінчення якого працював вальцювальником на Нікопольському трубному заводі. Та перемогла любов до футболу. Володимир закінчив Київський інститут фізкультури і спорту, працював тренером у Нікопольському спортивному клубі «Трубник», потім був запрошений до міжколгоспного спортивного клубу «Колос» разом із дитячим тренером Геннадієм Афанасійовичем Жиздиком очолити футбольну команду «Колос».

У 1980 р. В. О. Ємець і Г. А. Жиздик були призначені на посаду головного тренера і начальника футбольної команди «Дніпро», яка дякуючи їх зусиллям стала кращою футбольною командою СРСР. Володимир Ємець був імпульсивним і важким у спілкуванні на перший погляд. Але це була людина дуже цікава, своїми байками могла потішити будь-яку компанію, проста й відкрита чи то для секретаря обкому, чи то шофера клубного автобуса. Педагог і тренер від Бога, Володимир Ємець зробив неможливе: зібрав гравців із різних команд і вже через два сезони разом із ними здобув золоті медалі Чемпіонату СРСР. У 1986 р. він залишив «Дніпро», став тренером Кишинівської команди «Ністру». Помер 9 листопада 1987 р. під час матчу «Ністра» – «Кубань».

Геннадій Афанасійович Жиздик (1927–1991) народився в місті Хмельницьку. Коли розпочалась Велика Вітчизняна війна, Геннадію було 15 років. Він додав два роки і вступив до танкового училища, здобув офіцерське звання, воював у танковій частині. За мужність та відвагу в боях був нагороджений орденами Червоної Зірки і Вітчизняної війни 1-го ступеня. У бою був важко поранений, втратив руку. Повернувся до Хмельницька, вступив до футбольної команди «Динамо» і назавжди пов'язав своє життя з футболом. Незабаром родина Жиздика переїхала до Нікополя. Там Геннадій став працювати на Нікопольському південно-трубному заводі тренером дитячої футбольної команди. У 1972 р. став головою футбольної команди «Колос». За багаторічну активну діяльність із розвитку фізкультурного руху на селі Жиздика було відзначено урядовими нагородами – медаллю «За трудовое отличие», грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1980). Працював начальником команди «Дніпро» після уходу Ємця до 1988 р. Помер у 1991 р.

Неможливо забути день перемоги «Дніпра» – першої великої перемоги команди. Це сталося 6 листопада 1983 р. У Дніпропетровську було вивішено багато плакатів, гасел на підтримку команди із закликом вибороти звання чемпіона. У приміщенні міського ринку «Озерка» до стелі було підвішено величезного м'яча зі словами підтримки на адресу команди. Московський «Спартак» приїхав у Дніпропетровськ після гучної перемоги в 1/6 фіналу Кубка УЄФА, що відбувся в Бірмінгемі (Англія), над Астон Віллоу з рахунком 2:1.

Головний тренер «Дніпра» Володимир Ємець виставив націлений на атаку склад: С. Краковського, П. Кутузова, А. Ділая, С. Пучкова, А. Лисенка, В. Багмута, В. Кузнецова, Г. Литовченка, В. Устим-

чика, О. Протасова, О. Тарана. У нападі було зроблено ставку на результативних форвардів Олега Тарана і Олега Протасова.

Старший тренер «Спартака» К. Бесков також виставив найсильніший склад команди: Рената Дасаєва, В. Базулева, Ю. Гаврилова, Ф. Черенкова, С. Родіонова та ін.

«Дніпро» вперше у своїй історії став чемпіоном СРСР. До цього вищим його досягненням був вихід в 1/2 фіналу (1954, 1973, 1976 і 1983). У сезоні 1983 р. вперше в історії «Дніпра» відразу п'ятих молодих футболістів (чотири з них – Г. Литовченко, О. Протасов, В. Кузнецов, В. Лютий – вихованці дніпропетровської школи «Дніпро-75») запросили до першої олімпійської і молодіжної збірної СРСР. «Дніпро» по-чемпіонськи виступив і за кордоном: команда виграла два міжнародних турніри в Марокко. У музейній колекції зберігаються фотографії переможного матчу «Дніпра».

Одинадцятого листопада 1988 р. «Дніпро» вдруге завоював звання чемпіона СРСР (голи: Шахов – 2, Лютий – 1). Це був найвищий тріумф тренера команди Євгена Мефодійовича Кучеревського, який восени 1986 р. прийняв команду, що знаходилася на 11-му місці в турнірній таблиці. У 1987 р. він підняв команду на «срібну» сходинку, а в 1989-му команда здобула Кубок СРСР. Начальником команди був Микола Петрович Філіповський. Двічі під керівництвом Є. М. Кучеревського «Дніпро» виходив у чверть фіналу Кубку європейських чемпіонів. За Кучеревського «Дніпро» став першим госпрозрахунковим футбольним клубом країни, головним спонсором якого виступав завод «Південмаш» [1]. У 1990 р. Всесоюзна тренерська рада на конкурсній основі одноголосно обрала Кучеревського головним тренером збірної СРСР. Однак виконком Федерації футболу СРСР через день затвердив на цій посаді Бишовця [2]. Із грудня 2001 р. Кучеревський знову став тренером «Дніпра».

Результати «Дніпра» тих років: 1983 р. – чемпіон СРСР, 1984 – 3-тє місце; 1985 – 3-тє; 1987 – 2-ге; 1988 – чемпіон СРСР, 1989 – 2-ге місце та Кубок СРСР чемпіонату СРСР з футболу.

Кращі футболісти «Дніпра»:

– Таран Олег Анатолійович (11 січня 1960 р., м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл.) – майстер спорту СРСР, нападаючий «Дніпра» у вищій лізі, зіграв 188 матчів, забив 48 м'ячів. Чемпіон СРСР (1983), срібний призер (1987), бронзовий призер (1984, 1985), кращий футболіст СРСР 1983 р., володар Кубку СРСР (1986). Перший матч у «Дніпрі» 26 березня 1983 р. Останній матч 18 листопада 1994 р. Займався тренерською роботою до 2010 р.;

– Геннадій Литовченко (11 вересня 1963 р., Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл.) – заслужений майстер спорту (1988), вихованець дніпропетровської СДЮСШ «Дніпро-75». Напівзахисник «Дніпра» (1981–1988), чемпіон СРСР, срібний призер чемпіонатів СРСР (1987, 1988), кращий футболіст 1984 р., сім разів входив до списків 33 кращих футболістів СРСР, виступав за збірні команди СРСР і України, віце-чемпіон Європи (1988). З 1996 р. на тренерській роботі;

– Олег Протасов (4 лютого 1964 р., Дніпропетровськ) – заслужений майстер спорту (1988). Вихованець дніпропетровської СДЮСШ «Дніпро-75». Нападаючий «Дніпра» (1982–1987), у командах «Динамо» (Київ), «Олімпіакос» (Греція), «Верія» та інших до 1999 р. Чемпіон СРСР (1983, 1990), срібний призер чемпіонатів СРСР (1987, 1988), володар «Срібної бутси» французького щонедільника «Франс Футбол». Кращий бомбардир чемпіонатів СРСР (1985, 1987, 1990) («Динамо» Київ);

– Володимир Лютий (26 квітня 1962 р., Дніпропетровськ) – вихованець дніпропетровської СДЮСШОР-75 (тренер Б. Подорожняк), напівзахисник атакуючого плану «Дніпра» (1981–1989), 225 матчів, 49 голів. Чемпіон СРСР (1983, 1988), срібний призер першості СРСР (1987, 1989), бронзовий призер (1984, 1985), володар Кубка СРСР (1989). Чемпіон Олімпійських ігор 1988 р. в Сеулі, заслужений майстер спорту. З 1989 р. проживає в Німеччині, де виступав за команди Бундесліги, серед яких «Шальке-04», і клуби нижчих ліг [5]; також: Сергій Краковський; Андрій Ділай; Олександр Лисенко; Антон Шох – капітан «Дніпра», чемпіон СРСР (1988), володар Кубка СРСР (1989) – забив переможний, м'яч («Дніпро» виграв Кубок у боротьбі з московським «Торпедо» з рахунком 1:0); Олександр Лисенко; Вадим Тищенко – чемпіон Олімпійських ігор 1988 р. в Сеулі; Микола Кудрицький (трагічно загинув); Костянтин Єременко – нападаючий «Дніпра» (1986–1988) (дубль), вихованець дніпропетровської СДЮСШ «Дніпро-75», став неперевершеним майстром міні-футболу Росії, трагічно загинув [3].

Після бурхливих подій 1991 р., розвалу Радянського Союзу, уже в незалежній Україні був створений свій чемпіонат, де «Дніпро» стартував у вищій лізі. Старт видався досить удалим, команда завоювала бронзову медаль, посівши 3-тє місце. А в другому чемпіонаті України ФК «Дніпро» мав змогу стати чемпіоном, але поступився київському «Динамо» і посів 2-ге місце. Далі результати в першості виглядають таким чином: із 1994 по 2010 р. футбольна

команда «Дніпро» посідала 3-тє (1995, 1996, 2001, 2004), 4-тє (1994, 1997, 1998, 2003, 2005, 2007, 2008, 2010), 6-тє (2002, 2006, 2009), 11-тє (2000), 12-тє (1999) місця.

У 2006 р. збірна команда України з футболу в Чемпіонаті світу ввійшла до вісімки найсильніших футбольних команд. Чотири футболісти з «Дніпра» – Коноплянко, Ротань, Русол, Назаренко – грали у складі збірної команди України з футболу 2006 р. У музеї зберігається сувенірний футбольний м'яч Чемпіонату світу з футболу 2006 р.

У 2008 р. в історії «Дніпра» сталася ще одна важлива подія: було відкрито новий, сучасно обладнаний стадіон «Дніпро-Арена». Його побудовано на місці старого стадіону «Металург»; він дуже схожий на стадіон німецького клубу «Боруссія». Генеральний замовник будівництва – футбольний клуб «Дніпро» (президент – Ігор Валерійович Коломойський), генеральний підрядник – німецька фірма «Гохтайн». 14 вересня 2008 р. відбулося урочисте відкриття стадіону. 10 жовтня 2009 р. тут було проведено відбіркового матч Чемпіонату світу з футболу між національними збірними України й Англії, який закінчився перемогою збірної України – на 29-й хвилині Сергій Назаренко (гравець «Дніпра») забив гол. Це була історична перемога збірної України над командою із топ-п'ятірки кращих збірних команд світу. У музеї є фотографії, квитки, програми відкриття стадіону «Дніпро-Арена», фотографії футбольних матчів ветеранів чемпіонського складу 1983 р. команди «Дніпро» з московською командою «Спартак» та ветеранів другого чемпіонського складу 1988 р. – «Дніпро» проти київського «Динамо».

У грудні 2011 р. дніпропетровському футболу виповнилося 100 років. Про цю подію розповідають музейні експонати – фотографії урочистого святкування, вимпели, спортивні медалі. Футбольна команда «Дніпро» була і є візитною карткою Дніпропетровщини. У складі команди – сильні гравці, які повернуть славу «Дніпру». Футбольних полів на Дніпропетровщині два – «Дніпро-Арена» та «Метеор». Стадіон «Трудові резерви» передано Кабміном України на баланс Обласної Ради. Планується відкрити музей історії футболу в регіоні та експозиції, які будуть присвячені видатним спортсменам Дніпропетровщини. У рамках комплексної стратегії розвитку регіону діють футбольний манеж у Дніпропетровську і два футбольних поля зі штучним покриттям у Кривому Розі й Нікопольському районі. Функціонують два стадіони в селищах Гаври-

лівці та Братському Покровського району, 11 сучасних футбольних майданчиків, 7 майданчиків зі штучним покриттям для занять ігровими видами спорту і понад 50 майданчиків із тренажерним обладнанням у містах і районах області. У Дніпропетровську будуватиметься футбольне поле в Молодіжному парку, у проєктах – ще два футбольних поля на лівому березі міста.

Бібліографічні посилання

1. **Азаркин А.** Его величество футбол / А. Азаркин. – Днепропетровск, 2003.
2. **Косый А. И.** «Днепр» – чемпион / А. И. Косый // Днепр вечерний. – 2008. – 19 дек. ; 2009. – 3, 7, 14, 21 янв. ; 2010. – 7, 14, 21 февр. ; 14, 20 марта ; 4, 18 апр. ; 6, 27 июня ; 7, 14 июля ; 4 авг. ; 16 сент.
3. **Емец В. А.** Золотой сезон «Днепра» / В. А. Емец, Г. А. Жиздик, А. Н. Косый. – Днепропетровск, 1984.
4. **Лапин А.** Команда молодости нашей / А. Лапин. – Днепропетровск, 1996.
5. **Лапин А.** Футбольное досье. Екатеринослав – Днепропетровск. 1911–2003 / А. Лапин. – Днепропетровск, 2003.
6. **Москаленко Д.** От «Алькора» до «Днепра». История футбола в Днепропетровске. Кн. 1 (1911–1961) ; кн. 2 (1962–1989) / Д. Москаленко. – Днепропетровск, 2011.
7. Фондове зібрання Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Надійшла до редколегії 17.11.2012 р.

IV. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

УДК 94 (477) (1905/1907)

О. П. Ткаченко-Плахтій

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ПРОЯВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТЕРОРУ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В 1905–1907 рр.

Досліджується питання про терористичну діяльність революційних партій на Катеринославщині в добу Першої російської революції.

Ключові слова: революційний терор, Катеринославщина, анархісти, соціалісти-революціонери, соціал-демократи, Перша російська революція.

Исследуется вопрос о террористической деятельности революционных партий на Екатеринославщине в период Первой российской революции.

Ключевые слова: революционный террор, Екатеринославщина, анархисты, социалисты-революционеры, социал-демократы, Первая российская революция.

The question of the terroristic activity of the revolutionary parties in Ekaterinoslav region in the period of the First Russian Revolution is investigated.

Key words: revolutionary terror, a Ekaterinoslav region, anarchists, social-revolutionaries, Social Democrats, the First Russian Revolution.

Початок ХХ ст. був складним періодом в історії Російської імперії, до складу якої у той час входила більша частина сучасної України. Кардинальні зміни в економіці та в політичній сфері того часу суттєво впливали і на суспільне життя країни, погляди та стереотипи поведінки людей. У зв'язку із цим слід зазначити, що прискорена індустріалізація не враховувала соціально-психологічних особливостей різних соціальних верств імперії. Тож групи людей, які тільки що перетворилися на пролетаріїв, здебільшого залишалися в полоні сільської общинної психології і відчували гостру неприязнь до підприємців, вороже ставилися до чужої власності вза-

галі [20, с. 13]. У подальшому це зумовило наявність великої частки представників робітничого класу у складі ліворадикальних партій, які не гребували застосовувати найрадикальніші методи у боротьбі з царським урядом. У свою чергу активізація громадського життя виводила на політичну арену нові сили – політичні партії, які прагнули досягнути своїх цілей різними шляхами, одним з яких стає використання у своєму «діалозі» з урядом методів революційного терору.

Поняття «революційний терор» досить складне, тож навіть у наш час воно ще не має єдиного тлумачення. Але, узагальнюючи, можна зазначити, що революційний терор – це сукупність насильницьких дій та методів, спрямованих на зміну політичного ладу країни, внесення дестабілізації до існуючого ладу в державі шляхом створення атмосфери напруженості та страху. Дослідження, які стосуються історії революційного терору в Російській імперії на початку ХХ ст., почали з'являтися відносно недавно, адже в радянську добу тема тероризму в діяльності революційних партій та організацій фактично не висвітлювалася. До наукового обігу введено нові джерела з історії громадсько-політичного життя Російської імперії, що зумовило і появу великої кількості праць, присвячених історії окремих політичних партій (у тому числі й лівого спрямування – основних виконавців революційного терору початку ХХ ст.). З числа досліджень, які б стосувалися суто революційного терору того часу, перш за все, слід назвати праці американської дослідниці А. Гейфман «Революционный террор в России, 1894–1917» [3] та російського дослідника О. В. Будницького «Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.)» [1]. У згаданих дослідженнях автори не тільки наводили вичерпний фактичний матеріал щодо революційного терору початку ХХ ст., але й приділяли велику увагу аналізу соціально-психологічних аспектів цього явища. Що стосується історії революційного терору на території саме України, то першою спробою висвітлити це питання стало видання українськими істориками фундаментальної колективної праці «Політичний терор і тероризм в Україні» [15].

На жаль, у дослідженні найбільшу увагу приділено опису терористичних актів загальноімперського масштабу, у той час як теракти проти представників влади в українських губерніях, численні прояви тут «економічного» та «масового» терору висвітлені недостатньо повно. Ситуацію виправила публікація ґрунтовної праці

В. Волковинського та І. Ніконової «Револьюційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.) [2]. Окрім того, що в цьому дослідженні представлена детальна картина ескалації револьюційного тероризму на початку XX ст. саме на теренах України, автори також вдаються до аналізу реакції суспільства на відповідні терористичні дії револьюційних організацій та ставлення самих бойовиків до цього явища. Однак вважати вичерпною зазначену тематику, особливо в її регіональному аспекті, аж ніяк не можна. До того ж її актуальність тільки посилюється з огляду на шалені темпи розповсюдження тероризму по всьому світу в наш час.

Треба зазначити, що осередки всіх партій та організацій лівого спрямування діяли з початку XX ст. по всій території Російської імперії, однак найбільшу діяльність розгортали у великих містах країни, одним з яких був і Катеринослав. Так, зокрема, на початку XX ст. в місті діяли організації РСДРП (більшовики, меншовики та єврейські організації соціал-демократів – «Бунд» та «Паолей-Ціон»), комітет ПСР та численні організації анархістів. Ці політичні сили особливу активність, зокрема і бойову діяльність, почали проявляти саме з початком револьюції 1905–1907 рр.

Зазначимо, що соціалісти-револьюціонери офіційно розпочали свою терористичну діяльність ще в 1902 р., коли С. Балмашевим, членом Бойової організації ПСР, було вбито міністра внутрішніх справ Д. Сипягіна. Цей акт став відліковим моментом у розгортанні всього російського револьюційного терору в перше десятиріччя XX ст. Слід зауважити, що для есерів основними цілями терору були: 1) захист суспільства від свавілля уряду; 2) агітація суспільства на боротьбу із самодержавством; 3) дезорганізація влади [19]. Для досягнення цих цілей есери обрали тактику здійснення «індивідуального» політичного терору, тобто терактів проти найвищих посадових осіб імперії.

Однак із початком револьюції та активізацією револьюційного руху на місцях місцеві комітети ПСР створюють свої власні бойові дружини та летючі загони, які у своїй діяльності практикують вже не тільки «індивідуальний» політичний терор, але й акти «економічного» терору, найрозповсюдженішими з яких були експропріації. Так, у Катеринославі бойові дружини есерів починають створюватися ще з березня 1904 р. [18, с. 167]. На чолі Катеринославської бойової дружини ПСР у лютому 1905 р. стояв Г. А. Лисенко, а першою жертвою катеринославських есерів повинен був стати завіду-

вач Нижньодніпровських залізничних майстерень інженер Юренєв [18, с. 168]. Це вже було відображенням тієї трансформації, що зазнав революційний терор у роки революції: на зміну централізованому «індивідуальному» терору приходять терор «масовий» – неузгоджений із керівництвом партії, який чинився місцевими бойовими загонами за рішенням, знову таки, місцевих політичних осередків.

Із початком революції Катеринославський комітет ПСР бере на себе головні функції щодо підготовки та організації бойових дружин регіону. На зміну заарештованим 27 лютого 1904 р. лідерам комітету С. П. Тукманкіну та М. П. Шапошнікову приходять нові – Г. А. Ципін та С. В. Мазурін, під час головування яких, зі слів начальника Катеринославського охоронного відділення, «діяльність організації революціонерів значно пожвавилася, прийняла більш бойовий характер» [7, арк. 38]. Найбільш активними діячами комітету, окрім зазначених вище, у цей час також були Є. І. Тейтельбаум, Б. О. Полторацький та С. Х. Іцхакін [7, арк. 38].

Велику увагу катеринославські есери приділяли організації бойових загонів на селі, де вони вели широку агітацію за створення бойових летючих загонів та місцевих селянських дружин самооборони. При цьому у «Статуті організації бойової справи на селі» були чітко прописані основні обов'язки членів обох «підрозділів», серед яких на долю летючих загонів випадало «постачання зброєю місцевих дружин, виготовлення розривних снарядів <...>, виконання смертних вироків» [6, арк. 47]. Що характерно, у «Статуті летючого бойового загону» також зазначалося, що майбутній член цього загону повинен мати «готовність пожертвувати своїм життям за ради справи» [6, арк. 52].

Тож не дивно, що з початком революції катеринославські села були охоплені запалом революційної боротьби, що вилилося в масове застосування актів «економічного» терору (здійснення експропріацій) та «аграрного» терору (самі есери цим терміном позначали «насильніцькі дії проти майна чи проти особи економічних гнобителів селянства: потрави, порубки й захоплення майна, підпали, <...> вбивства поміщиків, збройні напади та ін.» [4, с. 53]). Із відгалуженням наприкінці 1905 р. від партії есерів її лівого крила – соціалістів-революціонерів-максималістів – ці види терору на селі тільки посилювалися й були однією з причин зміни ставлення суспільства до терористичних актів есерів від схвального до осудливого.

Місцевою послідовницею Бойової організації ПСР у здійсненні актів «індивідуального» політичного терору була Українська бойова група, яка складалася з членів місцевих бойових робітничих дружин і діяла в Катеринославі наприкінці 1905 р. Найбільшими активістами в групі були Є. Величенко, М. Комаров, І. Конюхов, О. та В. Куракіни, Л. Шелякін та ін. [2, с. 199]. Першим терористичним актом Української бойової групи мало стати вбивство катеринославського генерал-губернатора Сандецького, але дуже скоро на його місце був призначений генерал В. П. Желтоновський, тож він і став запланованою жертвою катеринославських есерів. 23 квітня 1906 р. Желтоновського було застрілено прямо на залізничному вокзалі Катеринослава. Тут слід зауважити, що існує деяка плутанина у визначенні осіб, причетних до вбивства генерала. Так, за твердженням деяких сучасних українських дослідників, В. П. Желтоновський став жертвою есерівських терористів М. Комарова, О. Куракіна та С. Малого [2, с. 199; 18, с. 171], але в той же час офіційна документація Катеринославського охоронного відділення, так само як і загальноімперська періодична преса, головним убивцею катеринославського генерал-губернатора називали 16-річного місцевого єврея Л. М. Рапопорта [9, арк. 60; 16].

Ще однією значною постаттю, яка стала жертвою «індивідуального» політичного терору з боку катеринославських есерів, був начальник місцевої тюрми Кривенко-Яновський, якого вбили 9 травня 1906 р. біля приміщення цирку [2, с. 200]. Інших гучних терактів проти катеринославських високопосадовців есерами здійснено не було. Українська бойова група послабила свою діяльність, а невдовзі взагалі увійшла до складу летючого бойового загону Українського бойового комітету ПСР [2, с. 200]. У цей же час Катеринославське охоронне відділення посилювало переслідування членів місцевого комітету ПСР, тож останні місяці революції відзначилися відносним затишшям з їх боку.

Анархістський рух, на противагу діяльності партії есерів, ніколи не був згуртованим та суцільним. Він включав до себе велику кількість різних анархістських течій, які відрізнялися методами боротьби проти існуючого політичного устрою. Катеринослав на початку XX ст. входив до сфери діяльності так званого південного анархізму, який відзначався вкрай екстремістським і терористичним характером [17, с. 139]. Першою анархістською організацією, що почала діяти в Катеринославі, була «Партія боротьби з дрібною власністю та усілякою владою» («махаєвці»), яка діяла в місті про-

тягом літа 1904 р. під керівництвом К. Ерделевського та Н. Брумера. Основним видом її діяльності було ведення агітаційної роботи серед робітників Катеринослава та вчинення невеликих крадіжок (у тому числі зброї) [8, арк. 1–2, 7].

Із початком революції Катеринослав стає місцем активної діяльності найрізноманітніших анархістських організацій. Упродовж 1905–1907 рр. у місті та на його околицях діяли Група катеринославських робочих анархістів-комуністів, Бойова інтернаціональна група анархістів-комуністів, Південноросійська група анархістів-синдикалістів, Спілка бідних хліборобів та ін. Основним місцем «дислокації» анархістів Катеринославщини був Амурський район, адже його значна відстань від центра міста забезпечувала мешканцям Амуру більш-менш стабільний захист від поліцейських обшуків та арештів. Саме там був утворений Амур-Нижньодніпровський районний комітет партії анархістів-комуністів, який підтримував федеративні відносини з міською групою в Катеринославі [12, с. 219].

Уперше в історії російського анархізму в Амурському центрі відбувся офіційний розподіл анархістів групи залежно від напрямів їх діяльності. Так, у роки революції анархісти на Амурі були поділені на центровиків-ідеалістів (займалися пропагандою та агітацією) та груповиків-експропріаторів (організатори та виконавці «ексів»). Незважаючи на плідну діяльність обох амурських груп анархістів, чвари між ними досить часто призводили до серйозних сутичок, які іноді закінчувалися загибеллю опонентів [12, с. 220].

У цілому анархісти Катеринослава у своїй діяльності найчастіше використовували саме терористичні методи боротьби як складові «економічного», «аграрного», «масового» та «безмотивного» терору. Одна лише амурська група анархістів-комуністів протягом березня – серпня 1907 р. здійснила 24 «революційні акції» (збройні напади і вбивства з метою пограбування) у місті та районних центрах [11, с. 329]. Досить поширеним явищем було застосування анархістами актів «аграрного» терору на селі (найбільшого поширення набула практика підпалів великих поміщицьких маєтків та вбивства їх господарів).

«Економічний» терор анархістів був майже некерованим, тож чи не кожного дня в місті та на його околицях чинилися експропріації та вбивства підприємців. Так, 4 жовтня 1905 р. вибухом анархістської бомби було вбито директора машинобудівного заводу Макса Гофмана [14]. Та найжорстокішим видом терору, на нашу думку,

був «безмотивний» терор анархістів, виконавці якого керувалися гаслом: «Безневинних буржуїв не буває!» Найбільш характерним актом цього виду терору на Катеринославщині стало кидання анархістами бомби у вагон першого класу 3 травня 1906 р. тільки тому, що «в ньому їздять не робочі, а лише одна буржуазія» (виконавцями цього теракту були анархісти П. Гольдман, С. Трубіцин та Зубарь). На щастя, жертв серед пасажирів не було, але теракт викликав великий суспільний резонанс з осудженням дій анархістських терористів [10]. Наступним кроком катеринославських анархістів стало влаштування вибухів біля козачих казарм на Амурі 11 травня того ж року. Лише дивом тут ніхто не постраждав, але цей теракт став останньою краплею для катеринославської поліції, яка влітку 1906 р. запровадила жорсткі репресії проти революціонерів, що переходили в селищі Амур, і вже з осені 1906 р. діяльність катеринославських анархістів значно послабшала.

Що стосується ще однієї представниці політичних партій лівого спрямування, РСДРП, то на початку революції 1905 р. вона мала в Катеринославі чимало послідовників. У місті діяли як комітет більшовиків, так і меншовиків, активними діячами яких були С. Гопнер, С. Парижер, Б. Батурський, Я. Шварц та ін. На початку революції члени РСДРП більшу увагу приділяли організації масової боротьби, агітації та бойовій роботі під час проведення загальних демонстрацій. Але активізація масового революційного руху з плином революційних подій змусила керівництво партії дещо змінити свою думку щодо терористичних методів боротьби та закликати до необхідності «злиття на ділі тероризму та повстання мас» [13, с. 280]. За своїм розмахом терор соціал-демократів у багато разів поступався масштабами есерівському та анархістському. Бойові дружини більшовиків (меншою мірою меншовиків) здебільшого застосовували «економічний» та «аграрний» терор, а також надавали допомогу іншим революційним організаціям Катеринослава в забезпеченні їх технічними засобами боротьби – бомбами, розривними снарядами, патронами та ін. Але вже напередодні закінчення революції, у червні 1907 р., Лондонський (V) з'їзд РСДРП прийняв рішення про розпуск бойових дружин і заборону «партизанських дій» та експропріацій. Тож поодинокі випадки терористичних актів, здійснених місцевими осередками РСДРП, можна вважати, скоріше, винятковими, такими, що не відповідали основній лінії партії.

Отже, революційний терор, який найбільш активізувався в Ро-

сійській імперії в роки Першої російської революції, справив великий вплив як на політичне життя імперії, так і на суспільну думку того часу. Терористичні акти есерів, анархістів та, дещо менше, соціал-демократів у роки революції певною мірою досягли своєї мети, адже загальноімперський уряд та представники влади на місцях були залякані масштабами впроваджених революціонерами терористичних акцій. Ситуація погіршувалася ще й тим, що на початку революції більша частина суспільства схвально ставилася до актів «індивідуального» політичного терору, адже його виконавців (переважно есерів) вважали «героями-месниками» [5, арк. 38], що борються за народну свободу. Катеринослав у цей складний для імперії час став справжнім осередком для численних революційних сил, які у своїй боротьбі застосовували терор. Його швидке поширення з кінця 1905 р. поставило життя звичайних мешканців міста під загрозу, адже терористи не брали до уваги можливість випадкових жертв серед мирних жителів.

Зрештою складність ситуації в Катеринославі того часу добре передає лист українського археолога А. А. Скриленко (у 1905 р. мешкала в Катеринославі) до Д. І. Яворницького, в якому вона повідомляє, що «у нас ежедневно происходит резня <...> ходять по улицам вообще не безопасно, ибо из окон стреляют. Боже, что здесь происходит!» [11, с. 316]. Тож революційний терор, який починав відроджуватися на початку XX ст. в Російській імперії, уже в 1905–1907 рр. вилився в неконтрольовану масову терористичну вакханалію, жертвами якої були вже не тільки представники влади, але й звичайні мешканці.

Бібліографічні посилання

1. **Будницкий О. В.** Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.) / О. В. Будницкий. – М., 2000.
2. **Волковинський В.** Революційний тероризм в Російській імперії і Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. М. Волковинський, І. В. Ніконова. – К., 2006.
3. **Гейфман А.** Революционный террор в России. 1894–1917 / А. Гейфман ; пер. с англ. Е. Дорман. – М., 1997.
4. **Гусев К. В.** Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции : ист. очерк / К. В. Гусев. – М., 1975.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 32, оп. 1, спр. 14, арк. 152.

6. ДАДО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 45, арк. 162.
7. ДАДО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 48, арк. 288.
8. ДАДО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 62, арк. 28.
9. ДАДО. – Ф. 113, оп. 2, спр. 73, арк. 126.
10. **Дубовик А. В.** Деятельность «Группы екатеринославских рабочих анархистов-коммунистов» в 1905–1907 гг. [Электронный ресурс] / А. В. Дубовик, А. Вл. Дубовик // Индивидуальный политический террор в России XIX – начала XX в. : материалы конф. / сост. К. Н. Морозов ; под ред. Б. Ю. Иванова и А. Б. Рогинского. – М., 1996. – Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/terror/dubovik.htm>.
11. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
12. **Кривенький В. В.** Анархисты / В. В. Кривенький // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – М., 2000. – С. 210–226.
13. **Ленин В. И.** Полн. собр. соч. Т. 9. / В. И. Ленин. – М., 1967.
14. Новое время. – 1905. – 19 (06) окт.
15. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. : іст. нариси / Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002.
16. Русское слово. – 1906. – 09 мая (26 апр.).
17. **Савченко В. О.** Анархістський рух на Україні у 1905–1907 рр. / В. О. Савченко // Наукові праці з питань політичної історії : республік. міжвідом. наук. зб. Вип. 169. Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції. – К., 1991. – С. 138–147.
18. **Сіталова Н. О.** Діяльність соціалістів-революціонерів Південної України напередодні та в період революції 1905–1907 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Сіталова Н. О. – Д., 2009.
19. Террористический элемент в нашей программе // Революционная Россия. – 1902. – № 7. – С. 2–6.
20. **Шляхов О. Б.** Політична криза в Російській імперії початку XX ст. та її причини в цивілізаційному вимірі / О. Б. Шляхов // Грані. – 2006. – № 6. – С. 12–16.

Надійшла до редколегії 16.11.2012 р.

УДК 94(477.63) «1917»

В. Я. Яценко

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ДІЯЛЬНІСТЬ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ В КОНТЕКСТІ ПОДІЙ КІНЦЯ СЕРПНЯ 1917 р.

Розглянуто і проаналізовано діяльність Катеринославської міської думи під час корніловського заколоту.

Ключові слова: міська дума, гласні, корніловський заколот, комітет порятунку революції, політична партія, революція, контрреволюція.

Рассмотрена и проанализирована деятельность Екатеринославской городской думы во время корниловского мятежа.

Ключевые слова: городская дума, гласные, корниловский мятеж, комитет спасения революции, политическая партия, революция, контрреволюция.

The activity of Yekaterinoslav's municipal дума during of Kornilov's revolt are considered and analised.

Key words: municipal дума, member of the city дума, Kornilov's revolt, Committee of rescuing revolution, political party, revolution, counter-revolution.

В історії Катеринославської міської думи, обраної в серпні 1917 р., є чимало тем та сюжетів, які потребують більш повного і всебічного дослідження. До їх числа належать і події кінця серпня 1917 р., відомі як корніловський заколот. Для новообраної міської думи Катеринослава ця подія стала першим серйозним випробуванням на політичну зрілість. До того ж досвід, набутий у бурхливому 1917 р. органом міського самоврядування в умовах різкого загострення суспільно-політичної ситуації в країні, може бути корисним і для сьогодення нашої держави, бо, як і в 1917 р., сучасні органи місцевого самоврядування сформовані за партійними списками. Тобто очевидно є політична та наукова актуальність обраної теми.

Підтвердженням останньої є стан наукової розробки історії Катеринославської міської думи восени – взимку 1917 р. Означена тема розкривалася лише фрагментарно і нерідко побічно. Це засвідчує

стаття В. К. Аверіна у збірнику, присвяченому десятій річниці Жовтневої революції у Катеринославі [2, с. 102]. Детальніше обговорення питання про заколот Корнілова на засіданнях Катеринославської міської думи висвітлюється в монографії В. Я. Борщевського [1, с. 56–57]. Торкаються цього питання у своїх працях і В. І. Гусев, В. П. Крижанівський та Ю. І. Терещенко, але ці автори описують виключно позицію гласних-більшовиків міської думи Катеринослава щодо корніловського заколоту [4, с. 86; 6, с. 38; 7, с. 124]. Такий підхід простежується і в біографічних нарисах, присвячених катеринославським більшовикам, гласним міської думи В. А. Валявці і П. О. Воронцову [3, с. 58–59; 8, с. 42]. Об'єктом спеціального дослідження діяльність Катеринославської міської думи в умовах виступу Корнілова (кінець серпня – початок вересня 1917 р.) ще не стала. Метою даної статті є розгляд та аналіз діяльності міської думи Катеринослава під час корніловського заколоту.

Слід зауважити, що найінформативнішим джерелом із даної теми є «Журнал засідань Катеринославської міської думи» за серпень – грудень 1917 р., який зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області [5].

Самі вибори до міської думи Катеринослава відбулися 13 серпня 1917 р., а її перші засідання – 24 і 26 серпня. На них обиралися керівні органи думи, визначалася її структура, партійні фракції оголосили свої декларації [5, арк. 1–16 зв.]. Питання про виступ Корнілова розглядалося думою на засіданнях 2 і 3 вересня.

Але спочатку декілька слів про партійно-політичний склад новообраної міської думи. Було обрано 113 гласних, з яких 24 і 14 відповідно належали до блоків есерів і Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (ОЕСРП) та меншовиків і Бунда. Більшовики отримали 22 місця гласних, кадети – 9, а єврейський блок (Ахдус ам-Ісроель, сіоністи, Єврейський національно-демократичний союз) – 19. Трьом українським спискам (УСДРП, УПСР та «Український демократичний трудовий блок») дісталось 9 місць гласних, з яких соціалістам – 6. Ще по одному місцю гласного отримали Трудова народно-соціалістична партія та Поалей-Ціон. Усього зі 113 гласних близько 70 місць належало соціалістам, тобто представникам революційної демократії. Це в цілому відображало розклад партійно-політичних сил міста і країни в умовах поглиблення революційного процесу упродовж весни – осені 1917 р.

Означений партійний склад міської думи не міг не зумовити гостроти розгляду питання про корніловський виступ. Це питання

розглядалося першим під час засідання 2 вересня, у порядку денному воно було зазначене як «Питання про поточні справи». Наступного дня, 3 вересня, дума завершила його розгляд. На першому засіданні визначився порядок розгляду цього питання. Спочатку представники від єврейської фракції та народних соціалістів (енесів) поставили запитання керівництву думи, чому вона негайно не відреагувала на цю подію як обраний на широких демократичних засадах орган влади, до того ж представник усіх верств населення міста. У відповідь було пояснено, що революційна демократія міста (Рада робітничих та солдатських депутатів, соціалістичні партії) негайно здійснила необхідні заходи, серед яких і створення Комітету порятунку революції як надзвичайного органу влади [5, арк. 17 зв.].

Далі тривали виступи представників від партійних фракцій, в яких визначалася позиція даних партійних сил щодо корніловського заколоту. Порядок виступів був такий. Першим заслухали головуючого на цьому засіданні думи С. І. Зандера (меншовик), який досить докладно охарактеризував основні події революції в Росії за весну – літо 1917 р., надавши, зрозуміло, й оцінку виступу Корнілова [5, арк. 18–20 зв.]. Виступили й інші доповідачі, а саме міський голова В. І. Осипов (есер), М. В. Копилов (більшовик), О. І. Чемерисський (Бунд та меншовики), М. С. Раскін (есери та ОЄСРП), М. Н. Коростовцев (кадет), В. Й. Снежинський (кадет), Д. І. Шморгонер (єврейська фракція), С. С. Анісімов (енес), Арієв (Поалей-Ціон), І. М. Труба (від українців), В. І. Вержейський [5, арк. 20 зв. – 38 зв.]. Заслухали представників практично всіх партійних фракцій міської думи. При цьому у виступах М. Н. Коростовцева, Д. І. Шморгонера та С. С. Анісімова були оголошені резолюції кадетів, єврейської фракції та енесів щодо виступу Корнілова. І. М. Труба заявив, що українці, оскільки вони в меншості, своєї резолюції виносити не будуть [5, арк. 36 зв.].

Підтримки Корнілову ніхто з доповідачів не висловив, тим більше, що під час засідання 2 вересня надійшла телеграма про арешт його та інших генералів-заколотників. Навіть кадети засудили цей виступ. М. Н. Коростовцев оцінив його як такий, що шкодить російській державності, але при цьому також зазначив шкідливість залежності влади від класових та партійних організацій [5, арк. 28 зв. – 29]. Соціалісти всіх спрямувань, від поміркованих до більшовиків включно, окрім осудження Корнілова та сил контрреволюції піддавали критиці й партію кадетів, покладаючи й на неї провини за цей виступ. Представники соціалістичних фракцій

давали своє пояснення подіям, що відбулися, оцінюючи й перспективи подальшого розвитку країни [5, арк. 20 зв. – 21, 24–28 зв., 33 зв. – 36 зв.]. Більшовики, наприклад, відповідно до своїх програмних положень, висунутих з квітня 1917 р., вимагали переходу влади до Рад.

Критика кадетів соціалістами урешті-решт призвела до того, що представники цієї партії на знак протесту залишили засідання думи. Це сталося вже після завершення виступів доповідачів від партійних фракцій, під час обговорення питання про обрання представників від думи до складу Комітету порятунку революції. Гласні-більшовики (М. М. Бек, С. Н. Власенко) заявили, що присутність кадетів у складі цього органу недопустима, і це значною мірою й спровокувало те, що вони залишили зібрання [5, арк. 39 зв. – 40, 41]. Саме обговорення питання про обрання членів Комітету порятунку революції викликало досить бурхливу дискусію. Більшовики вважали, що достатньо додати до складу Комітету від думи лише міського голову, але більшість ухвалила обрати ще двох представників від гласних [5, арк. 38 зв. – 40 зв.].

Далі були оголошені резолюції від трьох фракцій (есерів та ОЄСРП, більшовиків, меншовиків та Бунда) [5, арк. 43–46 зв.] і проведено голосування щодо них. Резолюцію кадетів на голосування не ставили через відсутність цієї фракції на засіданні. Голосували за резолюції двічі. За першим разом отримали таку кількість голосів на підтримку резолюцій: єврейської фракції – 16, есерів – 16, більшовиків – 18, меншовиків – 8, а резолюція енесів не дістала жодного голосу. Пропозицію визнати резолюцію, яка отримала відносну більшість, гласні думи 32 голосами проти 20 не підтримали. Друге голосування враховувало голоси, подані проти названих резолюцій: єврейська фракція – 42, есери – 25 і 11 утрималися, більшовики – 34, меншовики – 45 [5, арк. 46 зв. – 47 зв.]. Утворювався глухий кут. Висувалася пропозиція виробити якусь спільну, узгоджену резолюцію, але, так і не домовившись, о другій годині ночі дума, яка почала працювати з 19-ї години 30 хвилин, закрила засідання, нічого конкретно не вирішивши.

Третього вересня на засіданні думи всі ці питання були вирішені. До складу Комітету порятунку революції обрали О. М. Кривцова та І. І. Коріна (сіоніст) [5, арк. 50 зв.]. О. І. Чесерисським (Бунд і меншовики) та В. І. Осиповим (есери і ОЄСРП) було оголошено два тексти відозви думи до населення міста з приводу корніловського виступу. М. М. Бек (більшовик) заявив, що його фракція утримуєть-

ся від голосування обох відозв. Більшість гласних думи затвердила текст відозви міського голови В. І. Осипова і ухвалила видати її чотирма мовами (російською, українською, єврейською і польською) [5, арк. 50 зв.]. Більшість також проголосувала за резолюцію про виступ Корнілова, внесену меншовиками і Бундом. Есери і ОЄСРП приєдналися до них. М. В. Копилов від більшовиків заявив, що вони від голосування утримуються, бо не розраховують на успіх своєї резолюції [5, арк. 50 зв.].

Ось так у загальних рисах відбувалось обговорення питання про корніловський заколот на засіданнях думи 2 і 3 вересня. Що при цьому привертає до себе увагу? По-перше, чітка диференціація партійно-політичних сил міської думи щодо оцінки корніловського виступу. Усі партійні фракції його осудили, але не однаково. Кадекти, наприклад, вважали, що виступ Корнілова мав одноособовий характер [5, арк. 28 зв. – 29 зв.]. Більшовики, позиція яких щодо Корнілова і кадетів була досить радикально-негативною, категорично ставили питання про передачу влади радам, диктатуру пролетаріату і найбіднішому селянству, проведення соціально-економічних перетворень [5, арк. 21 – 23 зв.]. Їх опоненти, помірковані соціалісти, говорили про єдність сил революційної демократії як протипагу силам контрреволюції та про підтримку революційною демократією Тимчасового уряду, але, зрозуміло, лише за певних умов [5, арк. 20 зв. – 21, 24–28 зв., 33 зв. – 36 зв.]. Не випадково гласний-меншовик П. М. Орлов (голова Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів) порівняв учасників засідання думи від 2 вересня з трьома відомими персонажами байки Крилова, коли, на його думку, одна частина соціалістів тягла в своє русло, а інша будь-що намагалася досягти об'єднання й отримати більшість [5, арк. 47 – 47 зв.]. По-друге, обговорення даного питання засвідчило наявність у складі Катеринославської міської думи трьох основних сил: поміркованих соціалістів (есери і ОЄСРП, меншовики і Бунд), більшовиків, кадетів та єврейської фракції. Провідною силою були помірковані соціалісти. Тому не випадковим є ухвалення саме їх резолюції та відозви до населення міста щодо корніловського заколоту. Імовірно, мала місце попередня домовленість щодо цього між меншовиками та есерами перед засіданням 3 вересня. По-третє, характерною є позиція більшовиків, які показово утримувалися під час голосування резолюції та відозви до населення міста. По-своєму знаковим є й залишення кадедами засідання думи. До цього слід додати суперечку між гласними від єврейської фракції та більшови-

ками щодо представництва думи в Комітеті порятунку революції, коли опоненти більшовиків запропонували обрати до цього органу п'ятьох гласних [5, арк. 38 зв. – 40 зв.].

Є очевидним, що Катеринославська міська дума, обрана 13 серпня 1917 р., була вкрай політизованою, що й слід було очікувати, урахувуючи порядок її формування та обставини суспільно-політичного життя країни восени – взимку 1917 р. Міська дума Катеринослава у цей час була одним із центрів політичного протистояння в місті. До того ж тут більш повно була представлена палітра основних партійно-політичних сил міста, на відміну, наприклад, від Ради робітничих і солдатських депутатів. Засідання ж думи 2 і 3 вересня 1917 р. уперше по-справжньому розкрили її партійно-політичне обличчя, що й підтверджувалося надалі протягом усього часу її існування до кінця весни 1918 р.

Бібліографічні посилання

1. **Борщевський В. Я.** Робітники Катеринослава в дні Жовтня / В. Я. Борщевський. – Д., 1961.
2. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. – [Д.], 1927.
3. **Варгатюк П. Л.** Василь Антонович Валявко / П. Л. Варгатюк, А. В. Дольчук. – Д., 1972.
4. **Гусев В. И.** В борьбе за осуществление ленинской тактики. Большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 г. / В. И. Гусев, В. П. Крижановский. – К., 1987.
5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 469, оп. 1, спр. 1.
6. **Терещенко Ю.** З діяльності більшовицької фракції Катеринославської міської думи (серпень – жовтень 1917 р.) / Ю. Терещенко // Архіви України. – 1971. – № 3. – С. 36–41.
7. **Терещенко Ю. І.** Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Ю. І. Терещенко. – К., 1974.
8. **Шестопалов Г. Г.** Петро Опанасович Воронцов / Г. Г. Шестопалов. – Д., 1975.

Надійшла до редколегії 16.11.2012 р.

УДК 94 (477) «17/18»

М. О. Манько

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**РОЛЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ
У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ПЕРІОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
(на прикладі Катеринославщини)**

Розглянуто питання про становлення національної влади на Катеринославщині, а також причини слабкості українських сил регіону в період національно-визвольних змагань 1917–1918 рр.

Ключові слова: регіональна еліта, національно-визвольні змагання, українська революція, інтелігенція.

Рассмотрен вопрос о становлении национальной элиты в Екатеринославской губернии, а также причины слабости украинских сил региона во время национально-освободительных соревнований 1917–1918 гг.

Ключевые слова: региональная элита, национально-освободительные соревнования, украинская революция, интеллигенция.

The article deals with the establishment of the national elite in Yekaterinoslavka province. Highlights the reasons for the weakness of Ukrainian forces in the region during the national liberation movement in the 1917-1918's.

Key words: regional elite, National liberation movement, Ukrainian revolution, the intellectuals.

Життя будь-якого цивілізованого суспільства важко уявити без чіткої організації його політичної системи. Усю царину політичного буття в певному сенсі можна порівняти з айсбергом, більша частина якого знаходиться під водою. Її утворюють «непрозорі» для людського розуму, неусвідомлені процеси та явища політичної життєдіяльності. Значно менша, «надводна» система – це раціоналізована, свідомо організована й упорядкована політична реальність. Основними складовими політичної системи є політична організація суспільства, форми політичної діяльності, політичні відносини, політична суспільна свідомість та політичний режим [1, с. 172]. Головним рушієм такого механізму є еліта, яка скеровує суспільство до певних ідеалів.

Розробкою соціологічних теорій еліти займалися В. Парето, Г. Моска, М. Вебер, П. Сорокін [6, с. 28]. Український соціолог Журавський пропонує до визначення поняття «еліта» застосовувати три аспекти:

1) еліта суспільства за сферами життєдіяльності: політична, економічна, духовна;

2) еліта соціальних структур суспільства: класово-групова, етнічна, партійна, владна, професійна;

3) еліта, що класифікується відповідно до простору й часу: еліта центру та регіонів [5, с. 8].

Поділ еліти на регіональну та національну можливий передусім за компетенцією, функціональними її особливостями, діапазоном конкретних питань, які їй доводиться вирішувати. Звичайно розподіл на еліту регіональну і загальнонаціональну можна здійснювати і за істотними відмінностями між загальнонаціональною (столична, обласна) і регіональною (провінційна) елітами. Тут маємо брати до уваги такі ознаки, як рівень освіти, інтелекту, функціональний вплив на соціально-економічну й політичну ситуацію в державі (ступінь можливостей і реальних дій). Діяльність еліти неможливо розглядати у відриві від конкретного соціального, економічного та духовного середовища та власних внутрішніх, політичних обставин, досвіду й традицій [5, с. 8].

У надскладних умовах опинилося українське суспільство в лютому – березні 1917 р., коли в один момент було знищено царський режим, а на його місці постали декілька осередків влади. На Катеринославщині період революційних подій характеризується наявністю трьох центрів влади: більшовицького, Центральної Ради та Тимчасового уряду. Таким чином, ми можемо говорити про три політичні еліти на теренах губернії. У статті мова піде про становище національної політичної еліти в Катеринославській губернії періоду української революції 1917–1918 рр.

Історіографічний комплекс розвідок з історії Української революції на Катеринославщині залишається маловивченим. Частина відомостей з означеної проблематики міститься в мемуарах діячів Центральної Ради – Д. Дорошенка, І. Мазепи, П. Феденка [4; 8; 12]. Українська радянська історіографія подій 1917–1918 рр. виключала з наукового обігу праці українських істориків діаспори та Заходу, в яких цей період не розглядався крізь призму марксистсько-ленінської теорії. Тож питання національної еліти залишилося поза увагою радянських істориків, хоча у праці Є. Бош згадується про існування національного руху на теренах Катеринославської губернії [2]. Проблеми

Української революції досліджували історики української діаспори, які розглядали українську революцію крізь призму подій у Києві, не звертаючи увагу на регіональний розвиток українських земель. Серед досліджень періоду незалежності виділяються праці докторів історичних наук В. Ф. Верстюка, Р. Я. Пирога, В. Ф. Солдатенка, які в контексті української революції подають окремі відомості про Катеринославщину 1917–1918 рр. [3].

Теоретико-методологічну основу цієї статті становлять принципи історизму та об'єктивності. Їх реалізація ґрунтується на загальнонауковому аналізі, синтезі, узагальненні, систематичному та праксиметричному методах, конкретно-історичних методах: історико-порівняльному та історико-системному.

Звістка про падіння царського режиму спонукала представників громадських організацій Катеринославщини перейти на бік Тимчасового уряду. Це не змінило суттєво ситуацію ні в краї, ні в державі в цілому. До влади прийшли інші політичні групи, також ворожі до українства. Український рух на Катеринославщині залишався слабким. Д. Дорошенко, аналізуючи революційні події в губернії, зазначав: «Тут було доволі свідомих українців серед службової інтелігенції, серед робітників і селян околицьних сел. Але коли розпочалася революція, то активних діячів серед українців знайшлося дуже не багато...» [4, с. 61]. Подібну ситуацію описує й І. Мазепа в книзі «Україна в огні й бурі революції»: «За два роки революційного життя в Катеринославі, з його понад 200 000 населення, я не пригадую собі, щоб ряди нашої української інтелігенції поповнилися хоч би півдесятком «навернених малоросів». Як була нас жменька в два десятки людей на початку революції, такою залишалася до самого мого від'їзду з Катеринослава» [8, с. 35]. Такі факти свідчать про відсутність єдиної національної політичної еліти на Катеринославщині. Причина цього явища крилася в структурі українського суспільства. Головною опорою та носієм традицій українства залишалося селянство. М. Шаповал, характеризуючи українське селянство, зазначав, що «культурний рівень селян дуже низький» [15, с. 8], «селянство на Україні було майже неграмотне (неграмотних між українцями на 1917 р. – 71 %, на селах ще більше)» [16, с. 23]. У містах українців проживає мало. У 9 губерніальних містах їх було лише 14 % [16, с. 22]. Питома вага російського елементу та змосковщинних малоросів в українських містах, особливо у великих індустріальних центрах, одним з яких був Катеринослав, значно зросла. Зросійщене робітництво, яке становило більшість в українських містах, було

пасивним до української справи, а отже зростав вплив російських більшовиків на робітничі маси. Наприклад, на Донбасі в березні 1917 р. налічувалося близько 500 більшовиків, у квітні – 5,8 тис., у серпні – 16 тис., у жовтні – близько 28 тис. [11, с. 33].

Хоча інтелігенція українського спрямування в Катеринославі не була готова до ведення активної політичної боротьби та агітації в народних масах, втім не можна говорити про її відсутність на Катеринослащині. Євгенія Бош, одна з активних борців за проголошення радянської влади в Україні, у своїй книзі «Рік боротьби. Боротьба за владу на Україні з квітня 1917 р. до німецької окупації» писала: «Поринувши з головою у боротьбу з меншовиками за вплив у робітничих масах, сильні організації Харкова, Катеринослава і інших центрів промислової частини України схильні були недооцінювати значення і силу національного фактора...» [2, с. 6].

На захист національної української ідеї постали представники інтелігенції – освітяни, публіцисти, дрібні державні службовці. Найбільш активними з них були педагог Є. Вировий, інженер І. Труба [4, с. 61], залізничник Ф. Дубовий, приватний коректор українських книжок на Катеринослащині П. Щукін [12, с. 22]. Безсумнівно, важлива роль у консолідації національних сил у регіоні належала І. Мазепі.

На перше місце висувалася просвітницька робота. Так, 11 березня 1917 р. товариство «Просвіта», закрите 1916 р. царською адміністрацією, почало функціонувати. «Просвіти» з'являються в найвіддаленіших куточках Катеринослащини. Христина Алчевська, прокладаючи стежку до національного пробудження донецького регіону, започаткувала «Просвіту» в Олексіївці з українською книгозбірнею [4, с. 62].

Із початком революційних подій усе більшої популярності на Катеринослащині набувають партії соціалістичного спрямування, які вбачали подальше майбутнє України у складі демократичної федеративної Росії, наприклад УСДРП, УПСР, УПСФ. У містах Лисичанську, Бахмуті, Слов'яносербську владу перебирають на себе осередки українських партій соціалістів-революціонерів та соціалістів-федералістів спільно з російськими меншовиками та есерами [4; 8; 12].

Незважаючи на стрімке зростання популярності Центральної Ради навесні – влітку 1917 р. серед населення Правобережжя, Києва з околицями [10, с. 8], мешканці Катеринослащини надавали перевагу більшовикам та проросійським силам, що вороже ставилися до українства. Ситуація змінилася влітку – восени 1917 р. Свідченням цьо-

го є вибори до міської думи, що відбулися в серпні 1917 р. і на яких український рух отримав близько 6500 голосів [8, с. 40]. Цей факт демонструє поступове зростання впливу проукраїнських сил у промислових регіонах Лівобережжя. Поглиблення протистояння між Центральною Радою та Тимчасовим урядом на повернуло до української ідеї навіть ворожі до неї елементи. У жовтні 1917 р. катеринославська дума ухвалила резолюцію, в якій вказувала на те, що Тимчасовий уряд порушує право української нації на самовизначення [8, с. 44].

Учительство Катеринославщини, як ніхто інший, розуміло необхідність об'єднання українських земель у межах однієї національної держави, тож було невдоволене рішенням Тимчасового уряду залишити під юрисдикцією Центральної Ради лише Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську губернії. Тому 22 вересня 1917 р. П. Я. Стебницькому було направлено листа, у якому говорилося: «Загальні збори Українського учительського товариства в Катеринославі з глибоким обуренням протестують проти недостойного революційної демократії вчинку тимчасового Російського уряду, який зважився політичною межею різати живе тіло етнографічної України і землю сивого Запорожжя – Катеринославщину лишив поза владою автономного українського уряду» [13]. Замість того, аби боротися за єдність українських земель, як закликали представники катеринославського вчителства, Центральна Рада «облобизалася во ймя єдності російського революційного фронту з Керенським» [7, с. 11], зрадивши таким чином їх сподівання.

Намагання місцевої еліти встановити більш тісний політичний зв'язок із представниками центральної влади в Києві завершилися поразкою. Уся допомога Центральної Ради в організації влади на місцях зводилася до проголошення високих ідей. «Український Вебер» – В. Липинський у книзі «Листи до братів хліборобів» із цього приводу зазначав: «Хвиля демагогії як лявіна котилась із верху в низ, ширячи скрізь спустошення й деморалізацію. І ті, що стояли в горі й перші грудочки кидали, думали, що в той спосіб будується держава й нація» [7, с. 15–16]. Організація осередку влади Центральної Ради на місцях вимагала допомоги із центру. Однак такої допомоги місцеві активісти Катеринославщини не отримали. Коли свідоме українське населення краю звернулося до керівників української держави з проханням прислати агітатора для роботи серед селянських і робітничих мас, то отримало відмову. Трохи згодом Центральна Рада направила на Катеринославщину свого інструктора – Григорія Третяка [12, с. 28]. Стрімкими темпами починається

процес українізації військових частин. Особливе місце в ньому посідає організація «Вільного козацтва». У вересні 1917 р. цей рух охопив і Катеринославщину [9, с. 8]. Із запалом представники регіональної еліти – полковник М. Омелянович-Павленко, інженер І. Труба, офіцери Єфремови [4, с. 63], брати Гаврило та Микола Горобці – проводили роботу зі створення «Гайдамацького куреня» [8, с. 41]. Подібні військові формування продовжували діяти і після більшовицького перевороту. Відділ Українського козацтва був зорганізований і в Кривому Розі за сприяння соціал-демократів Дехтяра, Речмедила, які були представниками Центральної Ради на Криворіжжі. Їм вдалося відбити наступ більшовицької «Червоної Гвардії» біля станції Вечірній Кут [12, с. 33]. Організація українських частин у регіоні відбувалася на основі місцевих сил, без будь-яких директив чи вказівок із центру.

Українська нація, яка не мала у своєму складі підприємців і великих землевласників, навряд чи могла собі дозволити таку дорогу справу, як видавництво власної газети. Відсутність періодики проукраїнського спрямування в Катеринославській губернії ускладнювала агітаторську роботу в народних масах. Цей факт демонструє не виняток із загального правила, а радше тенденційність революційного процесу 1917 р. в Україні, якщо навіть на видавництво загальноукраїнської газети «Нова Рада» кошти збиралися усім миром [14, с. 12].

Поразка національних сил на Катеринославщині під час визвольних змагань 1917–1918 рр. була спричинена рядом факторів:

1) національний рух був киевоцентричним, тобто всі найголовніші події відбувалися в Києві та в навколишніх населених пунктах. Регіонам відводилася лише роль «пасивного спостерігача»;

2) Центральна Рада була настільки захоплена політичними іграми та проголошенням популістських гасел, що не приділяла належної уваги співпраці з регіональними елітами. Тому малодосвідчені в політичній боротьбі українці Катеринославської губернії вимушені були власними силами пробуджувати національну свідомість народних мас, «приспану» двохсотрічним панування Російської імперії;

3) політична еліта Катеринославщини попри певні надбання залишалася маловпливовою та роздробленою. У своєму розвитку вона проходила стадію становлення, тому навряд чи могла конкурувати з більш досвідченою більшовицькою елітою.

Та попри поразку в національно-визвольних змаганнях на Катеринославщині регіональна українська еліта заявила про своє існування і про український рух у регіоні. Невеликій кількості свідомих

українців вдалося повернути до української справи широкі верстви селян та робітників. Вони голосно заявили на весь світ, що українці мають право на власну державність, яка об'єднала б усі українські землі, у тому числі й промислові регіони Наддніпрянщини.

Бібліографічні посилання

1. **Андрущенко В.** Філософія політики / В. Андрущенко. – К., 2003.
2. **Бош Е.** Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 года до немецкой оккупации / Е. Бош. – М., 1925.
3. **Верстюк В.** Нариси з історії української революції 1917–1921 років : у 2 кн. / В. Верстюк. – К., 2011. – Кн. 1.
4. **Дорошенко Д.** Історія України 1917–1921 рр. : у 2 т. / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932.
5. **Журавський В.** Політична еліта України: теорія і практика трансформацій / В. Журавський. – К., 1999.
6. **Карбущенко П.** Антропология элитологии / П. Карбущенко. – М.; Астрахань, 1999.
7. **Липинський В.** Листи до братів хліборобів. Про ідею організації українського монархізму / В. Липинський. – К. ; Філадельфія, 1995.
8. **Мазепа І.** Україна в огні і бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – К., 2003.
9. **Мірчук П.** Від другого до Четвертого Універсалу / П. Мірчук. – Торонто, 1955.
10. **О. Т.** Визвольна боротьба українського народу 1917–1921 рр. / О. Т. – Лондон, 1950.
11. **Рубльов О.** Українські визвольні змагання 1917–1921 / О. Рубльов, О. Ресент. – К., 1999.
12. **Феденко П.** Исаак Мазепа. Борець за волю України / П. Феденко. – Лондон, 1954.
13. ЦДАВОВ України. – Ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 5.
14. **Чикаленко Є.** Уривок з моїх споминів за 1917 / Є. Чикаленко. – Прага, 1932.
15. **Шаповал М.** Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага, 1928.
16. **Шаповал М.** Великий зрив. Нарис з історії Української революції 1917–1920 / М. Шаповал, О. Слободич. – Л., 1936.

Надійшла до редколегії 16.11.2012 р.

УДК 94 (477.63) «1932»

Д. О. Романчук

*Дніпропетровський національний історичний музей
ім. Д. І. Яворницького*

**МАТЕРІАЛИ ДО ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБЛАСНОЇ ВЛАДИ
В 1932 р. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ
(до 80-річчя від дня створення області)**

Розглянуто питання щодо створення тимчасових обласних органів влади та їх діяльності на початковому етапі існування Дніпропетровської області в період з 27 лютого по 4–5 серпня 1932 р.

Ключові слова: Дніпропетровська область, обласний організаційний комітет, обласне організаційне бюро КП(б)У, І обласний з'їзд Рад, сільське господарство, Д. І. Петровський, В. І. Чернявський, П. Д. Сорокін.

Рассмотрены вопросы о создании временных областных органов власти и их деятельности на начальном этапе существования Днепропетровской области в период с 27 февраля по 4–5 августа 1932 г.

Ключевые слова: Днепропетровская область, областной организационный комитет, областное организационное бюро КП(б)У, I Областной съезд Советов, сельское хозяйство, Д. И. Петровский, В. И. Чернявский, П. Д. Сорокин.

In the article considered questions of a temporary regional authorities and their activities at the initial stage of the Dnipropetrovsk region in the period February 27 - August 4-5, 1932.

Key words: Dnipropetrovsk regions the regional steering committee, the regional organizational bureau of the Party, I regional congresses of Soviets, agriculture, D. I. Petrovsky, V. I. Chernyavsky, P. D. Sorokin.

У контексті вивчення історії адміністративно-територіальних реформ на Дніпропетровщині діяльність організаційних обласних органів влади в першій половині 1932 р. є малодослідженою темою. У сучасній історіографічній традиції існує лише декілька наукових праць, де тією чи іншою мірою згадується та підіймається ця проблематика [18, с. 27–28; 19, с. 23]. Дана стаття є спробою більш поглиблено висвітлити діяльність Дніпропетровського обласного організаційного комітету та обласного організаційного бюро КП(б)У. Джерельною базою дослідження здебільшого стали неопубліковані архівні документи (фонд Дніпропетровського обласного комітету

КП(б)У ДАДО) та матеріали місцевої преси (газета «Зоря» за лютий – серпень 1932 р.). Це дало змогу виявити найголовніші акценти в роботі організаційних органів та дійти висновків щодо причин різкого переходу на обласну систему управління на тлі політичного й соціально-економічного розвитку нашого регіону та країни.

У першому півріччі свого існування Дніпропетровська область, по суті, ще не була повноцінною адміністративно-територіальною одиницею зі стандартними, притаманними даному поняттю параметрами. Офіційно область з'явилася 27 лютого 1932 р., із затвердженням ЦВК СРСР постанови IV позачергової сесії ВУЦВК від 9 лютого 1932 р. про створення на території України 5 областей. Однак перший обласний з'їзд Рад (вищого органу місцевої влади) відбувся лише 4–5 серпня 1932 р. [40, с. 1], а до того часу загальне й оперативне керування місцевими органами влади нижчих ланок покладалося на тимчасові структури – обласний організаційний комітет та обласне організаційне бюро обкому КП(б)У.

Хоча стосовно областей конституційно ще не була прописана організація місцевої влади, однак у загальних її принципах вищим органом влади були Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і з'їзди Рад, що обирали та формували підзвітні їм виконавчі комітети [16]. Тобто станом на 27 лютого – 5 серпня 1932 р. здійснено було лише реальний територіальний вимір області (і той визначено приблизно, через покvapливисть її створення). Адміністративний же вимір являв собою тимчасові структури, задекларовані спеціальними окремими державними актами з обмеженням строком дії, у першу чергу Постановою ВУЦВК «Про утворення обласних виконавчих комітетів УСРР» від 9 лютого 1932 р. та уставом про обласні організаційні комітети від 20 лютого 1932 р. Останній надавав їм досить широкі повноваження, а саме: затверджувати планові проекти розвитку господарства, складати обласний бюджет, керувати розподілом майна між установами різних рівнів влади та затверджувати їхні штати, вимагати від установ та підприємств необхідні відомості та матеріали, скликати наради у справах обсягу їх відання, навіть мали право зупиняти розпорядження народних комісаріатів (за особистою відповідальністю всього складу комітету) [38, с. 1]. Що цікаво, згідно з уставом облоргкомітети повинні були самі визначати період своєї діяльності, оскільки строки скликання обласних з'їздів Рад, хоч і встановлювалися президією ВУЦВК, але лише за поданням облоргкомітетів. Обласні організаційні комітети підпорядковувалися РНК та президії ВУЦВК УСРР,

яка, власне, і затверджувала особистий склад облоргкомітетів постановою від 9 лютого 1932 р.

До Дніпропетровського обласного організаційного комітету увійшло 12 осіб: Д. І. Петровський, П. Д. Сорокін, В. І. Чернявський, Ф. Ф. Рогальов, І. І. Попов-Волков, А. М. Дашевський, С. Й. Сінайський, Я. М. Хазанов, Е. Кюрфюрст, Я. К. Краукліс, Сумцов та Старобін. Окремо створювалися органи управління по партійній лінії – обласне організаційне бюро КП(б)У в складі 9 осіб (А. Г. Соколов, Т. Г. Макаров, Д. І. Петровський, С. Й. Сінайський, Я. К. Краукліс, Ф. Ф. Рогальов, Я. М. Хазанов, Муськін) на чолі із секретарем В. І. Чернявським.

У першу чергу варто в загальних рисах охарактеризувати ці організаційні органи. Притаманний радянському устрою дуалізм влади у вирішенні державних питань будь-якого рівня надавав більшого пріоритету саме партійним органам, тому, по суті, постанови та рішення облоргбюро КП(б)У досить часто визначали вектор діяльності облоргкомітету. Хоча, як видно з особистого складу, вони були взаємопов'язаними, взаємодоповнюючими та мали колегіальний характер. Структурно облоргкомітет підрозділявся на декілька відділів, які, відповідно, очолили члени комітету. Так, Д. І. Петровський був призначений головою облоргкомітету, П. Д. Сорокін та І. І. Попов-Волков – його заступниками (останній за сумісництвом очолив обласну планову комісію), а відповідальним секретарем став А. М. Дашевський. Повноваження щодо відділів були розподілені таким чином: Сумцов – відповідальний за земельний відділ, Старобін – за відділ постачання й за сумісництвом уповноважений комітету заготівель, Е. Кюрфюрст – фінансовий відділ, Лукашенко – відділ народної освіти, Піскар'єв – відділ праці, Г. П. Олексієнко – комунального господарства, Шрайберг – облздороввідділ, П. В. Кисельов – обласна колгоспна спілка, Сабсай – споживча спілка, Ю. Триодіял – управління народногосподарського обліку, Я. М. Хазанов – оргбюро облпрофради [15, с. 4]. Я. К. Краукліс очолив обласне управління ДПУ, а Ф. Ф. Рогальов увійшов до складу комітету як військовий, із 1930 р. командир 7-го стрілецького корпусу, що дислокувався на території області [41, с. 430–436].

Такий склад організаційних органів являв собою консолідацію місцевої радянської та партійної номенклатури під керівництвом призначених ЦК Д. І. Петровського та В. І. Чернявського. Данило Іванович Петровський (1898–1938) на час призначення головою організаційного комітету обіймав високу урядову посаду – заступника

голови РНК УСРР (з 1930 р.). [3, арк. 48; 19, с. 23; 35, с. 1]. Володимир Ілліч Чернявський (1893–1937) теж був направлений на Дніпропетровщину з більш високої посади – секретаря ЦК КП(б)У [17, с. 283]. Затримались у Дніпропетровській області вони до 11 жовтня 1932 р., коли на черговому засіданні, де були присутні перший та другий секретарі ЦК КП(б)У – В. С. Косіор і В. А. Строганов, бюро обкому КП(б)У погодилося із постановою ЦК про відклик В. І. Чернявського (із переходом на роботу у Вінницьку область) та Д. І. Петровського (у розпорядження ЦК) [6, арк. 94].

Павло Дмитрович Сорокін (1896 – ?) був авторитетним радянським діячем місцевого рівня, із 5 листопада 1929 р. обіймав посаду голови окружного виконавчого комітету, а після ліквідації округів, у вересні 1930 р., очолив Дніпропетровську міськраду [18, с. 49]. Певний час він обіймав цю посаду, уже будучи членом обласного організаційного комітету, але 4 квітня 1932 р., у зв'язку з переходом на роботу заступника голови облорганізаційного комітету, пленум міськради звільнив його від обов'язків голови міськради і обрав на цю посаду С. Михайлова. Про інших членів організаційних органів інформація має або уривчастий характер, або взагалі відсутня (стосовно деяких навіть не вдалося встановити ініціали).

Відносно Олександра Григоровича Соколова (1894–1937) відомо, що він був призначений від ЦК КП(б)У секретарем облорганізаційного бюро, із 1930 р. працював секретарем Запорізького окружного, пізніше – міського партійних комітетів КП(б)У [14, с. 1]. Т. Г. Макаров, який у 1932 р. був обраний секретарем Дніпропетровського МПК та одним із секретарів облорганізаційного бюро, на цей час обіймав посаду парторганізатора Катерининської залізниці, а до того працював в окружних та міських партійних органах м. Києва [34, с. 1]. Яків Мойсейович Хазанов (1891 – ?) на 1929 рік був членом президії Окружної Ради профспілок та кандидатом у члени окружного комітету КП(б)У [7, арк. 133 зв.]. Самуїл Йосипович Сінайський (1902 – ?) після вступу до лав партії (1926) виконував профроботу в Дніпропетровську – у Спілці деревообробників та був секретарем партійного осередку Державного лісового заводу ім. Халтуріна, пізніше – завідувачем інформсектором окружного комітету КП(б)У. У березні 1933 р., за власним проханням, Самуїл Йосипович був відкомандирований у розпорядження ЦК КП(б)У [8, арк. 181], але вже 10 жовтня 1933 р. він знову повернувся на Дніпропетровщину і 12 жовтня був призначений завідувачем інформаційного сектора організаційного відділу обкому КП(б)У [9, арк. 66–68].

Що стосується діяльності організаційних органів, то важко визначити спрямування найголовніших аспектів, адже це був період наступу соціалізму на всіх фронтах – суцільна колективізація та штурм хлібозаготівель, будівництво й реконструкція величезних промислових об'єктів, останній рік першої п'ятирічки, коли необхідно було швидко підганяти всі галузі під планову відповідність для звітування та готувати проект плану на наступну п'ятирічку. І в той же час основним завданням тимчасових органів влади було «проведення всієї організаційної роботи, що пов'язана з запровадженням обласної системи, аж доки відбудуться обласні з'їзди рад» [12, с. 42].

Із перших же днів роботи облоргокомітет та облоргбюро почали вирішувати проблему укомплектування фахівцями обласних партійних і радянських установ та організацій і їх розміщення. Основним резервом для укомплектування обласних апаратів мали стати партійні організації пролетарських центрів області. 12 лютого 1932 р. була затверджена комісія у справах розміщення обласних установ, куди увійшли П. Д. Сорокін, М. Ф. Калінкін, А. М. Дашевський та ще ряд товаришів. Термін переселення установ установлювався в 3 дні (і ні в якому разі не більше 5), а також, із санкції обласного бюро, дозволялося розміщати організації в інших великих містах області [5, арк. 5]. 28 лютого 1932 р. облоргбюро зобов'язало І. І. Попова-Волкова та М. Ф. Калінкіна протягом наступної декади остаточно вирішити проблему розміщення всіх обласних радянських та господарських установ [5, арк. 28]. Самі організаційні органи повністю були розміщені в будинку міськради, штат міськради переселили в будинок Комунгоспу, а органи Комунгоспу, відповідно, у будинок Освіти [4, арк. 8–9]. Пізніше, у кінці липня 1932 р., постановою обкому КП(б)У були виявлені деякі порушення щодо розміщення обласних робітників, за які завідувача житловим відділом обласного комунгоспу т. Судзіловського та помічника прокурора т. Слюсарева було виключено з партії, а їх справи передані до суду, заступнику Д. І. Петровського І. І. Попову-Волкову оголосили догану [23, с. 2].

Основним напрямом діяльності організаційних органів стало вирішення проблем сільського господарства, і не випадково. Головною причиною створення областей стала невідповідність адміністративної системи країни темпам та потребам соціально-економічного розвитку села. До систематичного невиконання районами планів хлібоздачі (хлібозаготівлі 1931 р. вперше вийшли за межі календарного року, і лише 18 березня 1932 р. ЦК КП(б)У та РНК УСРР ухвалили постанову про завершення кампанії в колгоспному

секторі незалежно від рівня виконання плану [13, с. 125]), поступової втрати контролю над районами на початку 1932 р. додався голод, що вже охопив значну кількість зернових районів.

За офіційними даними, області утворювалися для того, «щоб забезпечити успішне виконання величезних завдань 1932 року та другої п'ятирічки – завершення соціалістичної реконструкції всього народного господарства на базі найновішої техніки, посилити конкретно-оперативне керівництво всіма галузями народного господарства й культурного будівництва стосовно економічних та виробничих умов окремих районів України і зважаючи на недоцільність подальшого побільшення районів...» [12]. Однак 10 лютого 1932 р., виступаючи на об'єднаному пленумі МПК та МКК з партактивом міста Дніпропетровська, В. І. Чернявський більш конкретно визначає ці причини: «Україна мала 384 райони, й було надзвичайно важко і складно із одного Харкова керувати ними» [10, с. 1], і далі ще детальніше: «...незважаючи на те, що ЦК давав спеціальні директиви, скликав цілий ряд міжрайонних нарад, надсилав туди (маються на увазі райони. – Д. Р.) членів політбюро ЦК (ми всі їздили по районах, провадили ці наради, усі працювали коло хлібозаготівель), при всьому цьому справа, як виявилось, була тяжкою. Тим то особливо, після відвідування України тов. Молотовим, коли це питання було особливо загострене, ЦК вирішив найкатегоричніше поставити питання утворення областей і переходу на обласну систему» [29, с. 2].

Мова йде про один із перших приїздів на Україну голови РНК СРСР В. В. Молотова в кінці грудня 1931 р. Виступаючи на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, він визначив вкрай незадовільним виконання плану хлібозаготівель, що було прямою загрозою його зриву. Він також наголосив на застосуванні «особливих заходів» і підвищенні «більшовицької пильності щодо класового ворога» [37, док. № 86]. Мабуть, таким «особливим заходом» і стало створення областей та посилення їх керівництва надійними відповідальними працівниками, що, з точки зору правлячої верхівки, мало стати виходом із хлібозаготівельної та продовольчої кризи. До речі, саме постановою політбюро ЦК КП(б)У від 29 грудня 1931 р. (на доповідь В. В. Молотова), з метою посилення керівництва хлібозаготівлями, Україна була поділена на 6 груп районів: Київська, Вінницька, Одеська, Запорізька, Полтавська і Харківська [37, док. № 86]. Це можна вважати своєрідним першим кроком на шляху до створення обласної системи.

Тому цілком закономірною стала підвищена увага до проблем сільського господарства. Уже 20 лютого 1932 р. відкрилась виробнича нарада з питань підготовки до весняної сівби за участі В. І. Чернявського, Д. І. Петровського, О. Г. Соколова, Т. Г. Макарова (усього в президії 31 особа), яка тривала три дні [22]. На початку березня спеціальною постановою облоргкомітету було визнано незадовільний стан мобілізації насінневих фондів та винесено кілька суворих доган районним керівникам [31, с. 1]. Для посилення роботи навколо збирання насінневих фондів у райони неодноразово виїжджали члени організаційних органів. Так, 28 лютого 1932 р. було дано розпорядження Д. І. Петровському та В. І. Чернявському відвідати окремі, відстаючі в «мобілізації насінневих фондів» райони області, П. Д. Сорокіну – Бердянський, С. Й. Сінайському – Павлоградський, О. Г. Соколову – Запорізький тощо [4, арк. 28]. 9 березня 1932 р. знову в райони для підсилення роботи виїхали Д. І. Петровський, Левінзон, П. Д. Сорокін, П. В. Кисельов та Старобін [4, арк. 46]. На черговому засіданні облоргкомітету, 17 березня 1932 р., було запропоновано обласним та районним організаціям прискорити темпи роботи навколо збирання насінневих фондів, ремонту сільгоспреманенту та запровадження агромінімуму (мінімум агрономічних знань, необхідних для роботи в с/г. – Д. Р.). Також комітет зобов'язав Облтрактор до 25 березня закінчити ремонт тракторів та під персональну відповідальність голів райвиконкомів «припинити побільшення колгоспів, де є такі випадки». У своєму виступі І. І. Попов-Волков звернув увагу на підготовку до сівби технічних культур, засівна площа яких у 1932 р. збільшилась удвічі – з 25 тис. га до 53 тис. га [21, с. 3].

На наступному засіданні (27 березня) під головуванням І. І. Попова-Волкова обговорили баланс будматеріалів, стан шляхобудівництва по області, план рибної ловлі та, знов-таки, форсовану підготовку до сівби [39, с. 4]. 7 квітня 1932 р. завідувач обласного земельного відділу Сумцов на засіданні облоргкомітету констатував, що на 4 квітня по області зібрано лише 79,3 % ранніх зернових культур (особливо погано йде збирання ярої пшениці – лише 46 %). У зв'язку із цим комітет запропонував під персональну відповідальність голів РВК завершити утворення насінневих фондів та фондів соцвзаємодопомоги до 10 квітня [20, с. 1]. З метою більш чіткого диференційованого керівництва районами та організаціями, систематичного вивчення й конкретного інструкування районів 25 квітня на території області було створено 5 виробничо-територіальних

секторів: промисловий (5 міст), бавовняно-зерновий (13 районів), тваринництва й технічної культури (11 районів), 1-й зерновий (12 районів) та 2-й зерновий (13 районів) [5, арк. 113–116].

Двадцять шостого червня 1932 р. о 18-й годині в Клубі залізничників (вул. Леніна) відкрилась І Дніпропетровська обласна конференція КП(б)У [24, с. 1], яка тривала 4 дні. У ході конференції були обрані керівні органи партійної організації області, у першу чергу обком КП(б)У у складі 81 члена та 30 кандидатів. В останній день конференції, 30 червня, відбувся перший пленум обкому, на якому обрали членів та кандидатів бюро. Серед них ті ж прізвища В. І. Чернявського, Д. І. Петровського, О. Г. Соколова, Т. Г. Макарова, Я. М. Хазанова, Ф. Ф. Рогальова, Я. К. Краукліса, П. Д. Сорокіна та І. І. Попова-Волкова. Секретарями бюро були затверджені В. І. Чернявський (перший секретар), О. Г. Соколов та Т. Г. Макаров, останній також був обраний делегатом на III всеукраїнську конференцію [11, с. 1]. У день відкриття конференції на ім'я Д. І. Петровського, В. І. Чернявського та Сумцова була отримана привітальна телеграма від наркома земельних справ О. Триліського з приводу закінчення сівби в області. Для преміювання кращих ударників сільського господарства області наркомзем перерахував 10 тис. крб, а керівника Дніпропетровського ОБЛЗу Сумцова нагородили відрядженням до кращих колгоспів СРСР та двомісячним утриманням. Принагідно зазначимо, що план сівби 1932 р. на 20 червня по Україні було виконано на 86,9 %, і лише Одеська та Дніпропетровська області виконали свій план на 104,4 та 101,1 % відповідно [26, с. 1].

Проведення обласних партійних конференцій передувало III Всеукраїнській конференції КП(б)У, що відкрилася 6 липня 1932 р. в Харкові. Від Дніпропетровської області до президії партконференції увійшли В. І. Чернявський, Д. І. Петровський та О. Г. Соколов [1, с. 1]. Головними питаннями на конференції стали підсумки весняної посівної кампанії, хлібозаготівельна кампанія 1932 р. та колективізація сільського господарства. Вирішальним у цьому була участь в конференції голови РНК СРСР В. М. Молотова та секретаря ЦК ВКП(б) Л. М. Кагановича. Їх приїзд був ініційований самим І. В. Сталіним, який 2 липня 1932 р. в особистому листі до них писав: «Обратите серьезнейшее внимание на Украину. Чубарь своей разложённостью и оппортунистическим нутром и Косиор своей гнилой дипломатией и преступно-легкомысленным отношением к делу – загубят вконец Украину... Если поедете на Украинскую конференцию (я на этом настаиваю), – примите там все меры к тому,

чтобы переломить настроение работников» [33, с. 210]. А дещо пізніше Сталін уже будував плани щодо кадрових перестановок у керівництві України, у першу чергу заміну С. В. Косіора та В. Я. Чубаря на Л. М. Кагановича та Г. Ф. Гринька (нарком фінансів СРСР) [33, с. 273–274]. Чи були відомі такі настрої вождя вищому керівництву України, важко сказати, але вже в ході конференції і відразу після неї простежується активізація всієї організаційної роботи, і в першу чергу в галузі сільського господарства.

Чотирнадцятого липня виходить постанова президії ВУЦВК про скликання позачергових обласних з'їздів рад, які призначалися на другу половину липня 1932 р. [30, с. 4]. При Дніпропетровському облоргкомітеті відразу ж було створено комісію для проведення підготовчої роботи до 1 обласного з'їзду Рад у складі А. М. Дашевського, Помикалова, Сумцова, П. В. Кисельова, Старобіна, Ярошевського та Куїмджі. Було ухвалено доцільним скликати на 25 або 26 липня 1932 р. пленуми міськрад та райвиконкомів, де обговорити питання про збиральну та хлібозаготівельну кампанії та про вибори до обласного з'їзду Рад [28, с. 1]. У ході Всеукраїнської конференції КП(б)У всі прорахунки в поточній роботі (у першу чергу з хлібозаготівель) закидалися в бік невчасної організації областей. Так, В. І. Чернявський у дебатах на доповідь В. В. Косіора зазначав: «Ми пізно вирішили організувати області. Парторганізація України протягом 2 місяців провела величезну гарячкову роботу. Адже витягнути райони з важкого стану, в якому вони були, ця справа дуже важка» [32, с. 1].

Дев'ятнадцятого липня 1932 р. до Дніпропетровська прибувають, відряджені ЦК, голова ВУЦВК Г. І. Петровський та секретар ЦК КП(б)У В. А. Строганов, які того ж дня беруть участь в обласній нараді щодо хлібозаготівель [36, с. 1]. І, скоріше за все, результатом цього візиту стала постанова РНК УСРР від 22 липня 1932 р., де наголошувалося на незадовільному стані збиральної кампанії, особливо в Дніпропетровській та Одеській областях, облоргкомітети яких були зобов'язані посилити керівництво кампанією та встановити щоденну звітність про її перебіг. Спеціально для контролю за збиральною кампанією в Харкові була створена п'ятірка на чолі із заступником голови РНК В. І. Порайком [27, с. 1].

Перший обласний з'їзд Рад відкрився в Дніпропетровську 4 серпня 1932 р. в клубі залізничників по вул. Леніна о 18-й годині [2, с. 1]. Наступного дня з доповіддю про збиральну і хлібозаготівельну кампанії 1932 р. виступив Д. І. Петровський, а також відбулися ви-

бори керівних органів області. До обласного виконавчого комітету ввійшло 159 осіб. Того ж дня, увечері, після закриття з'їзду, перший організаційний пленум виконавчого комітету обрав президію, а головою облвиконкому одноголосно було обрано Д. І. Петровського [40, с. 1].

Викладеним у цій статті зовсім не вичерпуються питання та проблеми створення й організації областей в Україні, і власне в нашому регіоні. Об'єктом майбутньої пошукової та дослідної роботи в цьому напрямі ще має стати територіальний вимір, початкова реалізація якого була далеко не ідеальною, на що звертав увагу В. І. Чернявський [5, арк. 157–159] і як показало подальше вдосконалення територіального поділу. Білою плямою в контексті цієї проблематики є доля, роль та вплив особистостей, особливо місцевого рівня, на вирішення проблем адміністративно-територіального та соціально-економічного характеру.

Бібліографічні посилання

1. Відкрилась III конференція КП(б)У // Зоря. – 1932. – 8 лип. (№ 154).
2. Відкриття I-го обласного з'їзду рад Дніпропетровщини // Зоря. – 1932. – 4 серп. (№ 176).
3. ДАДО. – Ф. 3, оп. 1, спр. 48.
4. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 15.
5. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 32.
6. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 40.
7. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 213.
8. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 519.
9. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 568.
10. За більшовицьке здійснення історичних та величних завдань // Зоря. – 1932. – 11 лют. (№ 34).
11. Закрилась I обласна партконференція // Зоря. – 1932. – 1 лип. (№ 148).
12. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – 29 лют. (№ 5).
13. **Іваненко В. В.** Дніпропетровщина і великий перелом на селі кінця 1920 – початку 1930-х рр. / В. В. Іваненко, Н. Р. Романець. – Д., 2009.
14. Із біографії тов. Соколова А. Г. // Зоря. – 1932. – 12 лют. (№ 35).
15. Керівний склад радянських та кооперативних об'єднань // Зоря. – 1932. – 3 берез. (№ 51).
16. Конституція УСРР в редакції 1929 р.
17. **Лозицький В. С.** Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918–1991 / В. С. Лозицький. – К., 2005.
18. **Маркова Л. М.** Історія географії: адміністративно-територіальний

- устрій Дніпропетровщини на початку ХХ століття / Л. М. Маркова ; ДОУНБ. – Д., 2011.
19. **Маркова Л. М.** Історія місцевого самоврядування на Дніпропетровщині в персоналіях (1932–1941) / Л. М. Маркова // Грані. – Д., 2006. – № 2.
 20. Наука перших днів сівби // Зоря. – 1932. – 9 квіт. (№ 82).
 21. Негайно виконати директиви облоргкомітету // Зоря. – 1932. – 20 берез. (№ 65).
 22. Обласна виробнича нарада з питань підготовки до весінньої сівби // Зоря. – 1932. – 21 лют. (№ 42).
 23. Постанова бюро обласному КП(б)У про порушення революційної законності // Зоря. – 1932. – 24 лип. (№ 168).
 24. Перша Дніпропетровська обласна конференція КП(б)У // Зоря. – 1932. – 26 черв. (№ 143).
 25. Перший обласний з'їзд Рад Дніпропетровщини // Зоря. – 1932. – 5 серп. (№ 177).
 26. Привітання наркомзему України // Зоря. – 1932. – 26 черв. (№ 143).
 27. Про збиральну кампанію 1932 року // Зоря. – 1932. – 23 лип. (№ 167).
 28. Про підготовку до 1 обласного з'їзду рад // Зоря. – 1932. – 18 лип. (№ 163).
 29. Про підсумки XVII всесоюзної партійної конференції // Зоря. – 1932. – 15 лют. (№ 37).
 30. Про скликання позачергових обласних з'їздів рад // Зоря. – 1932. – 15 лип. (№ 160).
 31. Про стан мобілізації насінневих фондів // Зоря. – 1932. – 11 берез. (№ 58).
 32. Промова тов. Чернявського // Зоря. – 1932. – 11 лип. (№ 157).
 33. Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – М., 2001.
 34. Стисла біографія секретаря МПК та обласного партійного бюро Макарова Т. Г. // Зоря. – 1932. – 12 лют. (№ 35).
 35. Стисла біографія голови обласного організаційного комітету тов. Петровського Д. І. // Зоря. – 1932. – 12 лют. (№ 35).
 36. Т.т. Петровський Г. І. та Строганов В. А. у Дніпропетровському // Зоря. – 1932. – 20 лип. (№ 164).
 37. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание : док. и материалы. 1930–1933. – Т. 3. – М., 2001.
 38. Устав про обласні організаційні комітети // Зоря. – 1932. – 22 лют. (№ 43).
 39. У облоргкомітеті // Зоря. – 1932. – 29 берез. (№ 73).
 40. Учора закrywся обласний з'їзд Рад Дніпропетровщини // Зоря. – 1932. – 6 серп. (№ 178).
 41. **Ченцов В. В.** Комкор // Відроджена пам'ять. Книга нарисів / В. В. Ченцов, В. В. Іваненко. – Д., 1999.

Надійшла до редколегії 21.11.2012 р.

УДК 94 (477. 63) «1937/1938»

Н. Р. Романець

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**БОРОТЬБА ЗІ ШКІДНИЦТВОМ
В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ
ЯК СКЛАДОВА «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937–1938 рр.**

Досліджено репресивну кампанію по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі Дніпропетровщини як складова «великого терору» 1937–1938 рр. На основі аналізу документів архіву Служби безпеки України, що вперше вводяться до наукового обігу, визначено особливості, механізми, цілі карально-репресивних заходів влади.

Ключові слова: шкідництво, репресії, політика, НКВС, «великий терор».

Исследована репрессивная кампания по борьбе с вредительством в аграрном секторе Днепропетровщины как составляющая «большого террора» 1937–1938 гг. На основе анализа документов архива Службы безопасности Украины, которые впервые вводятся в научный оборот, определены особенности, механизмы, цели карательно-репрессивных мероприятий власти.

Ключевые слова: вредительство, репрессии, политика, НКВД, «большой террор».

The article is devoted to investigation of repressive campaign against the sabotage in the Ukrainian agriculture in Dnepropetrovsk region during the “Great terror” 1937-1938. Based on the unknown documents from the archive of Security service of Ukraine, the author defines the features, mechanisms, purposes of the punitive-repressive measures of authorities.

Key words: sabotage, repressions, policy, NKVD, “Great terror”.

Доба «великого терору» 1937–1938 рр. закарбувалася в народній пам'яті як період наймасовішого терору, жертвами якого стали десятки тисяч наших співгромадян. Тому дослідження даної проблеми крім суто наукової містить і важливу моральну складову: відновлення історичної справедливості щодо жертв сталінсько-єжовської чистки, проголошених «диверсантами», «шкідниками», «ворогами народу». За останні роки науковцями чимало зроблено для висвітлення механізмів, причин, наслідків «великого терору», що

доводять праці В. Нікольського [11], С. Кульчицького [10], Ю. Шаповала [15]. Своєрідним підсумком вивчення подій 1937–1938 рр. стало видання збірника документів «Великий терор в Україні. „Куркульська операція“ 1937–1938 рр.» [2]. Однак, незважаючи на досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії, залишається ряд аспектів проблеми, що вимагають окремого комплексного дослідження. Серед них – репресивна кампанія по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі республіки, що стала важливою складовою «великої чистки» 1937–1938 рр. Частково цю проблему висвітлено в наукових розвідках В. Васильєва [1], В. Данилова [8]. Метою ж представленої публікації є дослідження чекістської кампанії по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі Дніпропетровської області під час «великого терору» 1937–1938 рр.

Як свідчать документи, головними чинниками чекістської антишкідницької операції 1937–1938 рр. слід вважати системні проблеми функціонування усупільненого аграрного сектора. Реалізація протягом 1933–1936 рр. курсу, спрямованого на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, не дозволила владі подолати «кризу колгоспного ладу». Низька продуктивність праці, безгосподарність залишалися «родимими плямами» колективної системи господарювання, побудованої на відчуженні виробників від засобів виробництва. Намагання Кремля за умов наростаючої деградації аграрного сектора збільшувати вилучення сільськогосподарської продукції призвело до того, що голод перетворився на жакливу буденність у житті колективізованого села. Невдоволення селян соціально-економічною ситуацією в країні примушувало владу шукати шляхи суспільної стабілізації.

У постголодоморний період звичним методом заспокоєння «колгоспної маси» стали каральні акції проти шкідників, яких звинувачували у навмисному знищенні худоби, збіжжя, сільськогосподарської техніки. У контексті цих акцій слід розглядати й масштабну чекістську операцію по боротьбі зі шкідництвом у системі сільського господарства 1937–1938 рр., яка стала своєрідним апогеєм антишкідницької репресивної політики більшовицького керівництва держави.

Перший репресивний удар під час цієї кампанії Кремль спрямував проти шкідників у заготівельному секторі. 31 серпня 1937 р. Й. Сталіним та В. Молотовим була підготовлена спільна директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про боротьбу з кліщем», у якій стверджувалося, що «внаслідок шкідництва в органах Комітету заготівель хлібні

елеватори, склади і млини були заражені кліщем». І дійсно, ситуація зі зберіганням збіжжя в українському селі залишалася критичною з початку суцільної колективізації, що призводило до значних втрат урожаю. Але це був результат дії не суб'єктивного фактора – шкідництва заготівельників, а об'єктивного – відсутності необхідної кількості елеваторів, коштів на чистку зерна, а також кваліфікованих кадрів. Перманентні чистки персоналу призводили до того, що місце досвідчених працівників займали випадкові особи. Між тим директива вирішувала проблему звичним сталінським методом – завідувачів заготівельних пунктів, хлібних складів, директорів елеваторів і млинів попереджали, що за антисанітарний стан складів, приміщень, елеваторів, млинів, порушення правил зберігання зерна, боротьби з кліщем «вони будуть притягатися до кримінальної відповідальності як шкідники і вороги народу» [13, с. 301].

Циркуляр Прокуратури СРСР від 2 вересня 1937 р. деталізував порядок застосування сталінської директиви. Місцеві прокуратури зобов'язували миттєво реагувати на «сигнали» про шкідництво, проводити прискорене слідство «з закінченням у п'ятиденний строк, притягуючи винних до відповідальності за статтею 58-7 та відповідними статтями КК союзних республік як шкідників, ворогів народу, забезпечивши застосування судами жорстких заходів аж до розстрілу» [13, с. 302–303].

Наступним кроком у боротьбі зі шкідниками-заготівельниками стала директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 10 вересня 1937 р., яка націлювала на організацію 2–3 показових судових процесів в області з винесенням розстрільних вироків обвинуваченим [13, с. 452]. Майже одночасно, 11 вересня 1937 р., Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову, яка остаточно розв'язала руки сталінському правосуддю. Згідно з нею обвинувачувальний висновок у справах про контрреволюційне шкідництво та диверсії мав надаватися обвинуваченим лише за одну добу до розгляду їх справи в суді, касаційне оскарження заборонялося, розстрільні вирoki виконувалися негайно після відхилення прохань засуджених про помилування [13, с. 452].

У контексті антишкідницької кампанії в заготівельному секторі слід розглядати й циркуляр Прокуратури СРСР від 9 вересня 1937 р., який визначав новий порядок розслідування справ, пов'язаних із порушеннями постанови РНК СРСР «Про заходи щодо покращення насіння зернових культур» від 29 червня 1937 р. Згідно з ним такі злочини, як «використання насіння зернових, насіннєвих ділянок

колгоспів та радгоспів на будь-які інші потреби, крім насіннєвих», а також «змішування на елеваторах «Заготзерна» і Держсортфонду» різних сортів зерна» або «сортового зерна з несортівним», дозволялося кваліфікувати за статтями 58-7, 109 КК РРФСР або відповідними статтями КК союзних республік. Термін розслідування цих справ скорочувався до п'яти днів, після чого прокуратури мали забезпечити їх негайний розгляд у суді [13, с. 304].

«Полювання на відьом» у заготівельному секторі республіки почалося після арешту 4 серпня 1937 р. голови Комітету заготівель при РНК СРСР І. Клейнера. 11 серпня 1937 р. партійно-радянським органам і заготівельним апаратам республік та областей надіслали директиву, підписану Й. Сталіним і В. Молотовим. У ній Клейнера називали «ворогом народу, що організував шкідництво в галузі хлібозаготівель, будівництва хлібних елеваторів, заготівлі і зберігання сортового насіння». Перед партійно-радянськими організаціями і працівниками заготівельного апарату ставилося завдання – «викоренити і ліквідувати всі наслідки шкідництва ворога народу Клейнера», а саме: «перевірити всю практику роботи Комітету заготівель, особливо «Заготзерно», й суворо покарати всіх, хто намагався або спробує завадити справі хлібозаготівель і справі утворення, зберігання і використання фонду чистосортного насіння зернових культур» [13, с. 296].

На виконання вказівки Кремля НКВС УРСР починає масштабну операцію з «виявлення» чи, скоріше, створення контрреволюційного підпілля в системі Комітету заготівель та «Заготзерна» республіки. Так, уже 20 серпня було заарештовано І. Степанського – уповноваженого Комітету заготівель при Раднаркомі СРСР на Україні, який під час допиту дав потрібні свідчення. У першу чергу Степанський зізнався, що був членом «антирадянської правотроцькістської організації», а завербував його особисто І. Клейнер. Далі Степанський фактично повідомив про створення ним республіканського осередку контрреволюційної організації шляхом вербовки відповідальних працівників Комітету заготівель і «Заготзерна» УРСР: Я. Розенберга – уповноваженого «Заготзерна» на Україні, І. Полторацького – уповноваженого Київської обласної контори «Заготзерно», О. Передерія – уповноваженого Комітету заготівель по Київській області, Катена – уповноваженого Одеської облконтори «Заготзерно» та ін. [3, арк. 149–150].

Після «зізнань» Степанського почалася нова хвиля арештів. 12 вересня заарештували Катена, 14 вересня – Я. Розенберга, які дали

свідчення про залучення «до шкідницької діяльності» уповноважених, «керівних працівників обласних контор, периферійних пунктів та елеваторів «Заготзерна» [3, арк. 150, 196]. Розенберг, зокрема, повідомив, що членом контрреволюційної організації був уповноважений «Заготзерна» по Дніпропетровській області Ю. Алмазов. Зазначимо, що Ю. Алмазова заарештували ще 13 вересня, і під час перших допитів він зізнався, що його завербував сам І. Клейнер. Таким чином, слідчі НКВС УРСР поступово «вибудували» в матеріалах справи «велику антирадянську правотрокістську організацію, яка здійснювала диверсійно-шкідницьку роботу зі знищення і псування хлібних ресурсів у всій системі Комітету заготівель і «Заготзерна» республіки. Організація була побудована за відомчим принципом. До складу керівництва організації входили фактичні керівники Комітету заготівель і «Заготзерна» України: Степанський, Розенберг, Ізраїлевич – заступник уповноваженого «Заготзерна» на Україні, Ткачов – начальник елеваторно-складського сектора і заступник уповноваженого «Заготзерна» на Україні, Метулинський – начальник децентралізованих заготівель в апараті уповноваженого Комітету заготівель [3, арк. 404].

Для створення обласних осередків керівництво організації провело вербовку «підвідомчих обласних уповноважених Комітету заготівель і «Заготзерна». Так, Дніпропетровський обласний осередок очолювали: Ю. Алмазов – уповноважений Всесоюзного об'єднання «Заготзерно» по Дніпропетровській області, О. Яковенко – заступник уповноваженого, начальник елеваторного сектора Дніпропетровського управління «Заготзерно», М. Кобринський – заступник директора бази Дніпропетровської облконтори «Заготзерно» [3, арк. 405]. Обласні уповноважені, у свою чергу, завербували «безпосередніх виконавців диверсійно-шкідницьких актів – підлеглих їм працівників елеваторів та найбільших хлібних пунктів». Ю. Алмазов, приміром, зізнався, що залучив до шкідницької організації «ряд керівних працівників обласної контори, пунктів та елеваторів «Заготзерна» [3, арк. 204]. Слідство «встановило», що загальносоюзну організацію очолювали Клейнер, Меламед – начальник Всесоюзного об'єднання «Заготзерно» та його заступник – Гольдман, які здійснювали вербовку українських заготівельників починаючи з 1935 р. [3, арк. 406].

«Підривна діяльність» Дніпропетровського осередку республіканської «правотрокістської організації» здійснювалася за такими напрямками:

- «а) отруєння зерна під час дезінфекції складських приміщень;
- б) штучне поширення хлібних шкідників і зараження зерна кліщем, довгоносом у результаті змішування зараженого хліба з чистосортним;
- в) консервація капіталовкладень на будівництво елеваторів, складів, зрив такого;
- г) знищення зерна шляхом шкідницького складування і зберігання його поза межами пристосованих приміщень».

За висновками слідства Дніпропетровський обласний осередок «знищив колосальну кількість зерна і розвалив матеріальну базу заготівельних пунктів та елеваторів» [3, арк. 205]. Перелік обвинувачень доводить, що фігурантів «шкідницьких справ» намагалися зробити «крайніми» у тих системних негараздах, які існували у сфері заготівель і зберігання збіжжя. Навіть у матеріалах слідчої справи стверджувалося, що «матеріально-технічна база системи «Заготзерно» була недостатня і не забезпечувала повного приймання зерна, що надходило від колгоспів» [3, арк. 321].

Між тим полювання на шкідників на Дніпропетровщині набувало обертів. 15 вересня 1937 р. управління НКВС по Дніпропетровській області провело нараду комендантів усіх заготівельних пунктів та елеваторів, яким надали детальні інструкції по боротьбі із зараженням хлібу. До «найбільш вражених пунктів та елеваторів командували 20 оперативних співробітників облуправління НКВС». При обласному управлінні НКВС створили спеціальну групу «для боротьби з зараженням хліба». Невдовзі дніпропетровські чекісти відзвітувалися, що завдяки вжитим ними заходам було очищено 45 400 т зерна, а «зараженість зерна кліщем другого ступеня станом на 1 жовтня» зменшилася з 70 000 до 25 589 т [4, арк. 316].

Зрозуміло, що співробітники НКВС займалися не лише виявленням і очищенням зараженого зерна. У першу чергу дніпропетровські чекісти шукали міфічних «шкідників». З 10 вересня по 1 жовтня 1937 р. органи НКВС заарештували в області 136 працівників Комітету заготівель і системи «Заготзерно» [6, арк. 280]. Зокрема, було притягнуто до кримінальної відповідальності керівництво Долинського елеватора – директора Савронського та технорука Яковлева, елеватора Мирового Томаківського району – технорука Олексєнка, Апостолівського заготпункту – директора Денисенка та технорука Львова [5, арк. 67, 68]. Усього, з 15 вересня по 1 жовтня співробітниками Дніпропетровського облуправління НКВС було

порушено 42 слідчі справи за статтею 54-7 КК УРСР, які передали до суду [4, арк. 316].

За «заготівельними справами» суди, як правило, виносили розстрільні вироки. Так, до «вищої міри соцахисту» було засуджено керівництво Федорівського елеватора: завідувача елеватора Оніщенко, техноруків Гаєвого та Гололоба, завскладом Микало. Аналогічний вирок спецколегія Дніпропетровського облсуду винесла очільникам заготпункту Трояни Бердянського району: завідувачу Шалевському, технорукам Стеценку, Бурдюку, завскладом Голтвянцу [4, арк. 316–317].

Привертає увагу той факт, що, незважаючи на регулярні звіти Дніпропетровського облуправління НКВС про поступове зменшення кількості зерна, зараженого кліщем, ситуація в цій галузі кардинально не змінилася. До того ж почали відчуватися наслідки «чисток» заготівельних пунктів. Так, у спецповідомленні НКВС СРСР від 22 жовтня 1937 р. мимохідь визнавалося, що однією з причин незадовільної роботи зі знищення кліща є нестача нових кадрів на елеваторах і заготівельних пунктах після арешту шкідників. За даними Прокуратури СРСР від 10 грудня 1937 р., за звинуваченнями у шкідництві в системі «Заготзерно» Дніпропетровської області було порушено 35 справ, з яких 21 розглянуто в суді. До кримінальної відповідальності було притягнуто 85 осіб, із них 20 засудили до вищої міри покарання [13, с. 516]. Так, 28 листопада 1937 р. смертні вироки винесли керівництву Дніпропетровського осередку республіканської «правотроцькістської організації»: О. Яковенку, Ю. Алмазову, М. Кобринському. Засуджених «шкідників» розстріляли вже наступного дня – 29 листопада [12, с. 149, 232, 380]. Добрі імена всім їм повернули лише за часів «хрущовської відлиги».

Органи НКВС продовжили пошуки шкідників-заготівельників на Дніпропетровщині й наступного року. У березні 1938 р. у системі «Облзаготзерно» і Держсортфонду викрили дві групи правотроцькістської та есерівської організації, які «проводили шкідницьку роботу в галузі постачання колгоспам посівматеріалів» [7, арк. 310]. Заарештовані учасники організації – працівники «Облзаготзерна» Сердюк і Держсортфонду Шаяхін – зізналися в тому, що за завданням правотроцькістської організації мали здійснювати «шкідництво, спрямоване на зрив весняної сівби 1938 р.»: затримувати видачу насіння колгоспам, навмисно заражати зерно. Одночасно була «викрита шкідницька діяльність у низових ланках системи «Заготзерно». Так, заарештований директор Брагинівського елева-

тора (Петропавлівський район) Пузанов зізнався, що займався шкідництвом «за завданням колишнього керівника «Облзаготзерна» Ю. Алмазова» [7, арк. 291].

Наступним напрямом «великої чистки» на селі стала «боротьба зі шкідництвом у тваринництві», проголошена черговою директивою Й. Сталіна та В. Молотова від 2 жовтня 1937 р. У директиві безапеляційно стверджувалося, що «за останній рік унаслідок шкідництва у галузі тваринництва колгоспники втратили сотні тисяч голів великої рогатої худоби і коней, не кажучи про загибель дрібної рогатої худоби». Кремль викривав і напрями шкідництва: «проведення актів бактеріологічної диверсії шляхом зараження худоби епідеміологічними захворюваннями; зрив постачання ветпрепаратів і дезінфікуючих засобів до районів, шкідницьке скорочення посівних площ з метою скорочення посівної бази». Аби захистити «колгоспи і радгоспи від шкідницької діяльності ворогів народу», ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язали партійне і радянське керівництво республіки та областей негайно організувати від 3 до 6 показових процесів над шкідниками у тваринництві: ветеринарами, зоотехніками, лаборантами біофабрик, працівниками місцевих земельних і радгоспних органів. До засуджених шкідників мали застосовувати вищу міру покарання – розстріл [13, с. 486].

В Україні курс на «рішуче викривання шкідників і ліквідацію наслідків шкідництва» в системі конярства був визначений ще постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 8 вересня 1937 р. Ця постанова зобов'язала «облвиконками, обкоми, райвиконками, правління колгоспів і директорів радгоспів протягом вересня перевірити стан кінського поголів'я в колгоспах і радгоспах, перевірити ветеринарно-зоотехнічний режим на стайнях і кадри, що обслуговують коней: конюхів та ветфельдшерів» [14, арк. 2 зв.]. Результати цих перевірок і були використані владою для фабрикації кримінальних справ та організації показових процесів над шкідниками в системі тваринництва.

У рамках нової репресивної операції НКВС УРСР ліквідував у системі ветеринарного управління республіканського Наркомзему «велику диверсійно-шкідницьку організацію», яку очолювали начальник управління Поздняков, його замісник Козирев, начальник конуправління Невалений, директор Українського інституту експериментальної ветеринарії Фірсов. Контрреволюційна організація ветеринарів була створена ще в 1932 р. «з метою послаблення економічної і оборонної могутності країни» і керувала «здійсненням

бактеріологічної і хімічної диверсії у галузі тваринництва на Україні». Очільники організації завербували керівників ветеринарних, тваринницьких, конярських відділів обласних земельних управлінь і ветеринарних спеціалістів, які, у свою чергу, залучили до «підривної роботи значну кількість низових ветеринарних і зоотехнічних спеціалістів, конюхів та інших осіб, що обслуговували кінське поголів'я у колгоспах» [7, арк. 29].

На Дніпропетровщині шкідницько-диверсійні групи були виявлені у Василівському, Молочанському, Кам'янсько-Дніпровському районах [5, арк. 76]. До складу Василівського осередку входили районні ветеринари Піотровський та Тюпа, які зізналися, що за завданням члена обласного центру організації, начальника ветуправління Дніпропетровського обласного земельного управління Кудаківцева провели зараження худоби в колгоспах, «викликавши її масову загибель». Васильківські ветеринари планували під час війни здійснити масове отруєння джерел питної води і продовольчих запасів бактеріями тифу, чуми, холери. Тюпу і Піотровського також звинуватили в підготовці «масового отруєння худоби колгоспів та фонду коней Червоної армії» [3, арк. 261]. У цілому, за даними Прокуратури СРСР від 10 грудня 1937 р., протягом репресивної кампанії в Дніпропетровській області було порушено 6 справ проти шкідників у системі тваринництва, дві з яких розглянули в суді. До кримінальної відповідальності притягнули 24 особи, із них 5 осіб засудили до вищої міри покарання [13, с. 512].

Проведена чистка кадрів не лише не зняла, а навпаки поглибила проблеми ветеринарної галузі Дніпропетровської області. За даними Наркомзему УРСР, станом на 10 січня 1938 р. у земельних органах Дніпропетровщини не вистачало 109 ветлікарів із 258, передбачених штатним розкладом, тобто половина вакансій була не заповнена [7, арк. 64]. Через нестачу ветеринарних кадрів у 16 районах області не було ветлікарів, а у 5 районах – ветлікарень. Хоча протягом 1937 р. на будівництво 28 ветлікарень виділили 1 300 тис. крб, не було споруджено жодної. У результаті боротьба з епізоотіями в області фактично не велася, унаслідок чого гинуло до 80–100 % хворих тварин. Однак проблеми ветеринарної галузі не стали на заваді антишкідницькій операції українських чекістів. Станом на 1 січня 1938 р. в Дніпропетровській області було репресовано 19 зоотехніків, 8 ветлікарів, ще 16 ветлікарів перебували під слідством [9, арк. 81].

Не виконувалися в той період і плани будівництва приміщень

для утримання худоби на Дніпропетровщині: у 1937 р. його виконали лише на 58 %. Головною причиною хронічного невиконання будівельних планів була відсутність необхідних матеріалів. Так, у 1937 р. замість запланованих 59 тис. кубометрів фондового лісу область отримала лише 8 122. Виконання ж 50–60 % будівельних планів насправді було фікцією, оскільки полягало у зведенні глинобитних стін без покрівлі, що швидко руйнувалися від дощу. Взагалі більшість приміщень для утримання худоби в Дніпропетровській області в цей період будували із саману та вкривали соломною. Приміщення не мали вентиляції, каналізації, і через два-три роки такі будівлі руйнувалися. Утримання худоби в таких умовах спричиняло поширення епідеміологічних захворювань. До того ж у більшості колгоспів та радгоспів області не було ізоляторів для хворих тварин [9, арк. 74].

Та, незважаючи на те що ліквідація розгалуженої шкідницької організації ветеринарів не покращила ситуацію в галузі тваринництва, у 1938 р. НКВС УРСР продовжив роботу з виявлення «контрреволюційно-диверсійного підпілля», яке здійснювало навмисне знищення худоби. У березні 1938 р. диверсійно-шкідницькі групи ліквідували в Бердянському та Нікопольському районах. Бердянське шкідницьке угруповання, яке нараховувало сім членів, входило до складу болгарської повстанської організації, заснованої при колгоспі «Прапор комунізму». Його очолював ветфельдшер Мільчевський. У січні та березні 1938 р. «диверсійно-шкідницька група» «з метою зриву весняної сівби у колгоспі» нібито отруїла 16 коней. У Васильківському районі заарештували шкідника-одинака – конюха колгоспу ім. К. Маркса Сінегіна, який «намагався знищити кінське поголів'я шляхом отруєння кормів». Унаслідок «скоєного диверсійного акту загинуло 17 коней» [7, арк. 291].

Підсумовуючи, зазначимо, що показове покарання посадовців, призначених винними за системні негаразди в аграрному секторі, мало черговий раз продемонструвати колгоспній масі прагнення влади забезпечити ефективне функціонування колективного виробництва. Кремль не випадково спрямував основний репресивний удар проти заготівельників і ветеринарів. По-перше, ці галузі сільського господарства були найбільш проблемними, оскільки потребували значних державних капіталовкладень. Колективні об'єднання, у яких держава вилучала фактично всю вироблену продукцію, не могли профінансувати за власний кошт будівництво належних приміщень для утримання зерна та худоби. По-друге, показові роз-

прави над шкідниками-заготівельниками, які нібито навмисно гноїли зерно у голодуючому українському селі, мали зняти соціальне напруження, переадресувавши невдоволення селян з Кремлівських очільників на виконавців їх політики.

Бібліографічні посилання

1. **Васильєв В.** Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР/ В. Васильєв // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 36–58.
2. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. I. – 614 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16, оп. 30, спр. 74.
4. ГДА СБУ. – Ф. 16, оп. 30, спр. 76.
5. ГДА СБУ. – Ф. 16, оп. 30, спр. 77.
6. ГДА СБУ. – Ф. 16, оп. 31, спр. 61.
7. ГДА СБУ. – Ф. 16, оп. 31, спр. 62.
8. **Данилов В. П.** Введение. Советская деревня в годы «Большого террора»/ В. П. Данилов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 : док. и материалы. В 5 т. Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937 / под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2004. – С. 7–50.
9. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-19, оп. 2, спр. 574.
10. **Кульчицький С.** Подарунок Сталіна радянському електорату (До 70-річчя «великого терору») / С. Кульчицький // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 1. – С. 66–76.
11. **Нікольський В. М.** Репресії за «лімітами» (1937–1938) / В. М. Нікольський // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С. 210–223.
12. Повернені імена: Мартиролог. Т. 4. Кн. 4. – Д., 2004.
13. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 : док. и материалы. В 5 т. Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2004.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 288, оп. 2, спр. 401.
15. **Шаповал Ю. І.** Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К., 1993.

Надійшла до редколегії 16.11.2012 р.

УДК 94 (477) «17»

Т. А. Тесленко

*Дніпропетровський обласний центр
з охорони історико-культурних цінностей*

МІСЦЕ ЗЛОЧИНУ: ДО ІСТОРІЇ НАЦИСТСЬКОГО ТЕРОРУ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

Розглянуто результати польових досліджень одного з місць масових страт населення м. Дніпропетровська в період окупації. Уточнено дані щодо репресивної діяльності нацистів на території міста.

Ключові слова: Дніпропетровськ, окупація, нацизм, масові страти, Голокост, євреї, військовополонені.

Рассмотрены результаты полевых исследований одного из мест массовых казней населения г. Днепропетровска в период оккупации. Уточнены данные о репрессивной деятельности нацистов на территории города.

Ключевые слова: Днепропетровск, оккупация, нацизм, массовые казни, Холокост, евреи, военнопленные.

We consider the results of field studies of place of mass executions Dnipropetrovsk population during the occupation. By this way we specified data about Nazi repressive activities in the city.

Key words: Dnipropetrovsk, occupation, Nazism, mass executions, Holocaust, Jews, prisoners of war.

У вересні 2011 р. під час земляних робіт по влаштуванню дренажної системи на стадіоні «Інтер», що по вулиці Академіка Янгеля м. Дніпропетровська, будівельники натрапили на людські останки. Експертами було встановлено, що термін перебування кістяків під землею перевищує 50 років, а супутні знахідки дозволили ідентифікувати їх як останки жертв нацистського терору.

Розкопки, виконані відповідно до вимог Закону України «Про охорону культурної спадщини», виявили раніше невідомі аспекти відомої трагедії. У ході розкопок було досліджено відрізок рову завдовжки 25 м та завширшки до 8 м у межах стадіону (рів перерізав його впоперек), у якому виявлені останки 441 особи [9, с. 32–50]. Підрахунок кількості останків здійснювався після вилучення, оскільки через значну щільність та багаточаровість їх залягання порохувати кількість жертв *in situ* не виявилось можливим.

Кістяки більшості страчених лежали рівними рядами, долілиць, деякі мали кульові пошкодження черепів. Між шарами останків простежена ґрунтова засипка, сліди вапна, що свідчить про багаторазовість використання рову як місця масових страт.

Оглядом установлено, що останки належали особам обох статей різних вікових категорій. Належність значної частини останків представникам цивільного населення красномовно підтверджують супутні речі: дитяче взуття, зубні протези, залишки милиць, жіночих гребінців для волосся, фрагменти мундштуків та трубок для куріння, посуд тощо. До окремої групи знахідок віднесені сталева каска радянського зразка та алюмінієва ложка з видряпаним вручну прізвиськом «Третяк». У великій кількості виявлені кулі та гільзи від зброї німецького виробництва. При цьому простежено розподіл гільз за стратиграфією: у нижніх шарах – гвинтівочні від карабіну Маузер К-98, у верхніх – переважно пістолетні, випущені з пістолета-кулемета МП 38/40. На жаль, жодної знахідки, яка дала б змогу ідентифікувати особи загиблих, виявлено не було. Масштабність дослідженого об'єкта та необхідність інтерпретації знахідок змусили вкотре звернутися до історії окупаційного режиму в Дніпропетровську.

Напавши 22 червня 1941 року на СРСР, німецькі війська швидко просуvalися на схід. Уже в липні цього року стало зрозумілим, що Дніпропетровщині не уникнути бойових дій: фронт невпинно наближався.

На виконання постанови бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У та виконкому обласної ради депутатів трудящих від 23 липня 1941 р. [13, с. 56] були негайно сформовані будівельні загони з місцевого населення (здебільшого жінок, молоді та літніх людей), і розпочалася напружена робота з будівництва оборонних ліній на правобережжі області. Зводити укріплення на підступах до Дніпропетровська вийшли понад 100 тис. чоловік. Озброєні лопатами, ломами, кайлами, ношами, дніпропетровці рили протитанкові рови, окопи і траншеї [4, с. 97–98]. Одному з протитанкових ровів, спорудженому на південному рубежі Дніпропетровська, нацисти, захопивши місто та встановивши «новий порядок», знайшли інше застосування...

Двадцятого серпня бої на Дніпропетровському напрямі вступили у вирішальну фазу. 25 серпня радянські війська залишили правобережну частину міста. Після 20 днів кровопролитних боїв Червона Армія змушена була залишити й лівобережжя Дніпропетровська.

Разом із частинами вермахту до міста прибули і спецслужби Райху: фельджандармерія, гестапо, служба безпеки СД, які з перших днів окупації розгорнули жорстоку репресивну діяльність.

Дніпропетровськ, де, за даними перепису 1939 р., проживало 85 529 євреїв [10, с. 361–362] (це понад 17 % тогочасного населення міста), виявився для окупаційної влади вкрай важливим об'єктом у контексті «остаточного розв'язання єврейського питання». Ще до вступу німецьких військ у Дніпропетровськ значна частина єврейського населення міста, дізнавшись про долю європейських євреїв під окупацією, евакуювалася на схід (у літературі наводиться цифра до 70 тисяч осіб). Серед тих же, хто з різних причин залишився в місті, тільки одиниці пережили окупацію.

Дослідники проблеми Голокосту зазначають, що методи реалізації цієї політики в країнах Західної і Центральної Європи та на території СРСР, зокрема в Наддніпрянщині, істотно відрізнялися [3, с. 73; 5]. На території Німеччини та окупованих європейських країн нацистами створювалися гетто й концтабори. Утримувані в них євреї надалі потрапляли до таборів смерті, де гинули в газових камерах. В Україні ж знищення єврейського населення здійснювалося переважно шляхом відкритих масових розстрілів просто неба (явище, що отримало назву розстрільного Голокосту або Голокосту від куль), і події часів окупації в м. Дніпропетровську в цьому плані є чи не найбільш показовими. За різними даними, від 16 до 18 тисяч дніпропетровських євреїв були знищені в ярах та протитанкових ровах, і більшість із них – за одну каральну акцію протягом доби.

Дванадцятого жовтня 1941 р. окупаційною владою Дніпропетровська було зроблене оголошення з вимогою всім мешканцям міста єврейської національності зібратися з речами біля центрального універмагу під приводом переселення до гетто. Відібравши в громадян речі, поліція вишикувала їх в колони по 800–1000 чоловік і під конвоєм направила до яру на території лісорозсадника навпроти Транспортного інституту (зараз – парк ім. Ю. Гагаріна). Тут протягом 13–14 жовтня близько 11 тисяч осіб були розстріляні чи заживо скинуті до яру [1, с. 184–185]. У 2010 р. на фасаді центрального універмагу було встановлено меморіальну дошку з написом українською та івритом: «Це страшне місце».

Протитанковий рів, споруджений у серпні 1941 р. по дорозі на с. Сурсько-Литовське (нині – вул. Героїв Сталінграда) став другим місцем масового знищення населення міста. Рів розташовувався за 4 км на південь від тогочасної межі Дніпропетровська та за 300 м від селища Верхнього (нині це сучасні квартали міста між вулицями Титова – Макарова – Будівельників – Героїв Сталінграда). Пустир за межами міста якнайкраще підійшов нацистській владі для масових страт. Та якщо на території лісорозсадника мала місце од-

норазова акція розстрілу мирного населення, то протитанковий рів з цією метою використовувався систематично протягом усього періоду окупації міста.

За розповідями мешканців колишнього селища Верхнього, майже щоденно окупанти машинами привозили до протитанкового рову приречених і там їх розстрілювали. В акті від 24 листопада 1943 р. міська комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників зафіксувала обставини розстрілу громадян: із машин виводили групу роздягнених чоловіків та жінок, розстрілювали їх, після чого виводили наступну групу людей, яку примушували закидати землею трупи першої групи, і знову вели їх до машини, роздягали і в тому ж порядку розстрілювали. Трупи розстріляних в останній групі зазвичай землею не засипалися і залишалися до привозу чергової групи приречених. В останні дні окупації, щоб приховати сліди своїх злочинів, нацисти спалювали трупи [1, с. 185–186].

Як установила комісія в листопаді 1943 р., протитанковий рів 6 м завширшки та 2,5 м завглибшки за 400 м західніше сучасної вул. Героїв Сталінграда на відрізьку в 300 м був засипаний землею до поверхні. Унаслідок обстеження цієї ділянки рову було виявлено велике скупчення людських останків. За результатами судово-медичної експертизи встановлено, що останки належали особам обох статей, мали вогнепальні пошкодження черепів. На окремій ділянці рову виявлено шар обвуглених людських кісток.

Шляхом нескладних арифметичних підрахунків (перемноживши об'єм ділянок рову на середню кількість людських останків на одиницю об'єму) комісія встановила число розстріляних у районі протитанкового рову: від 18 до 20 тисяч осіб [6]. Аналогічним чином була вирахована кількість страчених 13–14 жовтня 1941 р. в яру лісорозсадника (11 тисяч осіб). Відтоді ці цифри міцно закарбувалися як на сторінках наукових та науково-популярних видань, так і на меморіальних спорудах пам'ятних місць, хоча поосібних підрахунків страчених не проводили ані окупаційна влада, ані післявоєнні розслідувачі її злочинів.

Майже всі жертви нацистського терору в Дніпропетровську залишилися безіменними. Причину цього іноді вбачають у тому, що виконавцями наказів окупаційної влади здебільшого були нашивидкуруч сформовані місцеві поліцейські підрозділи. Не будучи наділеними німецькою педантичністю, вони не переймалися обліком страчених громадян [2, с. 16].

На противагу зазначимо, що фактично всюди масові страти населення нацистами здійснювалися за відсутності обліку жертв. Як приклад наведемо свідчення на Нюрнберзькому трибуналі коменданта Освенціма Рудольфа Хьосса, який стверджував, що ніколи не вів записів щодо страчених у концтаборі осіб, тому точна їх кількість йому невідома [8, с. 879–880]. І понині всі цифри, що наводяться стосовно кількості жертв нацизму, є досить орієнтовними.

Натомість відомо, що окупаційна влада здійснювала постійний контроль за кількістю та національним складом населення шляхом систематичних переписів. Так, згідно з даними перепису, здійсненого в Дніпропетровську з 7 квітня по 12 червня 1942 р., у місті було виявлено 379 євреїв. У рапорті начальника допоміжної поліції м. Дніпропетровська про перепис населення з квітня 1942 р. по 1 травня 1943 р. у графі «євреї» стоїть прочерк [15, с. 32].

Контроль окупаційної влади за кількістю євреїв, що проживали в місті, за відсутності обліку страчених пояснюється тим, що знищення цивільного населення за расовою ознакою було для окупаційної влади не самоціллю, а засобом для перетворення міста на «judenfrei» – територію, вільну від євреїв.

Та не лише антисемітськими переконаннями диктувалися звірства нацистів у Дніпропетровську. Відомо, що на початку липня 1942 р. були заарештовані 150 робітників паровозних майстерень за відмову їхати на роботи до Німеччини. Сім діб заарештованих морили голодом, після чого розстріляли тут же, у протитанковому рові. У ніч із 23 на 24 лютого 1943 р. на цьому ж місці були розстріляні члени підпільної комсомольсько-молодіжної організації Амур-Нижньодніпровського району м. Дніпропетровська. Серед них – керівник цієї організації І. П. Іванов, член редакційної групи, комсомолка Галина Андрусенко й інші, усього – 21 особа [11]. Наявні дані щодо страти в протитанковому рові учасників підпільного міськкому партії, заарештованих за період із 8 червня 1942 р. по січень 1943 р. [7, с 87–88]. Усі категорії населення, що підлягали знищенню чи то за расовою, чи за суспільно-політичною ознакою (євреї, цигани, комуністи, антифашисти-підпільники, військовополонені тощо) підпадали під категорію «ворогів Райху», а отже, методи розправи з ними були здебільшого ідентичними.

Двадцять п'ятого жовтня 1943 р. в результаті десятиденної наступальної операції силами 46-ї армії 3-го Українського фронту м. Дніпропетровськ було звільнене від німецької окупації. Після розкриття в листопаді 1943 р. жахливих місць страти та проведення експер-

тизи останків загиблих протитанковий рів було засипано. Той факт, що ексгумація та належне поховання останків не проводилися, можна пояснити фінансово-економічною неспроможністю міського керівництва забезпечити такі масштабні та ресурсомісткі роботи в умовах післявоєнної руїни, а також вкрай незадовільними санітарно-гігієнічними умовами виконання таких робіт. Менш зрозумілим є те, що жодним чином місце масових страт не було увічнене, а вже в повоєнні роки західніше Сурсько-Литовського шосе та південніше селища Верхнє, фактично на кістках загиблих, почав зводитися новий житловий масив.

Лише в 1968 р. в пам'ять про жертви окупаційного режиму на розі вулиць Свободи (нині Академіка Янгеля) та Енергетичної, що за декілька десятків метрів від протитанкового рову, було встановлено обеліск. У 1970 р. за рішенням виконавчого комітету Дніпропетровської обласної ради трудящих пам'ятне місце страти мирних мешканців Дніпропетровська взяте на державний облік як пам'ятка історії місцевого значення. У 1983 р. проведено заміну меморіальних споруд пам'ятки: замість обеліска встановлені шість залізобетонних пірамід, що імітують могильні камені. На одній із пірамід – бронзова скульптура роботи дніпропетровського скульптора Володимира Черненка та гранітна дошка з текстом: «Место расстрела 20 тысяч мирных жителей в период временной немецко-фашистской оккупации». Цей меморіал став об'єктом загального вшанування жертв нацизму попри те, що серед місцевих мешканців усі ці роки побутовали розповіді про справжнє місце трагедії. За даними, отриманими під час дослідження ділянки протитанкового рову у 2011 р., вдалося не лише виявити місце нацистських злочинів, але й уточнити деякі деталі їх здійснення.

Розташування кістяків загиблих рівними рядами свідчить про те, що людей зганяли на дно рову і вже там чинили над ними розправу. Мова йде про застосування методу масових страт, вигаданого Ф. Єскельном¹ і ним же цинічно поійменованого «укладкою сардин» [12, с. 40]. Приречені мусили шар за шаром лягати долілиць, їх розстрілювали, після чого на тіла вбитих мали лягати наступні жертви. Документально зафіксовані численні приклади застосування нациста-

¹ Фрідріх Єскельн – один із керівників окупаційного режиму в СРСР, обергрупенфюрер СС, генерал поліції. Із червня по грудень 1941 р. обіймав посаду «вищого фюрера СС і поліції Півдня Росії», був одним з організаторів масового терору в Україні, у тому числі в Дніпропетровську.

ми подібної тактики під час масових розстрілів, зокрема в Дніпропетровську, в яру лісорозсадника 13–14 жовтня 1941 р. У вирокі по справі колишніх службовців 314-го батальйону поліцейського полку «Південь», який був підпорядкований штабу Ф. Еккельна, міститься опис даної каральної акції: приречених групами по 5–20 осіб загнали до яру і там страчували пострілами в потилицю [12, с. 52]. Знахідка сталевої каски радянського зразка та ложки з нанесеним вручну прізвиськом (традиція, поширена серед рядового складу РСЧА протягом усього періоду Великої Вітчизняної війни) свідчить про наявність серед страчених військовополонених Червоної Армії.

Загальновідомо, що у вересні 1941 р. в районі Свято-Тихвінського жіночого монастиря (вул. Чичеріна) окупантами був улаштований табір для радянських військовополонених. Червоноармійці утримувалися в жахливих умовах, використовувалися на найважчих та найнебезпечніших роботах, як то зачищення територій від мін, будівництво доріг та мостів, викопування ровів, роботи в шахтах та кар'єрах тощо. Поширеним явищем періоду окупації було використання праці військовополонених під час каральних акцій.

Доля більшості полонених червоноармійців була трагічною. Так, у районі Свято-Тихвінського монастиря, за висновками міської комісії з розслідування злочинів фашизму, було замордовано та закопано близько 30 тисяч військовополонених бійців та командирів Червоної Армії [1, с. 188]. Попри відсутність офіційних даних виявлені під час дослідження 2011 р. артефакти дають підстави стверджувати, що певну кількість військовополонених було розстріляно в протитанковому рові.

Особливості залягання стріляних гільз дозволяють назвати безпосередніх виконавців розстрілів. Найбільш показовими артефактами є обойми від карабіну, до яких поміщені відстріляні гільзи [9, с. 46]. Варто звернути увагу, що при заряджанні карабіну обойма автоматично виштовхується при русі затвору вперед. Відстріляні ж гільзи, зрозуміло, викидаються убік при кожному перезаряджанні. Повернення гільз до обойми вимагає додаткових зусиль, що можна пояснити суворою звітністю стрільців про використані набої. Вочевидь, останнє вимагалось німецьким поліційним начальством від місцевих службовців допоміжної поліції (у простонародді – поліцаїв). Таке припущення підтверджується свідченнями поліцейського, який брав участь у розстрілі єврейського населення м. Краснограда Харківської області: «поліцаї» отримували набої безпосередньо перед розстрілом, при цьому за ними постійно наглядав німець [14, с. 177].

Переважаання гвинтівочних гільз у нижніх шарах дослідженого місця страти свідчить про те, що широкомасштабні організовані каральні акції, у тому числі й розстріли єврейського населення, здійснювалися нацистами переважно на ранніх етапах окупації із залученням місцевих допоміжних поліцейських підрозділів. Виявлені ж у верхніх шарах залишки пістолетних гільз, випущених із пістолета-кулемета МП 38/40 – більш «елітного» на той час виду зброї (попри тиражування вітчизняним кінематографом уявлення про масове озброєння ним бійців вермахту), свідчить, що на пізніх етапах окупації при організації розстрілів німці цілком обходилися власними силами. На той час євреїв у місті практично не залишилося (про що свідчать дані переписів), а каральні акції в протитанковому рові застосовувалися здебільшого до груп антифашистів-підпільників.

Таким чином, дані дослідження 2011 р. в непрямий спосіб підтверджують використання рову як місця масових страт протягом усіх трьох років нацистської окупації, а також наявність серед страчених представників різних категорій населення. На жаль, історія періоду нацистської окупації часто позбавлена надійної документальної бази. Маючи за джерело переважно людську пам'ять, вона нерідко стає предметом політичних спекуляцій, коли нас залишають безпосередні свідки подій тих років. Наслідком цього може стати викривлення історичних фактів та формування хибних стереотипів. Дослідження місця масових страт населення в Дніпропетровську хоч і не ставить крапку в безлічі дискусійних питань, однак дає можливість оприлюднити ще один вагомий доказ величезного злочину проти людства.

Двадцять другого червня 2012 р. останки 441 особи були з належними почестями віддані землі. Загиблі знайшли вічний спокій у братській могилі поруч із меморіалом, спорудженим на вшанування їхньої пам'яті на розі вулиць Енергетичної та Академіка Янгеля.

Бібліографічні посилання

1. Акт городской комиссии по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков в гор. Днепропетровске, 24 ноября 1943 г. // Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – Д., 1962.
2. **Басс С.** Особенности Холокоста в Днепропетровске (25.08.1941 – 25.10.1943) и проблемы увековечивания памяти его жертв / С. Басс // Проблемы Холокоста в Украине : тез. докл. и сообщ. Первой междунар. науч. конф. – Запорожье, 2002. – Вып. 1.

3. **Беркгоф К.** Живна розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К., 2011.
4. **Грушовий К. С.** Тоді, в сорок першому... / К. С. Грушовий. – К., 1979.
5. **Дебуа П.** Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту / П. Дебуа. – К., 2011.
6. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-2427, оп. 1, спр. 237.
7. Из отчёта Днепропетровского обкома КП(б)У о деятельности подпольных партийных, комсомольских организаций, действовавших в период Великой Отечественной войны на территории Днепропетровской области, сентябрь 1941 – февраль 1944 г. // Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – Д., 1962.
8. Из стенограммы заседания Международного военного трибунала 15 апреля 1946 г. // Нюрнбергский процесс : сб. материалов : в 2 т. – М., 1954. – Т. 1.
9. **Ковалёв П. В.** Отчёт о проведённых поисковых работах в Солонянском, Никопольском, Томаковском районах Днепропетровской области и Красногвардейском районе г. Днепропетровска в 2011 году. – Д., 2011 (Архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей).
10. Краткая еврейская энциклопедия : в 11 т. / гл. ред. И. Орен (Надель). – М. ; Иерусалим, 1976–2005. – Т. 2.
11. **Крилова Л.** Обеліск на вулиці Свободи / Л. Крилова // Прапор юності. – 1970. – 10 жовт.
12. **Круглов А.** Shieft ihn Tot: роль штаба Екельна и подчинённых ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г. / А. Круглов // Проблеми історії Голокосту. – Д., 2006. – Вип. 3.
13. Постановление бюро Днепропетровского обкома КП(б)У и исполкома областного Совета депутатов трудящихся о строительстве оборонительных линий на территории области, 23 июля 1941 г. // Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – Д., 1962.
14. **Радченко Ю.** «Ми випустили в них всі патрони...»: колаборація та Голокост у Краснограді Харківської області (жовтень 1941 – червень 1942 р.) / Ю. Радченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х., 2010. – Вип. 13.
15. **Фаримец А.** Источники по истории Холокоста в документах Государственного архива Днепропетровской области / А. Фаримец // Проблемы Холокоста в Украине : тез. докл. и сообщ. Первой междунар. науч. конф. – Запорожье, 2002. – Вип. 1.

Надійшла до редколегії 23.11.2012 р.

УДК 94 (477.63) «1985/1986»

О. С. Коваленко

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**АНТИАЛКОГОЛЬНА КАМПАНІЯ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ
ПІД ЧАС ПЕРЕБУДОВИ
(за матеріалами місцевої преси)**

Досліджено різноманітні форми та методи проведення антиалкогольної кампанії в перші роки Перебудови на Дніпропетровщині за матеріалами місцевої преси. Виявлено недоліки та негативні наслідки заходів щодо боротьби з пияцтвом в області.

Ключові слова: Перебудова, боротьба з пияцтвом, преса, алкоголізм, Дніпропетровщина.

Исследованы различные формы и методы проведения антиалкогольной кампании в первые годы Перестройки на Днепропетровщине по материалам местной прессы. Выявлены недостатки и негативные последствия мероприятий по борьбе с пьянством в области.

Ключевые слова: Перестройка, борьба с пьянством, пресса, алкоголизм, Днепропетровщина.

Different forms and methods of conducting a campaign against alcoholism in the first years of Perestroika in Dnipropetrovs'k region on materials of local press are explored. Failing and negative consequences of measures of the fight against the drunkenness in a region are exposed.

Key words: Perestroika, fight against the drunkenness, press, alcoholism, Dnipropetrovs'k region.

Однією з найважливіших проблем сучасного українського суспільства є алкоголізм. Це справді згубне явище не лише завдає великої шкоди економічному розвитку країни, але й створює соціальну напругу, зокрема розлад у сімейних стосунках тощо. Надто небезпечним, з точки зору розвитку нації, є стрімке зростання обсягів споживання спиртних напоїв серед підлітків. Зрештою, під впливом алкоголю здійснюється велика кількість злочинів, дорожньо-транспортних пригод, що створює безпосередню загрозу людським життям.

Необхідність боротьби з алкоголізмом у сучасному українському суспільстві, як і в будь-якому іншому, є очевидною. Тож не дивно, що держава намагається обмежити, а подеколи й заборонити вживання алкоголю. При цьому вона має спиратися на досвід антиалкогольних кампаній не лише в історії нашої держави, а й зарубіжних країн, ураховуючи набуті ними досягнення, а також помилки. Так, яскравим прикладом реалізації антиалкогольної кампанії є боротьба з пияцтвом у СРСР у другій половині 1980-х рр. Досвід радянського минулого доводить, що спроби викоренити алкоголізм недоречно зводити лише до одноразових акцій: слід проводити тривалу, копітку роботу, спрямовану насамперед на формування здорового способу життя.

Дослідження перебігу «горбачовської» антиалкогольної кампанії в СРСР не є новим для пострадянської історичної науки. Незважаючи на практично відсутність комплексних праць, усе ж таки існує ціла низка наукових статей, присвячених окремим аспектам окресленої проблеми. Водночас мусимо констатувати недостатню вивченість питання щодо боротьби держави з пияцтвом на місцях, її регіональних особливостей та ефективності. З огляду на це мета даної статті полягає у висвітленні антиалкогольної кампанії в перші роки Перебудови на Дніпропетровщині, а також дослідженні форм і методів утілення в життя «сухого закону» в регіоні. Задля реалізації мети було використано матеріали місцевої преси – основних періодичних видань Дніпропетровська: газет «Днепр вечерний», «Зоря», «Прапор юності».

Найвідоміша антиалкогольна кампанія в Радянському Союзі отримала назву «горбачовської», бо розпочалася в 1985 р. за два місяці після приходу до влади М. С. Горбачова. Щоправда, комплекс заходів по боротьбі з пияцтвом розроблявся ще за часів Л. І. Брежнєва. Проте зміна вищого державного керівництва протягом 1982–1985 рр. завадила здійснити ці плани. Актуальність проведення кампанії була викликана високим рівнем попиту на спиртне в СРСР у 1980-ті рр., що значно посилювалося специфікою структури і форм споживання – переважання міцних спиртних напоїв, «ударні дози», низька якість вина та горілки, а також недостатнє харчування під час вживання алкоголю. Під впливом зазначених чинників наслідки надмірного споживання алкоголю виявилися надто важкими, а інтенсивність їх проявів – значно вищою, ніж в інших країнах.

Безперечно, керівництво країни не могло ігнорувати проблему пияцтва, яка досягла вражаючих масштабів. Наприклад, наприкінці 80-х рр. XX ст. 96–97 % дорослого населення вживали спиртне, хоча і з різним рівнем інтенсивності та кількісних показників. При цьому доля так званих закоренілих алкоголіків, тобто осіб з явними ознаками хвороби через тривале зловживання алкоголю, не перевищувала 3–4 %. Між іншим приблизно стільки ж було встановлено й абсолютно непитущих, які повністю відмовилися від спиртного. Водночас суттєво зріс відсоток жіночого алкоголізму. Так, якщо в 1960 р. серед алкоголіків частка жінок становила 8 %, то в 1970 р. – 10 %, а в 1984 р. – уже 13–15 % [4, с. 111].

Сьомого травня 1985 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про заходи щодо подолання пияцтва й алкоголізму, викорінення самогонуваріння», опубліковану в газеті «Правда» від 17 травня 1985 р. У постанові йшлося про необхідність «активізувати діяльність трудових колективів, правоохоронних органів з усунення причин і умов, які спричиняють пияцтво й алкоголізм; підвищити відповідальність керівників підприємств, організацій та закладів за створення в усіх колективах нетерпимого ставлення до будь-яких фактів пияцтва; активніше залучати громадян, і особливо молодь, до суспільно-політичного життя, науково-технічної творчості, пробуджувати глибокий інтерес до художньої самодіяльності, мистецтва, фізкультури та спорту» [10]. Документом також передбачалося скоротити виробництво лікєро-горілочаної продукції на 30 млн декалітрів, виноградного вина – на 20 млн декалітрів, а виготовлення плодоягідних вин припинити взагалі. Зменшувалася й обмежувалася в часі торгівля алкогольними напоями, заборонялося їх споживання не лише на роботі, але навіть під час святкування урочистих подій у колективі та громадських місцях: на вулиці, в магазині, парках і т. ін. До правопорушників мали застосовуватися адміністративні покарання й інші «виховні» заходи, допустимі законодавством. Стрімко розгорнута кампанія мала і своїх супротивників серед вищого керівництва країни (М. О. Тихонов, М. І. Рижков, Г. А. Алієв), які вказували на дефіцит бюджету, проте їхні думки не були враховані.

На виконання постанови було відновлено Товариство боротьби за тверезість. Виробництво спиртного було згорнуто, підвищилися ціни на горілку, а з часом були запроваджені талони. Не випадково в більшості населення спогади про антиалкогольну кампанію дру-

гої половини 1980-х рр. пов'язані головним чином із величезними чергами. До громадян, які знаходилися в нетверезому стані, застосовувалися суворі заходи, причому жодні виправдання не бралися до уваги. Здійснювалися спроби, за прикладом Є. К. Лігачова, створити «зони тверезості» – місця, де повністю припинено продаж алкоголю.

За викорінення алкоголізму активно взялися власті Дніпропетровської області. Форми боротьби з пияцтвом на території Дніпропетровщини висвітлювалися в місцевій пресі, яка, між іншим, була сама по собі засобом цієї боротьби. Шпальта газет того часу рясніли красномовними заголовками на кшталт: «П'янству – бой!», «За здоровий образ життя!», «Трезвість – норма життя!», «Чтобы трезвость стала нормой», «Повсеместно утверждать трезвость», «Выпивохам не место за рулем» та ін. Пропаганда здорового способу життя одночасно супроводжувалася численними сатиричними зображеннями, карикатурами, що засуджували алкоголізм і закликали до боротьби із цим згубним явищем. Періодика містить чимало матеріалів, присвячених викриттю пияцтва в побуті.

Аналізуючи обласні газети, доцільно відзначити конкретні методи боротьби з алкоголізмом у Дніпропетровській області. Насамперед це створення антиалкогольних товариств, які повинні були займатися пропагандою здорового стилю життя. Уже за рік в області було створено 4600 організацій боротьби за тверезість, які об'єднували понад 212 тис. чоловік, працювали 152 колективи тверезості [11]. Місцева преса агітувала за дотримання здорового способу життя, зокрема використовувала інформацію про різні спортивні змагання, надаючи друкованим матеріалам яскравого антиалкогольного характеру. Наприклад, у статті «Здоровый, потому что трезвый», присвяченій змаганням із легкої атлетики в клубах «Надежда» (Павлоград) і «Сатурн» (Кривий Ріг), автори зазначали, що кожний член клубу виступає за тверезий спосіб життя, закликаючи створювати більше подібних фізкультурних товариств для школярів, студентів і робітників [2].

Поряд з антиалкогольними товариствами відкривалися клуби тверезості. У Дніпропетровську подібні організації були нашвидкуруч створені в об'єднанні «Дніпрошина», на заводі ім. Карла Лібкнехта, м'ясокомбінаті, у Придніпровському енергобудівному технікумі, локомотивному депо Придніпровськ-вузол [7]. Клуби тверезості були не менш актуальними для сільських мешканців.

Наприклад, подібний заклад виник у селі Дніпровокам'янці Верхньодніпровського району. Як повідомлялося в газеті «Зоря», для того щоб відволікти жителів села від пияцтва, у клубі організовувалися ігри, танці, читання, конкурси на кращого виконавця пісень тощо [3]. Більше того, у Дніпропетровській області було створено понад сто так званих безалкогольних територій, мешканці яких, згідно з повідомленнями преси, нібито відмовилися від продажу та купівлі спиртних напоїв. Серед таких територій, приміром, опинилося місто Зеленодольськ Апостолівського району [11].

Розгортання антиалкогольних ініціатив відповідало рішенням установчої конференції обласної організації Всесоюзного добровільного товариства боротьби за тверезість, яку очолила Л. В. Новицька-Усенко. У звіті конференції повідомлялося про те, що в області лише за рік було створено 177 секцій і клубів тверезості, посилилася пропаганда здорового способу життя, понад 8 тис. спеціалістів із медицини, юстиції, літератури та мистецтва були задіяні як лектори з теми формування в населення «тверезої» суспільної думки. Конференція визначила, що слід не тільки боротися з алкоголізмом, а й ефективно організовувати змістовне та розумне дозвілля трудящих, особливо молоді [9].

Серед населення поширилася пропаганда нового унікального явища, радянського обряду – безалкогольного весілля [11]. З початку 1986 р. і до червня було проведено 64 таких заходи. Так, у статті «Весілля без дзвону бокалів» розповідається про подібне комсомольське безалкогольне весілля: «...сьогодні в кафе «Восход» не чути ярого застільного «гірко!», а замість дзвону наповнених алкоголем бокалів звучить веселий сміх гостей». Автори опублікованого матеріалу виступили із закликом до молодих людей організовувати саме такі весілля, при цьому підкреслюючи роль в організації незвичного весілля Дніпропетровського металургійного заводу, де працювало подружжя [5].

Не менш ефективним методом у боротьбі з пияцтвом було закриття винно-горілчаних магазинів. Яскравим прикладом реорганізації торгових закладів такого специфічного профілю є магазин у Дніпропетровську по вулиці Ширшова, 2. На шпальтах газети «Днепр вечерний» повідомляється про те, що до антиалкогольної кампанії тут був винний магазин, де спиртне продавалося навіть на розлив. Згодом його переобладнали на «Соки-мороженое», після чого всім відвідувачам було запропоновано широкий асортимент

мент соків (до десяти найменувань), тістечок, бутербродів, печива, шоколаду, цукерок та морозива [6]. Про масовість подібних випадків зміни торговельної спеціалізації свідчить статистика. Так, на Дніпропетровщині за червень 1986 р. зменшилася кількість винно-горілчаних магазинів із 2900 до 484, а закладів громадського харчування, що торгували спиртним, – із 263 до 72. Як наслідок лише за 1985 р. реалізація спиртних напоїв зменшилася на 650 декалітрів.

Разом із тим скорочення продажу спиртного та закриття відповідних магазинів призвело до дефіциту цих виробів і черг. Звичним явищем стали довгі черги біля спеціалізованих магазинів по п'ятницях задовго до 14-ї. У зв'язку із цим журналіст О. Шарапа задається риторичним питанням: невже обов'язково треба пити у вихідні? «Адже це дні відпочинку, а не хмільного чаду» [14].

У цілому аналіз газет за 1985–1986 рр. свідчить про те, що висвітленню антиалкогольної кампанії на Дніпропетровщині відводилося чільне місце на сторінках місцевої преси. Не інакше як за допомогою засобів масової інформації радянський уряд намагався впливати на суспільну думку, закликаючи до здорового способу життя і боротьби з пияцтвом. Майже в кожному номері можна знайти матеріали, де засуджувався алкоголізм як соціальна девіація, розповідалося про наслідки надмірного споживання алкоголю для здоров'я людини, демонструвався зв'язок між нетверезим станом людини і скоєнням злочинів.

Завдяки засобам масової інформації особливу увагу громадськості було прикуто до тих, хто займався продажем самогону та спиртного. Наочною демонстрацією суспільної огуди стосовно подібних діянь є стаття «Півцарства за пів-литру» в дніпропетровській газеті «Зоря». Мова йде про голову Верховцевського споживчого товариства Л. М. Котелинець, яка на робочому місці організувала «підпільний» продаж алкогольних напоїв для «своїх людей». Замість виписаного для торгівлі чаю до таємного складу завезли десять ящиків горілки, яку конспіративно продавали. У результаті розкриття даної торгової афери жінку було звільнено з роботи [2]. Не менш суворо карали самогонщиків. Так, у зв'язку з виробленням і продажем самогону в 1986 р. за статтею 149 КК УРСР було порушено 99 кримінальних справ [14].

Особливо небезпечними для суспільства, без сумніву, були випадки управління транспортом у нетверезому стані, про які неодноразово писали в дніпропетровській пресі. За даними 1986 р.,

щотижнево затримували близько 30–40 нетверезих порушників, а по суботам їх збирали на виховні лекції у спеціальному приміщенні обласного товариства «Знання». Важко сказати, наскільки ефективними були такі методи перевиховання щодо затриманих за кермом у нетверезому вигляді, проте повторно було притягнуто до відповідальності за неповний 1986 р. аж 57 чоловік. Лише за цей період водіями в нетверезому стані було здійснено 22 дорожньо-транспортні пригоди, унаслідок яких троє осіб загинули і 29 отримали травми різного ступеня тяжкості [13]. А ось випадок, коли жертвами спиртного стали самі водії. У статті «С бутылкой и ружьем» розповідається про братів Копійкіних, які під впливом «зеленого змія» грабували приватних перевізників [1].

Таким чином, перебіг антиалкогольної кампанії на території Дніпропетровської області в 1985–1986 рр. контролювався місцевою владою. У ході боротьби з пияцтвом було проведено цілу низку заходів: створення антиалкогольних товариств, клубів тверезості й навіть цілих «безалкогольних територій», жителі яких начебто відмовлялися від споживання і продажу алкоголю; повсюдно лунала пропаганда здорового способу життя, що передбачало відмову від спиртного навіть під час різних урочистостей, зокрема весілля; закривалися винно-горілчані магазини, замість яких облаштовувалися торгові пункти продажу різної безалкогольної продукції (соків, випічки, морозива); активно допомагала преса, насичена тематикою боротьби з пияцтвом, гумористичними карикатурами та сатиричними віршами про любителів спиртного, будучи сама по собі засобом реалізації антиалкогольної кампанії. Разом із тим, як свідчить інформація на шпальтах місцевої періодики, боротьба з пияцтвом викликала чимало проблем: масово поширилося самогонування, яке власті переслідували аж до кримінальної відповідальності, утворилися величезні черги біля пунктів продажу спиртних напоїв, правоохоронні органи продовжували фіксувати злочини, скоєні в нетверезому стані, а створення різних антиалкогольних товариств переважно мало адміністративно-примусовий характер.

Бібліографічні посилання

1. **Анин В.** С бутылкой и ружьем / В. Анин // Днепр вечерний. – 1986. – 11 авг.
2. **Гострозорий П.** Півцарства за пів-литру / П. Гострозорий // Зоря. – 1986. – 14 серп.
3. **Дубина М.** У клубі тверезості / М. Дубина // Зоря. – 1985. – 7 жовт.

4. **Заиграев Г. Г.** Государственная политика, как фактор алкоголизации населения / Г. Г. Заиграев // Социологические исследования. – 1997. – № 4. – С. 109–116.
5. **Кауман В.** Весілля без дзвону бокалів / В. Кауман // Прапор юності. – 1985. – 5 жовт.
6. **Кузьменко Н.** На чашечку кофе / Н. Кузьменко // Днепр вечерний. – 1985. – 18 окт.
7. **Мезинская Е.** Повсеместно утверждать трезвость / Е. Мезинская // Днепр вечерний. – 1985. – 16 нояб.
8. **Николаев А. В.** Антиалкогольные кампании XX века в России / А. В. Николаев // Вопр. истории. – 2008. – № 11. – С. 67–78.
9. **Помазан А.** Чтобы трезвость стала нормой / А. Помазан // Днепр вечерний. – 1985. – 30 окт.
10. Постановление ЦК КПСС «Об усилении борьбы с пьянством и о наведении порядка в торговле крепкими спиртными напитками» // Правда. – 1985. – 17 мая.
11. Тверезість – норма життя: цифри і факти // Зоря. – 1986. – 15 черв.
12. **Хіль Н.** Здоровий, бо тверезий / Н. Хіль // Прапор юності. – 1985. – 10 груд.
13. **Чигринец В.** Выпивохам не место за рулем / В. Чигринец // Днепр вечерний. – 1986. – 4 авг.
14. **Шарапа А.** Протрезвились – спохватились... / А. Шарапа // Днепр вечерний. – 1986. – 1 июля.

Надійшла до редколегії 17.11.2012 р.

УДК 351:394.46 (477.63) «19»

Є. І. Бородін

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління
при Президентіві України*

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЩОДО ВІДЗНАЧЕННЯ 80-РІЧЧЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Висвітлюється діяльність органів влади з відзначення 80-річчя Дніпропетровської області в контексті збереження історичної пам'яті. Розглянуто роль глави держави, заходи обласної державної адміністрації та обласної ради, форми та методи роботи, які було використано. Проведено порівняння з досвідом, набутим під час святкування 75-річчя області.

Ключові слова: регіональна влада, центральна влада, Дніпропетровська область, історична пам'ять, регіональний ювілей, Дніпропетровщина в часи незалежності.

Отображается деятельность органов власти по празднованию 80-летия Днепропетровской области в контексте сохранения исторической памяти. Рассмотрены роль главы государства, мероприятия областной государственной администрации и областного совета, использованные формы и методы работы. Проведено сравнение с опытом, приобретенным во время празднования 75-летия области.

Ключевые слова: региональная власть, центральная власть, Днепропетровская область, историческая память, региональный юбилей, Днепропетровщина в годы независимости.

The article describes the authorities' activities in 80th anniversary of Dnipropetrovs'k region in the context of historical memory preservation. The role of the head of the country, measures of the oblast state administration and oblast council, forms and methods of work, which were used, are considered. The comparison analysis with the experience, gained during the celebration of the 75th anniversary of the region, is made.

Key words: regional power, central power, Dnipropetrovs'k oblast, historical memory, regional anniversary, Dnipropetrovs'k oblast in the independent time.

Після проголошення незалежності України відбулися зміни в осмисленні змісту офіційної історичної пам'яті, оскільки «заборо-

нені» в СРСР події та постаті українського минулого стали важливими факторами державного й суспільного життя сьогодення. При цьому події радянської доби залишилися в офіційних календарях сучасної України, хоча від ушанування деяких із них органи влади та громадськість вже відмовилася.

До подій радянського періоду, які останніми десятиріччями стали приводом для офіційного відзначення, належать «круглі річниці» та ювілеї з дня створення таких адміністративно-територіальних одиниць України, як області, які без змін успадковані від Радянського Союзу.

Актуальність дослідження питання щодо підготовки та проведення урочистостей з приводу ювілейних дат історії областей України має як суто наукову, так і прикладну складові. Відзначенням певних річниць із дня створення адміністративно-територіальних одиниць регіонального рівня їхні організатори, з одного боку, привертають увагу громадськості до подій минулого, а з іншого боку, їх діяльність уже сама стає не тільки прикладом збереження історичної пам'яті, але ще й історичною подією, яка набуває історичного значення. Досвід організації ювілейних подій має практичну цінність і є корисним для органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства наступних періодів з огляду на продовження зазначеної діяльності.

Метою статті є висвітлення діяльності органів влади центрального та регіонального рівнів щодо відзначення 80-річчя зі створення Дніпропетровської області в контексті збереження історичної пам'яті.

Стосовно історіографії проблеми необхідно визнати цілком природним той факт, що дослідження в цьому напрямі ще знаходиться на початковому етапі, а запропонована нами праця належить до перших подібних наукових розвідок. Додамо, що досвід відзначення 75-річчя Дніпропетровської області вже було висвітлено в нашій публікації [1].

Аналізуючи історію підготовки заходів із відзначення ювілеїв області, можна констатувати той факт, що тільки в умовах незалежної української державності зазначені події набули подібного значення, оскільки за радянської доби основна увага приділялася черговому десятиріччю створення СРСР або певної союзної республіки.

Відзначення ювілейних річниць створення областей сучасної України стало свідченням розвитку двох тенденцій. По-перше, по-

дібна практика стала проявом офіційного визнання спадкоємності сучасної Української держави, її генетичного зв'язку з УРСР як попереднім етапом українського державотворення. По-друге, святкування ювілеїв українських областей їх організатори, так би мовити, повністю вписали в сучасні державотворчі процеси, нинішнє суспільно-політичне життя, зробивши переакцентування головної уваги з дня створення області та її історії на день сьогоднішній. Зрозуміло, що події історичного минулого знайшли своє місце у святкових заходах, але вони стали, скоріше, фоном для презентації сучасними регіональними владами своїх поглядів на минуле, сучасне та майбутнє областей. При цьому важливою обставиною є те, що між святкуванням історичних дат відбувалася докорінна зміна як політичної ситуації, так й основних виконавців з числа керівників виконавчої влади на регіональному та загальноукраїнському рівнях.

Умови відзначення 80-річчя Дніпропетровської області відрізнялися від попереднього 75-річного ювілею регіонального адміністративно-територіального утворення щонайменше двома обставинами. По-перше, було відсутнє загальне історико-меморіальне забарвлення 2007 р., пов'язане з широкомасштабним відзначенням за ініціативи тодішнього керівництва держави 75-ї річниці Голодомору в Україні. По-друге, у 2012 р. розклад політичних сил на регіональному та державному рівнях суттєво відрізнявся від ситуації п'ятирічної давнини, коли керівництво обласної державної адміністрації та обласної ради Дніпропетровщини уособлювало різні владно-політичні табори та існувала потреба в пошуку компромісів і балансу сил. Після 2010 р. в Дніпропетровській області голова обласної державної адміністрації О. Ю. Вілкул та голова обласної ради Є. Г. Удод були не тільки однопартійцями, але й відповідно керівником та заступником керівника обласної організації Партії регіонів. До речі, 2012 рік став роком парламентських виборів в Україні.

Необхідно зазначити, що основні складові святкування ювілею області вже було відпрацьовано в Дніпропетровській області у 2007 р. під час святкування її 75-річчя. Вони включали таке: створення плану заходів; урочистості за участі Президента України; нагородження представників області; видання ювілейної літератури; створення ювілейних теле-, радіопрограм, вихід публікацій у друкованих засобах масової інформації; створення експозицій в архівах, музеях, бібліотеках; лекційна робота тощо. Проте обласною

владою у 2012 р. було запроваджено суттєво розвинену низку напрямів діяльності (щодо проголошення року 80-річчя, нагородної, інформаційної та іншої роботи). До того ж під час святкування 80-річчя Дніпропетровської області (до речі, як і в попередні роки) серед історичних подій та постатей, які опинилися в центрі уваги, був ряд таких, що виходили за хронологічні межі історичного періоду з 1932 по 2012 р.

Ініціаторами відзначення ювілейної дати традиційно стало керівництво області: голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації О. Ю. Вілкул та голова Дніпропетровської обласної ради Є. Г. Удод. Спільним розпорядженням голови облдержадміністрації та голови обласної ради від 1 липня 2011 р. було затверджено організаційний комітет із підготовки до відзначення 80-річчя створення Дніпропетровської області, який очолили зазначені керівники. 27 грудня 2011 р. обласна рада ухвалила рішення про відзначення 2012 року роком 80-ї річниці заснування Дніпропетровської області.

Згідно з розпорядженням голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації від 3 лютого 2012 р. «Про підготовку до відзначення у 2012 році 80-ї річниці створення Дніпропетровської області» було затверджено календарний план основних організаційних заходів із підготовки та відзначення 80-річчя створення Дніпропетровської області. Згідно із цим планом, який мав 173 пункти і складався з восьми розділів, у подальшому проводилася робота щодо відзначення ювілейної дати на теренах Придніпров'я. Цей план передбачав: урочисті заходи, відкриття нових об'єктів соціального та промислового значення, акції соціального напрямку, культурно-мистецькі, спортивні, громадські, освітні та інформаційні заходи [13].

Суттєвою інновацією у святкуванні 80-річчя області стало, зокрема, запровадження логотипу «Дніпропетровщина 80 років! Наш успіх – успіх України». До основи нової символіки розробниками логотипу було покладено такий зміст: «Дніпропетровщина – це космічна столиця України з розвинутою промисловістю, глибокими духовними традиціями, відкрита до співпраці заради кращого майбутнього, яка міцно і впевнено стоїть на обох берегах Дніпра – найвеличнішої ріки України та Східної Європи». Особливо зазначалося, що логотип регіону не буде використовуватися замість герба області, а сфера його застосування обмежена брендуванням інформаційної продукції про регіон [7]. І хоча ідея логотипу ювілею

виникла ще раніше, її реалізація у 2012 р. стала помітним явищем. Зазначимо, що у 2007 р. як логотип використовувався герб області в поєднанні з петриківським розписом та датою ювілею.

Ще одним важливим кроком стало заснування регіональною виконавчою владою відзнаки діяльності Дніпропетровської обласної державної адміністрації – пам'ятного знака «80 років Дніпропетровської області», яким протягом 2012 р. (з 1 лютого по 31 грудня) нагороджувалися керівники та працівники підприємств, установ та організації області, інші громадяни за особисті заслуги, значний внесок у розбудову Дніпропетровської області, зміцнення її авторитету, розвиток економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, за благодійну та громадську діяльність. Зазначимо, що під час святкування попереднього ювілею області було використано інший підхід, згідно з яким на колодці вже існуючої відзнаки заслуг голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації «За розвиток регіону» було зроблено металеву накладку із цифрою 75.

Культурно-мистецькі заходи з відзначення ювілейної дати широко розгорнулися в містах та районах області. У школах області відбувся конкурс шкільних творів на тему «Якою я бачу Дніпропетровщину на її 100-річному ювілеї». «Те, яким регіон буде через 20 років, багато у чому залежить від тенденцій, які ми намітимо сьогодні, та від того, яким побачить його майбутнє покоління. До 80-річчя області ми вирішили провести конкурс, який дозволить хлопчикам та дівчаткам замислитися над тим, якою вони хочуть бачити Дніпропетровщину на її 100-річному ювілеї. Через їх мрії ми отримуємо можливість визначати для себе, що ще потрібно зробити сьогодні», – наголосив голова облдержадміністрації О. Вілкул [6].

До ювілею області в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького було організовано виставки «Забуті та відроджені імена працівників сільського господарства Дніпропетровської області» та «Речі, повернені із забуття». Дніпропетровський художній музей підготував дві ювілейні виставки: «Історія Дніпропетровської області у творах мистецтва» та «Петриківський декоративний живопис. Майстри та учні». На першій виставці було представлено понад 150 творів образотворчого мистецтва регіону за весь період його історії – живопису, графіки, скульптури, що знаходяться у фондах художнього музею. Відвідувачі музею мали змогу ознайомитися з творами Петра Порубаєва, Миколи Погрібня-

ка, Володимира Горбаченка, Георгія Чернявського, Василя Філоненка, Івана Данильця, Володимира Ерліха, Андрія Потапенка та інших. На виставці Петриківського розпису було представлено понад 200 робіт майстрів всесвітньо відомого промислу – Тетяни Пати, Ярини Пилипенко, Надії Білокінь, Федіра Панка, Василя Соколенка – та їхніх учнів-послідовників – Андрія Пікуша, Володимира Глущенка, Ганни Самарської, Валентини Стативи, Тетяни Гарькавої та ін.

Із нагоди 80-ї річниці створення Дніпропетровської області та 210-річчя Катеринославської губернії у приміщенні Дніпропетровської облдержадміністрації працювала документальна виставка «Від вільного степу до незалежності», 80-річчя Дніпропетровської області / 1932–2012 рр.». Експонувалися 154 фотокопії унікальних та особливо цінних архівних документів і фотографій із фондів Державного архіву Дніпропетровської області. Вони охоплюють період з XVII століття до сьогодення й відображають події, які відбувалися на території сучасної Дніпропетровщини [2]. Привертає увагу те, що автори зазначеної експозиції суттєво розширили ювілейні рамки.

До знакових подій святкового плану заходів віднесемо й відкриття в День міста в Дніпропетровську (вересень 2012 р.) нової площі імені 80-річчя області, на якій розташувалося 8 стел із 42 бронзовими зображеннями, до яких увійшли 27 найважливіших історичних подій регіону, та 15 барельєфів із зображеннями видатних особистостей, що прославили край на всю Україну та світ. Місцем площі обрали межу, яка розділяє парк ім. Л. Глоби та початок проспекту Кірова в обласному центрі. Серед тих, чиї імена уславили на стелах, – Іван Сірко, Дмитро Яворницький, Олександр Поль, Михайло Янгель, Микола Родзянко, Іван Синельников, Андрій Фабр, Олександр Макаров, Олесь Гончар, Василь Маргелов, Олексій Семоволос, Дмитро Глінка, Володимир Щербицький, Леонід Брежнєв, Леонід Кучма [14]. І знов-таки даний підхід виходив за межі історії Дніпропетровської області.

Двадцять четвертого лютого у школах області було проведено єдиний відкритий обласний урок, присвячений Петриківському декоративному розпису: «Калина – символ України». Цей захід ознайомив школярів з історією та майстрами Петриківського декоративного розпису, який є всесвітньовідомим [9].

У рамках заходу щодо святкування ювілею області в Дніпропетровському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти

ти відбулась обласна конференція на тему «Дніпропетровщина – багатонаціональна». На конференції був представлений весь багатонаціональний спектр Придніпров'я: росіяни, євреї, азербайджанці, поляки, білоруси, німці, корейці, грузини. Учасники заходу обговорювали питання розвитку молодіжної політики в контексті міжнародних відносин у регіоні, співпраці молодіжних організацій національно-культурних громад регіону з органами влади.

У краєзнавчих музеях, бібліотеках та закладах культури міст і районів області працювали тематичні виставки, присвячені ювілейній даті. Дніпропетровською обласною універсальною науковою бібліотекою імені Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія було підготовлено виставку на тему «Придніпров'я – рідний край».

Із нагоди відзначення 80-річчя Дніпропетровщини видано книги «Євреї Дніпропетровщини: історія та сучасність», «Азербайджанці Дніпропетровщини: історія та сучасність», «Вірмени Дніпропетровщини: історія та сучасність». Ці видання побачили світ у рамках реалізації проекту серії книг «Національні культури Дніпропетровщини». На сторінках видань розповідається про історію та сучасність єврейської, азербайджанської та вірменської громад, про внесок представників цих національностей у розвиток Придніпров'я. У 2012 р. було видано фотоальбом «Герби Дніпропетровської області».

У рамках святкування річниці області за вже встановленою традицією попередніх років передбачався також комплекс заходів із боку керівників держави, у першу чергу Президента України. Це участь глави держави в урочистостях, що проходили на Дніпропетровщині, та виступ на головному святковому зібранні, нагородження представників області державними відзнаками, участь у погашенні поштового конверта тощо. Прем'єр-міністр України та Голова Верховної Ради України мали можливість надіслати власні привітання й від імені уряду та парламенту відзначити мешканців Дніпропетровщини відповідними нагородами. Президент України Віктор Федорович Янукович взяв участь в урочистостях із нагоди відзначення 80-річчя утворення Дніпропетровської області. Святкові заходи відбулися 24 лютого в приміщенні Дніпропетровського академічного театру опери та балету.

Президент України у своєму виступі зазначив: «За свою славетну історію Дніпропетровщина пройшла роки становлення, зміцнення, злету, важких воєнних випробувань, повоєнної відбудови, твердого поступу вперед, і вже у наші дні – розбудови незалежної

Української держави. Нині область – серед регіонів-лідерів модернізації. Тут успішно розвивається соціальна сфера, створюється сприятливий інвестиційний клімат, збільшується виробництво товарів, будуються інфраструктурні об'єкти та ремонтуються дороги. Здано в експлуатацію першу чергу об'їзної дороги, споруджуються медичні заклади. Кривий Ріг уже отримав сучасний перинатальний центр. У Дніпропетровську він наразі будується, і те, що заплановано, – буде гордістю не тільки місцевої, а й державної медицини. Я в цьому переконаний» [3].

Особливу увагу глава держави звернув саме на поточний стан справ: «Всі досягнення Дніпропетровської області за останні два роки – це тільки початок великого шляху з відродження та розквіту Придніпров'я та всієї України» [3].

Президент України висловив своє бачення тих негативних явищ, які заважають розвитку країни. На першому місці, за його словами, негативною є суспільна звичка та стереотип виживати поодинці, ставлячи власні інтереси попереду суспільних і державних. Другою причиною є той факт, що суспільство до останнього часу користувалося спадщиною, мало опікувалося створенням нової освіти та медицини. На третьому місці стоять корупція та бюрократизм, які, мов іржа, роз'їдають нашу державу. У виступі Президент зупинився і на реформах, які впроваджуються в Україні, та питаннях співробітництва держави з країнами ЄС та світовою спільнотою.

Із нагоди визначного свята В. Ф. Янукович вручив державні нагороди працівникам підприємств, установ та організацій Дніпропетровської області. Напередодні обласних урочистостей, 23 лютого 2012 р., глава держави підписав указ про нагородження 37 представників області. Так, дев'ять осіб отримали ордени та медалі (орден «За заслуги» II ступеня отримала одна особа, «За заслуги» III ступеня – три особи, орден княгині Ольги III ступеня – дві особи, орден Данила Галицького – одна особа, орден «За доблесну шахтарську працю» III ступеня – одна особа та медаль «За працю і звитягу» – одна особа). Двадцяти восьми представникам регіону присвоєно почесні звання заслужених працівників у різних галузях народного господарства, науки, освіти, культури, медицини, спорту, правоохоронних органів [12].

У рамках урочистих заходів із відзначення ювілею Придніпров'я В. Ф. Янукович погасив спеціальним календарним штемпелем поштовий конверт «80 років. Дніпропетровська область», випущений

на честь 80-річчя Дніпропетровщини «Укрпоштою». Того ж дня В. Ф. Янукович відкрив Льодову арену в Дніпропетровську. Цю хокейну базу було побудовано в рамках держпрограми «Хокей України» та Комплексної стратегії розвитку регіону. На базі ново-збудованої Льодової ари дятиме дитячо-юнацька спортивна школа зимових видів спорту.

Президент ознайомився також із роботою регіонального інформаційно-ресурсного центру «Відкрита влада». Центр об'єднав мережу дозвільних та інформаційно-ресурсних центрів усіх міст і районів області та дозволив у режимі он-лайн контролювати якість надання дозвільних та адміністративних послуг, які надаються в області, а також роботу щодо звернень громадян до райдержадміністрацій і міськвиконкомів. «Мені імпонує діловий стиль у роботі влади Дніпропетровської області. Ми просуваємося вперед. І мені приємно це говорити. Ми будемо продовжувати спільно з облдержадміністрацією, місцевим самоврядуванням Дніпропетровської області програми розвитку регіону. У минулому році нам вдалося здати першу чергу об'їзної дороги і будемо продовжувати роботу далі. Будемо продовжувати будівництво метро. І ми не маємо права зупинятися на досягнутому», – сказав Президент України під час ознайомлення з роботою центру [4].

На адресу жителів та керівництва Дніпропетровської області надійшли офіційні привітання від Президента України В. Ф. Януковича, Прем'єр-міністра України М. Я. Азарова, Голови Верховної Ради України В. М. Литвина. У привітанні Президента України йшлося про те, що «Дніпропетровщина – це провідний космічний, науково-технічний, рекреаційний та культурно-історичний центр незалежної України, який упевнено реалізує свій економічний потенціал, успішно модернізує транспортну інфраструктуру, примножує наукові, культурні та спортивні надбання. Сьогодні область рухається курсом європейської інтеграції, запроваджує сучасні новітні технології управління та виробництва, забезпечує поліпшення добробуту наших співвітчизників. Перекоаний, що, зберігаючи свої багаті традиції, Дніпропетровщина й надалі буде розвиватися на благо нашої держави» [10].

У привітанні Прем'єр-міністра України М. Я. Азарова наголошувалося, що Дніпропетровщина є провідним промисловим центром України з потужним економічним та культурним потенціалом, авангардом світової науково-технічної думки у галузі освоєння космосу. Прем'єр-міністр зазначив, що «сьогодні регіон активно

примножує свої надбання, славу могутнього регіону. Переконалий, що визначені перспективи на майбутнє дають йому можливість утримувати провідні позиції серед областей України. Завдяки працелюбним людям успішно розвиваються підприємство-гігант «Південмаш», Криворізький залізорудний, Західно-Донецький вугільний, Нікопольський марганцевий і Дніпропетровський буровугільний басейни, інші життєво важливі виробництва» [11].

Голова Верховної Ради України В. М. Литвин відзначив, що «багаторікова історія надніпрянського краю увібрала у себе глибокі й щедрі пласти ратних і трудових звершень, потужного інтелектуального пошуку, вражаючих злетів культури і мистецтва. За всіх часів це був регіон з яскраво вираженими рисами та якостями у багатьох сферах і галузях – від традиційної металургії до знаного у всьому світі виробництва ракетно-космічної техніки. Підтверджуючи і примножуючи цю добру славу, Дніпропетровщина залишається одним з провідних регіонів України, який значною мірою впливає на загальний стан справ у державі, її економічний і соціальний розвиток» [5].

Ювілейні привітання надійшли від другого Президента незалежної України – Л. Д. Кучми, а також членів українського уряду, зокрема від міністра регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України А. Близнюка, міністра аграрної політики та продовольства України М. Присяжнюка, міністра закордонних справ України К. Грищенка, заступника міністра закордонних справ України В. Майка та ін.

Із ювілеєм привітали Дніпропетровщину й інші керівники центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування: Волинської, Донецької, Закарпатської, Луганської, Одеської, Рівненської обласних державних адміністрацій, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, Луганської, Одеської, Тернопільської, Харківської, Чернівецької обласних рад, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. Серед привітань на адресу керівництва та жителів області було, зокрема, таке, що направила одна з головних організаторів 75-річного ювілею, экс-голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації Н. М. Деєва.

За роки незалежності України Дніпропетровська область уклала близько 50 угод із закордонними територіями про економічне, культурне та наукове співробітництво. Тому ювілейні події стали своєрідним фактором поживлення міжнародних зв'язків Дніпропетровщини.

Із 80-річчям Дніпропетровщини голову облдержадміністрації Олександра Вілкула та жителів регіону привітали Швейцарське бюро співробітництва в Україні, Німецьке товариство технічного співробітництва, Асамблея європейських регіонів, Агентство США з міжнародного розвитку (USAID).

Привітання було отримано від зарубіжних офіційних осіб: Президента Республіки Казахстан Нурсултана Назарбаєва; від послів Республіки Білорусь, Литовської Республіки, Держави Ізраїль, Словацької Республіки, Республіки Таджикистан, аташе з питань співробітництва посольства Франції в Україні, Тимчасового повіреного у справах Посольства Китайської Народної Республіки в Україні, а також від керівників Братиславського краю Словацької Республіки, Землі Бранденбург ФРН, Согдійської області Республіки Таджикистан, голови Гомельського обласного виконкому Республіки Білорусь, губернатора Челябінської області Російської Федерації та ін.

Привітали Дніпропетровщину з ювілеєм митрополит Київський і всієї України, предстоятель Української Православної Церкви Володимир та Патріарх Московський та всієї Русі Кирил, а також об'єднань вихідців з області («Земляцтво Придніпров'я» та земляцтво Дніпропетровської області в Москві).

Ювілею було присвячено майже всі події, що відбувалися в області. Так, за участі Генерального прокурора України В. Пшонки було вручено ключі від 30 квартир працівникам прокуратури області [8].

Питання підготовки та проведення заходів, присвячених 80-річчю Дніпропетровської області, знайшло широке відображення в діяльності засобів масової інформації. Це підготовка та трансляція фільмів, передач, прямих ефірів, публікація статей, інтерв'ю, спогадів учасників подій тощо. Зазначимо широке представлення інформації та висвітлення всіх подій, пов'язаних зі святкуванням ювілею області, на сторінках друкованих ЗМІ, вихід ювілейних регіональних видань, повністю присвячених Дніпропетровській області. На сторінках друкованих видань було опубліковано чимало матеріалів із привітаннями від імені керівників органів державної влади центрального та регіонального рівнів, органів місцевого самоврядування, історичних нарисів; висвітлено основні здобутки та досягнення краю, дані про розвиток за період незалежності України.

Помітним явищем стало створення десятисерійного документального фільму «Дніпропетровщина: жива пам'ять регіону. 1910–

2010 роки» (режисер О. Зотиков, продюсери О. Вілкул та А. Деркач). До області на запрошення її керівництва завітав із США відомий земляк – кіноактор та режисер Р. Нахапетов. В ефірі ТРК «Ера» вийшов цикл передач проекту «Свої», що презентував радянських та російських акторів – вихідців із Дніпропетровщини, талант яких розкрився повною мірою в союзній столиці та Російській Федерації.

Отже, центральна та регіональна влада приділили велику увагу відзначенню 80-річчя Дніпропетровської області, підготувавши та здійснивши широке коло заходів, по суті справи пов'язавши із цією подією всі позитивні зрушення й ключові події 2012 року. Було продовжено вже закладену раніше традицію проведення регіональних ювілеїв: виходу за межі історії області та звернення до попередніх періодів історії краю, на території якого в 1932 р. постала Дніпропетровська область.

Бібліографічні посилання

1. **Бородін Є. І.** 75-річчя Дніпропетровської області: досвід відзначення регіонального ювілею / Є. І. Бородін // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – Вип. 6. – С. 4–15.
2. В облдержадміністрації діє документальна виставка «Від вільного степу до незалежності, 1932–2012 рр.», присвячена 80-річчю Дніпропетровщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/E7794D419867C371C22579B100536186?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/E7794D419867C371C22579B100536186?OpenDocument). – Назва з екрану.
3. Виступ Президента України на урочистостях з нагоди 80-річчя утворення Дніпропетровської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/23099.html>. – Назва з екрану.
4. Віктор Янукович: «Мені імпонує діловий стиль у роботі влади Дніпропетровської області» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/E4685D5217FDC6B5C22579AE004366F3?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/E4685D5217FDC6B5C22579AE004366F3?OpenDocument). – Назва з екрану.
5. Голова Верховної Ради України Володимир Литвин привітав керівництво регіону та усіх жителів Дніпропетровщини з 80-річчям утворення області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/9DAF0368B149CCB0C22579AC00390C5C?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/9DAF0368B149CCB0C22579AC00390C5C?OpenDocument). – Назва з екрану.
6. Олександр Вілкул: «До 80-річчя Дніпропетровської області пройде конкурс шкільних творів «Якою я бачу Дніпропетровщину на її 100-річному ювілеї» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/E7794D419867C371C22579B100536186?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/E7794D419867C371C22579B100536186?OpenDocument). – Назва з екрану.

- [www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/EF90751E454323A4C225798F003DB799?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/EF90751E454323A4C225798F003DB799?OpenDocument). – Назва з екрану.
7. Олександр Вілкул: «Завтра на засіданні Ради регіонів, яка вперше пройде на Дніпропетровщині, наша область вперше буде представлена новим логотипом» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/EFABA9CF66746F89C225795F0058C385?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/EFABA9CF66746F89C225795F0058C385?OpenDocument). – Назва з екрану.
 8. Олександр Вілкул: «Напередодні 80-річчя області ще 30 родин Дніпропетровщини отримали нові квартири» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/DA1AB6FD49374EEDC22579A70042398E?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/DA1AB6FD49374EEDC22579A70042398E?OpenDocument). – Назва з екрану.
 9. Понад 180 тисяч школярів Дніпропетровщини взяли участь в єдиному уроці Петриківського розпису, який пройшов за підтримки Олександра Вілкула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/8968CB00BD106898C22579AE003BBE5E?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/8968CB00BD106898C22579AE003BBE5E?OpenDocument). – Назва з екрану.
 10. Президент України Віктор Федорович Янукович привітав губернатора Дніпропетровщини Олександра Вілкула та всіх жителів області із 80-річчям регіону [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/CDD3AD8A5C862CA2C22579AE002AA828?OpenDocument&PrintForm](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/CDD3AD8A5C862CA2C22579AE002AA828?OpenDocument&PrintForm). – Назва з екрану.
 11. Прем'єр-міністр України Микола Азаров привітав губернатора Олександра Вілкула та жителів Дніпропетровщини із 80-річчям області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/6B64946B50ACC352C22579AC00460234?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/6B64946B50ACC352C22579AC00460234?OpenDocument). – Назва з екрану.
 12. Про відзначення державними нагородами України працівників підприємств, установ та організацій Дніпропетровської області : указ Президента України від 23 лютого 2012 р. № 139/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/14540.html>. – Назва з екрану.
 13. Про підготовку до відзначення у 2012 році 80-ї річниці створення Дніпропетровської області : розпорядження голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації від 3 лютого 2012 р. № Р-47/0/3-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.adm.dp.ua>.
 14. Художники Днепропетровщины и Украины создают новую площадь имени 80-летия области [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gorod.dp.ua/news/75044>. – Название с экрана.

Надійшла до редколегії 23.11.2012 р.

V. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

УДК 9И+9(Укр)+9И (Бельг): 33

В. І. Лазебник

*Дніпропетровський національний історичний музей
імені Д. І. Яворницького*

БЕЛЬГІЙСЬКИЙ ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ КАПІТАЛ У ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ТРАНСПОРТІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Висвітлено діяльність бельгійського підприємницького капіталу у вугільній, металургійній, скляній, хімічній і будівельній промисловості, а також міському транспорті Катеринославської губернії.

Ключові слова: іноземний капітал, акціонерне товариство, акція, Бельгія, вугілля, металургія, машинобудування, підприємництво, трамвай, індустріалізація.

Освещена деятельность бельгийского предпринимательского капитала в угольной, металлургической, стекольной, химической и строительной промышленности, а также городском транспорте Екатеринославской губернии.

Ключевые слова: иностранный капитал, акционерное общество, акция, Бельгия, уголь, металлургия, машиностроение, предпринимательство, трамвай, индустриализация.

The author the Belgian entrepreneurial capital business in coal, metallurgical, glass, chemical, construction industry and city transport of the Katerinoslav province.

Key words: foreign capital, joint stock company, share, metallurgy, mechanical engineering entrepreneurship, tram, industrialization.

Таку назву мала виставка, презентована в посольстві України в Бельгії (Брюссель) 23 березня 2012 р. Відкрили виставку міністр іноземних справ України Костянтин Грищенко і директор Дніпропетровського національного історичного музею Надія Капустіна. Серед запрошених на презентацію – бельгійські вчені, історики, архівісти, представники преси і комунікацій, а також українські бізнес-менеджери, журналісти, громадські діячі.

Ініціатором і організатором виставки став фонд «Європейський розвиток» і його менеджер С. Ю. Чайка. Створювалася виставка на базі матеріалів ДНІМ із залученням експонатів музеїв міст Одеси, Луганська, Донецька, Стаханова, Єнакієва, а також музею історії Дніпропетровського трубного заводу, приватної колекції В. С. Старостіна і мецената музею Д. О. Піркла. Автор виставки – завідувач відділом ДНІМ В. І. Лазебник. Присвячена виставка історії діяльності бельгійського підприємницького капіталу в гірничий, металургійний, хімічний, будівельний, скляний промисловості й у сфері електрики та міського транспорту Південно-Східної України, значною частиною якої була Катеринославська губернія.

Катеринославщина – унікальний природний комплекс для розвитку промисловості

«...– Іноземці лізуть до Росії з величезними капіталами! Бельгійці вже головні господарі на Півдні Росії. Тільки й розмови чути останнім часом. Особливо напірають на бельгійців, указуючи, що кращі копальні і залізоробні заводи в їхніх руках по усьому Придніпров'ю. У потязі тільки й чути: руда, кам'яне вугілля, шурфування, розвідки, бельгійці...» Так писав відомий журналіст Володимир Гіляровський у статті «Залізна лихоманка» під час відвідання Катеринославщини в 1899 р.

Так, саме на 90-ті рр. XIX ст. припав справжній розквіт важкої індустрії регіону. Промислове піднесення 90-х рр. на Катеринославщині не мало аналогів в історії промисловості не тільки дореволюційної Росії, але й буржуазних країн Заходу. Промислова революція, індустріалізація, торкнувшись цього краю, перетворили його на провідний економічний регіон не тільки Півдня України, імперії, а, мабуть, і світу. Потужне нарощування промислового потенціалу губернії наприкінці 1880–1890-х рр. різко контрастувало з розвитком інших регіонів України. Тут постали і розвивалися кам'яновугільна, залізорудна, металургійна та машинобудівна промисловість, які стали пануючими і змінили економічне життя землеробного краю. Створилися і вийшли вперед галузі важкої індустрії, які забезпечували технічний прогрес та модернізацію економіки. Сприяли такому фантастичному розвитку регіону його природні багатства і географічне місцезнаходження: на заході – поклади залізної і марганцевої руди, на сході – кам'яне вугілля, водна артерія – Дніпро, місто Катеринослав у центрі губернії як великий ри-

нок праці й збуту. Дмитро Менделєєв підкреслював, що такого поєднання маси сприятливих для розвитку промисловості умов немає ніде в Європі.

Але в Європі, де на той час уже завершився технічний переворот, були чималі кошти, що приносили незначний прибуток. У пошуках ринку застосування цих коштів європейці звернули увагу на Південно-Східну Україну, і не помилились. Саме іноземний підприємницький капітал, і в першу чергу французький і бельгійський, відіграв провідну роль у становленні, формуванні та розвитку унікального промислового комплексу Придніпров'я. Перше місце як за кількістю підприємств, так і за сумою акціонерного капіталу посідала Бельгія. За підрахунками російських учених, обсяг інвестицій Бельгії в Росії дорівнював 831 млн золотих франків, слідом ішли Франція (692 млн), Британія (236 млн), Німеччина (162 млн). Таким чином, маленьке Королівство Бельгія дало найбільші інвестиції, з яких дві третини були вкладені в Катеринославщину [2, с. 172–173].

На той час Бельгія була передовою економічною і промисловою державою Європи, їй належало перше місце за густотою залізниць, друге – за видобутком вугілля, виробництвом сталі й чавуну. Більшість бельгійських товариств – 107 зі 117 – відкрили свою діяльність у Росії в 1896–1900 рр. Сфера поширення бельгійських товариств у господарстві була значною, але найважливішими об'єктами їх діяльності стали гірничо-металургійна, металообробна і машинобудівна промисловість, видобуток вугілля і виробництво коксу, а також міський транспорт. На частку цих галузей припадало понад 70 % акціонерного капіталу бельгійських товариств. Домінуючі позиції серед іноземних підприємств бельгійці посідали в гірничо-металургійній справі, у виробництві цегли й кераміки. У міському транспорті й скляній промисловості вони були монополістами. Акціонерні капітали бельгійських товариств найбільших великих підприємств нараховували від 5 до 15 млн крб. На 1901 рік у Росії діяло 117 бельгійських АТ у 17 із 18 існуючих галузях господарства. За підрахунками радянських економістів, найбільше їх припадало на металообробку і машинобудування – 27. П'ятнадцять підприємств діяли в чорній металургії, 10 видобували вугілля, 12 виробляли цеглу й кераміку, 6 працювали у скляній, 3 – у хімічній промисловості і 21 – у міському транспорті. В усі ці підприємства було вкладено 181,502 тис. крб капіталу [2, с. 172–175]. Більшість бельгійських АТ для діяльності в Росії засновува-

лися в Брюсселі. Там же були їх правління, які випускали і розповсюджували акції номіналом від 100 до 500 франків. Скуповували їх як юридичні, так і фізичні особи з кола великої буржуазії – члени правлінь комерційних банків і керівники провідних промислових монополій. Саме в Європі до сьогодні збереглася значна кількість акцій іноземних компаній. В історичному музеї Дніпропетровська є 34 такі акції – бельгійських і французьких підприємств. Надійшли вони до музею останнім часом від мецената Д. О. Піркла, який, перебуваючи в Європі, купував їх на антикварних ринках і дарував музею [4].

Сталь у степу

Саме металургійна промисловість, що характеризувала профіль цього регіону, побудована на кошти іноземних підприємців. Сприяла розвитку галузі потреба швидкого збільшення виробництва рейок для залізниць, що стрімко будувалися. Спроба уряду побудувати металургійні заводи за рахунок казни не виправдалася через відсутність доменного виробництва: попрацювавши короткий час, вони закривалися. Тільки британцю Джону Юзу вдалося побудувати завод із повним циклом (1871). Але Юзівський металургійний завод через неякісну залізну руду, що видобувалася в Донбасі, виробляв сталь низької якості. Ситуація змінилася з відкриттям багатих на залізо родовищ у Кривому Розі завдяки старанням О. М. Поля. І якщо спочатку іноземний капітал у регіоні мав функції розвідки і початкового освоєння району із великим ризиком невдачі, то після відкриття Поля галузь металургії з ризикованої стає однією з найприбутковіших. Закордонні підприємці кинулися в регіон, за період із 1885 по 1900 р. побудували свої заводи 13 АТ з більшою або меншою часткою участі в них іноземних капіталів [12, с. 73].

Першим доменним підприємством у районі Катеринослава, збудованим бельгійцями, став Дніпровський металургійний завод Південно-російського Дніпровського металургійного товариства. Засновниками товариства в 1886 р. стали бельгійська компанія «Кокріл» (90 %) і Товариство Варшавського сталеливарного заводу (10 %). За оцінкою бельгійських дослідників, саме це товариство стало символом бельгійського індустріального розвитку. Будівництво заводу велося прискореним темпом, і 17 лютого 1889 р. була задута перша доменна піч, а 8 червня – друга [7].

«Эти доменные печи принадлежат к числу самых больших, существующих в настоящее время. В виде исключения в Западной Европе встречаются печи вместимостью 450–500 м³ (Днепропровский завод – 400 м³)», – писали журналісти. А всього було побудовано 5 печей. На початок ХХ ст. завод посідав перше місце в Україні по виплавці сталі та друге – по чавуну. Тут працювало 7 тис. осіб.

Фінансовий успіх Товариства був очевидним: його акції на Брюссельській біржі котувалися вище за всі. З 1892 по 1900 р. підприємства цього товариства сплатили своїм акціонерам дивідендів на суму 13 млн крб (майже 35 млн золотих франків). З 1890 по 1901 р. дивіденди зросли з 10 до 40 % [12, с. 97].

Такий карколомний успіх першого підприємства виявився великою спокусою для іноземних підприємців. Перспектива швидкої і великої наживи закрутила голови капіталістам Бельгії, які протягом декількох років були основними інвесторами і господарями Південної металургійної справи. У центрі особливої уваги залишався Катеринослав, за що й одержав назву «Російський Серен» (за аналогією з металургійним центром у м. Серен поблизу м. Льеж) [7].

Із Брюсселя до Катеринослава в комфортабельному потязі можна було доїхати за 65 годин. Великі заробітки й відмінні соціальні умови приваблювали іноземців.

У другій половині 80-х рр. з міста Льеж, що в Бельгії, приїхали до Росії брати Шарль і Жорж Шодуари. Жорж (Георгій) отримав звання купця першої гільдії і російське ім'я Єгор Карлович. Уже в 1889 р. брати заснували Акціонерне товариство російських трубопрокатних заводів з основним капіталом у 3,5 млн крб. Головою правління став Ж. Шодуар. Товариство побудувало три заводи в Катеринославі. Першим у 1890 р. став до дії трубопрокатний завод «Шодуар-А», який був родоначальником трубного виробництва в чорній металургії (нині – ВАТ «Дніпропетровський трубний завод»). Він виготовляв труби з мартенівської сталі. Мав три мартенівські печі, прокатні стани, гартівні й зварювальні печі. При 2000 робітників продуктивність заводу становила до 4 млн крб на рік. За малий час завод перетворився на велике промислове підприємство міста [5, с. 186].

Другим заводом товариства став залізобудівний завод «Шодуар-В» у Нижньодніпровську, заснований 1899 р. (нині – ВАТ «Дніпропетровський металургійний завод ім. Комінтерна», або «Комінмет»).

Виникнення цього заводу пояснювалося тим, що перший не зміг забезпечити зростаючі потреби регіону в металевих виробах. Цинкувальне і прокатне відділення заводу виробляли дахове, посудне і хвилясте залізо, лопатну сталь. У 1914 р. почало роботу третє підприємство товариства – чавуноплавильний завод «Шодуар-С», який спеціалізувався на виробництві металургійного устаткування (нині – АТ «Дніпроважмаш») [8, с. 180].

У травні 1914 р. робітники Катеринославського трубопрокатного заводу склали вітальну адресу на ім'я його директора М. П. Кравцова і голови правління товариства, пана Георга Шодуара: «В день 25-летия существования русских трубопрокатных заводов мы, рабочие Екатеринославского завода, считаем своим нравственным долгом принести вам, основателям этого общества, самые сердечные поздравления и пожелать обществу дальнейшего процветания» [10, 6.05].

Майже з кожним потягом прибували із Заходу гості до Катеринослава. Влітку 1895 р. місто відвідав Карл Дітріх, директор газети «Брюссельская биржа». Нові заводи із значною часткою бельгійського капіталу, проте за участю місцевих капіталістів, виникали один за одним. У 1895 р. бельгійці придбали в Катеринославі механічний завод товариства «Езау і К». Під керівництвом Г. Стевенса, О. М. Горяїнова товариство було перейменовано на Бельгійське акціонерне з основним капіталом у 5 млн франків, який згодом збільшився до 7,5 млн. Це був перший сталеливарний завод на Півдні і одне з кращих підприємств такого профілю в Росії. Управителем заводу в 1897–1898 рр. був інженер І. Я. Езау. Персонал для заводу – директора, майстрів, досвідчених робітників і ливарників – запросили з-за кордону. У той же час керівництво заводу відправило до Бельгії на сталеливарні заводи групу російських робітників [8].

На заводі були виготовлені сталеві машинні частини для панцирника «Князь Потемкин» і двох крейсерів «Очаков» і «Кагул». У 1901 р. тут працювало 1228 чол. (нині – колективне виробниче підприємство «Дніпропетровський комбайновий завод»).

У 1895 р. російські інженери Ф. Є. Єнакієв та Б. А. Яловецький і бельгійські підприємці Октав Неф Орбан та Оскар Біє заснували Російсько-бельгійське металургійне товариство, і вже наступного року поблизу залізничної станції Єнакієво став до ладу металургійний завод – Петровський (Бахмутський повіт, нині – Єнакіївський металургійний завод). Завідувачем товариства і заводів був

гірничий інженер Ю. Є. Потьє (1919). Петровський завод виробляв чавун, шпигель, рейки, балки, дріт і мав щорічну продуктивність у 76,5 млн пудів на суму 12 млн 470 тис. крб. Надзвичайно вдало розташований, добре забезпечений сировиною та паливом, прекрасно спроектований і обладнаний, Петровський завод до початку 1900-х рр. став найбільш рентабельним металургійним підприємством імперії [5, с. 207].

У 1897 р. Бельгійське АТ доменних печей і фабрик на Ольховій побудувало чавуноливарний завод із виробництва валків біля с. Успенки – найбільше спеціалізоване підприємство Росії (нині – Лугутинський завод прокатних валків).

У 1897 р. Бельгійське АТ залізопрокатних заводів у Костянтинівці (Донецьк, Бахмутський повіт) побудувало завод із двома домнами, механічною і ливарною майстернями (нині – Костянтинівський металургійний завод). Управителем був Палесон-де Ажмон Ю. Г.

1889 р. Бельгійське АТ «Провіданс» побудувало поблизу Маріуполя металургійний завод «Российский Провіданс» (нині – металургійний завод ім. Ілліча, м. Маріуполь). Крім того, у 1899–1900 рр. були пущені заводи Верхньодніпровського металургійного товариства, Макіївські сталеливарні заводи, Кадіївський металургійний завод. Таким чином, 10–12 років від кінця 1880-х до початку 1900-х рр. – ось той короткий період, протягом якого швидко зросла південна металургія. На початок ХХ ст. на Півдні було вже 17 великих металургійних заводів із 41 домною, серед яких лише один належав російському капіталісту, усі інші – іноземним підприємцям, у першу чергу бельгійцям і французам. Південні металургійні заводи були устатковані новою технікою і виконували головним чином урядові замовлення на метал, що забезпечувало їм величезні прибутки. У чорну металургію іноземці вклали значну суму капіталів: у 1913 р. – 220,3 млн крб. Та й дивіденди були немалі. Так, якщо на Заході в кінці 90-х рр. прибуток з капіталу, що обертався в промисловості, становив 4–5 %, а прибуток у 8–10 % вважався добрим, то на Півдні Росії деякі металургійні заводи сплачували своїм акціонерам дивіденди у 20–30 %, а дивіденди в 10–16 % були звичайними не тільки в 90-х рр., а й напередодні Першої світової війни. За свідченням сучасників, «на заграничних рынках акции этих (Южно-металлургических) заводов, приносивших огромные дивиденды, от которых давно отвыкли иностранные капиталисты, стояли так высоко, что достаточно было прибавить к названию фирмы слово

„днепровский“ или „донецкий“, чтобы рассчитывать на легкий сбыт акций за границей» [1, с. 152].

Таким чином, чорна металургія була основною галуззю промисловості на Півдні, де знаходив своє застосування іноземний капітал. Завдяки йому відбувся розвиток виробничих сил і технічний прогрес. Іноземні капітали принесли в регіон новий тип організації металургійного виробництва – доменного, чавуноливарного, сталеплавильного, сприяли технічному прогресу за рахунок закордонного устаткування.

У 1916 р. металургійні заводи Півдня виробляли 76 % чавуну, 63,3 % прокату. На них працювало 137 038 робітників, заробітна платня яких була значно вищою, ніж в інших регіонах імперії.

Бельгійський капітал у гірничодобувній промисловості краю

Однією з основних галузей економіки бельгійського інвестування була кам'яновугільна промисловість, основні родовища якого розроблялися на сході губернії, у Донбасі, де були найбільші у світі поклади вугілля (87 % – у 1914 р.). До початку промислового буму тут працювало з десятків копалень, заснованих місцевими підприємцями, але вони не в змозі були забезпечити зростаючі потреби у вугіллі залізниць, металургійних заводів, населення. Відчувалася нагальна потреба в значних вільних капіталах, які могли б забезпечити необхідний технічний та індустріальний потенціал регіону. Приплив цих коштів було забезпечено з-за кордону.

Бельгійські підприємці купували вже діючі копальні й будували нові. На кінець XIX ст. їм належало 11 кам'яновугільних товариств із 24 рудниками і шахтами, які видобували від 5 до 15 млн пудів вугілля щорічно кожна [12, с. 52].

Більшість акціонерних (анонімних) товариств у 1890-ті рр. створювалися в Брюсселі. Значна кількість акцій та облігацій розповсюджувалася через Брюссельську біржу. Сума акціонерних капіталів Бельгії в Донбасі становила 401 512 тис. крб. Серед бельгійських товариств, що діяли в Донбасі, найбільшими були Олексіївське гірничопромислове, яке в 1900 р. видобуло рекордну кількість вугілля – 105,44 млн пудів, АТ кам'яновугільних копалень, рудників і заводів у с. Государев-Байрак, АТ Петромар'ївських та Варваропольських кам'яновугільних копалень. 1897 р. в Бельгії було створено спеціальне підприємство – Рутченківське гірничо-

промислове товариство, на копальнях якого працювало 1460 робітників, які видобували 15 млн пудів вугілля. Багаті поклади кам'яного вугілля Прохорова і Древицького перейшли до бельгійського товариства «Charbonnages Prokhoroff» за 3 млн крб. Бельгійцям належали відомі Успенські, Микитівські, Макіївські копальні [8; 12].

Із початком розробок найбільшого родовища найкращої у світі залізної руди в Криворізькому басейні почалася епоха залізної лихоманки. Для забезпечення своїх металургійних заводів сировиною бельгійці відкривали і будували залізні рудники. Великим гірничодобувним підприємством було АТ «Желтая река» поблизу Кривого Рогу. Залізні рудники Російсько-Бельгійського АТ у с. Веселі Терни видобували 10 млн пудів щорічно. Залізні й марганцеві руди видобувало АТ «Русский Провиданс» поблизу Маріуполя, ст. Сартана – 18,5 млн пудів залізної руди і 0,5 млн пудів марганцевої (працювало 2,5 тис. робітників). Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство мало Шмаківський рудник із видобутком 31,4 млн пудів щорічно (1496 робітників), а також Городищенський марганцевий рудник [8].

На рудниках і шахтах відсоток іноземних спеціалістів був незначним, але на чолі товариств стояли іноземці. Так, головою правління Петро-Маріївського товариства був бельгійський підданий Деллуа-Орбан Е., головою правління бельгійського Ірмінського кам'яновугільного товариства – граф Олонвіль, а його директором Сенсей Е.

У 1900 р. іноземні вугільні компанії видобували 454,52 млн пудів вугілля, у 1910 – 627,84 млн, що становило 70,8 % загального видобутку кам'яного вугілля в регіоні, забезпечуючи ним найважливіші стратегічні галузі господарства країни. Вклавши в гірничу промисловість 30,5 млн золотих франків, бельгійці отримали до 1914 р. 26,6 млн у дивідендах. Далеко не весь прибуток йшов за кордон – частина його витрачалася на розширення підприємств та на підвищення їх прибутковості, на зарплату робітників, тобто назавжди залишалася в країні [7].

Трамвай на вулицях українських міст

Із бельгійською підприємницькою ініціативою пов'язаний розвиток міської інфраструктури, і в першу чергу будівництво трамваїв – як електричних, так і кінних. Бельгійський трамвай був разом

із гірничодобувною і металургійною промисловістю найважливішим і найпомітнішим інвестиційним проектом. Трамвай в великих і малих містах Росії і України були найбільш помітною ознакою економічної присутності Бельгії в економіці імперії.

Першим містом Російської імперії, де використовувалися трамвай на кінній тязі, була Одеса: там компанія «Одеський трамвай» під керівництвом бельгійців побудувала в 1880 р. трамвай. Компанія «Одеський трамвай», заснована «Групою Урбана», постійно розширювалась і, зрештою, стала компанією з найбільшою довжиною трамвайних шляхів – 51 км. Працюючи на кінській тязі, мережа обслуговувала Одесу і прилеглі території. У 1908 р. вона перейшла на електрику, що дуже влаштовувало міську Думу, яка продовжила концесію до 1938 р. Бельгійське анонімне акціонерне товариство трамваїв із застосуванням електрики в 1897 р. побудувало трамвай в Севастополі й Кременчуці (1899). Правління АТ було в м. Льєж (Бельгія), основний капітал, вкладений у будівництво двох трамваїв, становив 10 млн франків [7].

Анонімне акціонерне товариство Катеринославських міських залізних шляхів було засноване в 1897 р. Основний капітал – 750 тис. крб, правління в Брюсселі. Концесійний договір між представником товариства «Центральна компанія залізниць і трамваїв» (Париж) і міською управою було підписано 3 червня 1896 р. Передбачалося будівництво трамвая й експлуатація його протягом 40 років. Нерівний ландшафт міста, розташованого на трьох пагорбах, зумовив побудову тут електричного трамвая.

Облаштуванням дороги займалося німецьке акціонерне електричне товариство «Шуккерт і К°». Електричне обладнання вимагало проведення цілої низки випробувань, які здійснив бельгійський фахівець – електротехнік, інженер Ван-Флоттен. 14 червня 1897 р. трамвай почав курсувати по головній артерії міста – Катерининському проспекту маршрутом вокзал – Соборна площа з трьома бічними гілками загальною довжиною 15 км. Кожен кілометр будівництва обійшовся у 100 000 крб. Але все це було виправдано чистим щорічним прибутком від експлуатації – 225 тис. крб. 1898 р. товариство отримало назву «Анонімне товариство „Катеринославський трамвай“».

До складу адміністративної ради товариства увійшли: банкір і сенатор Густав де Доне, банкіри Павел Лангле, Г. Леон, Д. Август, промисловець Альберт Туртель, власник Г. Павел Гаммельрей та І. М. Файн, який був представником товариства в Катеринославі.

Директором трамвая був бельгієць Г. Е. Камб'є. За перше півріччя 1897 р. «Бельгійський трамвай» перевіз понад 2 млн пасажирів і став найбільш прибутковим підприємством міста. Маршрут «Бельгійського трамвая» у сучасному Дніпропетровську діє і сьогодні.

Трамваї були справою прибутковою. Так, за підрахунками дописувачів періодичних видань, у 1912 р. Льєжським трестом, у руках якого знаходилась трамвайно-освітлювальна справа в містах Севастополі, Кременчуці, Ярославлі, Катеринославі на ін., було отримано 4,5 млн франків, у 1913 р. – 5,1 млн. А чистий прибуток на основний капітал – 14 %! Бельгійці розробляли проекти щодо централізації всіх приміських шляхів великих міст [10, 15.07].

У 1905 р. була організована компанія «Київські трамваї», проєкт якої вартістю в 10 млн франків започаткував відомий бельгійський підприємець Альберт Тіс. Довжина колій по всьому Києву й околицях становила до 82 км. Це був не тільки міський, а й приміський трамвай, що обслуговував майже 400 тис. населення Києва й околиць. Він був доступний для всіх верств населення місцевості й незалежно від погоди і стану доріг давав можливість дістатися потрібного місця. Бельгійські трамваї працювали в Харкові, Севастополі, Миколаєві, Сімферополі, загалом у 21 місті імперії [7, с. 25–32].

Трамвайна справа за обсягом інвестицій була на другому місці після металургії. 63,3 млн золотих франків було вкладено в цей бізнес. За кількістю отриманих дивідендів власники трамваїв посідали третє місце. До 1914 р. сума дивідендів дорівнювала 32,8 млн золотих франків (за підрахунками В. Пеетерс).

Підприємства скляної, хімічної, будівельної промисловості

Окрім виробництва сталі і трамваїв ще однією галуззю бельгійських інвестицій було виробництво скла, хімічна і будівельна промисловість. У скляній промисловості своїми інвестиціями відзначилася відома бельгійська родина Ламбертів – Луї та його син Фернанд. Так, у 1895 р. Бельгійське анонімне товариство «Yerreries et Usines chimigues du Donets» почало будувати поблизу станції Костянтинівка в с. Сантуринівці скляний та хімічний заводи. У 1896 р. підприємства були введені в дію. Незабаром товариство придбало пляшковий завод Товариства донецького пляшкового заводу, збудованого в 1897 р. Усі три заводи становили єдиний комплекс Тоба-

риства Донецьких скляних і хімічних заводів. Головне правління товариства було в Брюсселі. Управителем у 1910 р. був бельгієць В. Л. Гомон. Скляний завод виготовляв бемське, біле, матове, візерунчасте і кольорове скло різних розмірів. Тут працювало 510 робітників. Пляшковий завод виготовляв щорічно 30 млн одиниць монопольних, винних, пивних та інших пляшок. Працювало 910 робітників. Хімічний завод виготовляв азотну, сірчану, соляну кислоти, купорос, хлорне вапно, глауберову сіль. Працювало на заводі 220 робітників. 1899 р. було засновано Анонімне товариство дзеркальних заводів на Півдні Росії, у Костянтинівці (правління: Бельгія – Шарлеруа) з основним капіталом у 2 222 222 крб 22 коп. Управителем був Ф. Ф. Прояр. Головний виріб заводу – поліроване скло, якого щорічно вироблялося 68,845 тис. метрів. Працювало робітників 278 чоловік [6; 11].

Одним із лідерів ділового світу Придніпровського регіону був бельгійський підприємець Е. Сольве, засновник Лисичанського содового заводу. Саме Е. Сольве разом із пермським купцем і промисловцем І. Любимовим ще в 1881 р. створили товариство «Любимов и К^о» для будівництва содового заводу в Березниках на Уралі. У 1887 р. товариство було реорганізоване в акціонерне товариство для виробництва соди в Росії під фірмою «Любимов, Сольвэй и К^о» (Societe Lubimoff Solvay et Cie), яке стало дочірнім підприємством бельгійського содового концерну [3; 8].

Двадцять сьомого квітня 1889 р. збори акціонерів прийняли постанову про будівництво содового заводу в с. Верхнє Катеринославської губернії. Збори надали правлінню товариства право купувати землю для цієї мети, а також укласти договір із товариством селян с. Верхнє на розробку на їхній землі кам'яного вугілля. Будівництво розпочалося в 1890 р., і у квітні 1892 р. завод почав працювати під назвою Донецький содовий завод (нині Лисичанський). Правління АТ знаходилося в Москві по вул. Нікольській, у будинку графа Орлова-Давидова. Акціонерами товариства були піддані Бельгії (10 осіб), Великобританії (1 особа), інші – піддані Росії. Основний капітал – 6 млн крб. Товариство випустило 10 тис. акцій, з яких 7 тис. належали бельгійцям. Завод виробляв соду кальциновану й акастичну, бікарбонат, хлорне вапно, нашатирний спирт і нашатир. Щорічно посідав перше місце в Російській імперії за обсягом виробництва. Працювало 1000 робітників.

На Придніпров'ї існувала і значна кількість компаній будівельної промисловості. Анонімне товариство «Криничная» вогнетрив-

ких і череп'яних виробів на Донці біля ст. Кринична з правлінням у м. Селл'є (Бельгія) було засноване 1898 р. Завідувач – В. Ф. Френе, інженер. Головна продукція – вогнетривкі вироби для доменних і коксових печей та ін. У 1900 р. Бельгійське АТ побудувало завод гончарних труб у Желанній (Бахмутський повіт), завідувач А. Д. Кубо. 1896 р. у с. Володимирівка акціонерне товариство заснувало завод вогнетривкої цегли з капіталом у 555 555 крб. Щорічно він виробляв 600 тис. пудів цегли [11].

Роки кризи і революцій (1900–1905, 1907)

Економічна криза 1900 р. спричинила соціальні й політичні заворушення в імперії і, відповідно, у регіоні. Ситуація в промислових регіонах губернії була складною. Заворушення, страйки, збройні повстання робітників і шахтарів у жовтні – грудні 1905 р. зупинили виробництво підприємств, рух на залізниці, яка перейшла до влади бойового страйкового комітету. Майже всі керівники іноземних підприємств надсилають хвилюючі телеграми до міністра внутрішніх справ імперії з проханням про термінове прийняття заходів з охорони особистої безпеки і промислових підприємств. Із листопада 1905 р. Катеринославський губернатор отримав телеграму з Петербурга з розпорядженням про захист бельгійських підприємств у Катеринославі й особистого складу Генерального бельгійського консульства.

Після економічної кризи, революційних подій 1905–1907 рр., років реакції ставлення до іноземців змінилося. Повага і пошана часів початку індустріальної експансії змінилися на недовіру до бельгійців. Місцева преса, у тому числі катеринославська, розгорнула кампанію проти бельгійців, негативно висвітлюючи їх діяльність. Основний удар припав на трамвайні компанії, гірничопромисловий комплекс. Статті під назвою «Прекрасні бельгійці», «У бельгійців», «Іноземні капітали в Росії», «Наша Південна гірничопромисловість» підкреслювали тези про те, що «бельгійці вже давно вважають себе повноправними господарями у великих містах і Південних районах імперії», що Південна Росія – «обетована земля для іноземців», що навіть залізниця перетворилася на іноземну – у вагонах і на станціях тільки і чути іноземну мову. Кожний потяг привозив до нас чужинців, які скуповували російські багатства і підприємства, що з часом «змінити свою фізіономію». З появою іноземців різко зростає ціна на землю. Іноземці, піклу-

ючись про свої інтереси, зовсім ігнорують інтереси місцевого населення. Люди віддані в їх повне розпорядження і не мають ніяких громадянських прав.

Такі висловлювання лунали як з боку уряду, так і з боку російської громадськості. Але були й такі дописувачі, які пропонували аналізувати і думати, перш ніж стверджувати вищезазначене.

«Іноземці дивляться на свої підприємства в Росії, як на засіб, що дає можливість застосовувати їх технічні сили. Зокрема це відноситься до бельгійців, яких, за підрахунками Льежського тресту, працює в Росії в якості інженерів більш як 2000 чоловік. За такого положення речей про залучення іноземних капіталів треба говорити подумавши» [10].

Перша світова війна. Наслідки подій 1917 р.

Під час Першої світової війни Україна і Бельгія опинилися в ролі жертв військових подій і мали жахливі наслідки. У 1914 р. Бельгія була окупована німецькими військами. Король Бельгії Альберт I став головнокомандуючим бельгійської армії, і до кінця війни бельгійці разом із королем утримували невеличкий плацдарм на своїй території. Катеринославські газети майже щоденно інформували своїх читачів про хід війни і події в Бельгії.

Захоплена героїзмом короля Альберта, Рада Імператорського Петроградського університету обрала його своїм почесним членом. Імператор Микола II пожалував Альберту I в листопаді 1914 р. орден Св. Георгія IV ступеня. Орденські знаки королю були доставлені князем Кудашевим на театр військових дій, у головну квартиру короля Альберта. У свою чергу король вирішив відвідати Петроград, щоб особисто подякувати російському народові за все зроблене ним для Бельгії.

Бахмутські й Маріупольські повітові земські збори в листопаді 1914 р. приймають рішення асигнувати кошти на допомогу населенню Бельгії, що постраждало від війни: відповідно 10 і 5 тис. крб [10].

Крім того, гласні Бахмутського повіту організували збір коштів на подарунок бельгійському королю Альберту. Зібрані 240 крб 5 коп. відправили в Петроград.

Обидва земства надіслали королю вітальні телеграми: «Ваше Величество. Бахмутское уездное Земское собрание, восхищаясь несравненной доблестью бельгийского народа в переживаемой им возмутительной войне и трогательным мужеством, с которым этот

героический народ, предводимый своим королем-героем, переносит вандализм немецкого опустошения, обращает к Вашему Величеству свою почтительную просьбу принять 10 тысяч рублей, ассигнованных земским собранием, как лепту на помощь разоренным семьям героических защитников Вашей восхитительной и покрытой славой страны».

Як прояв співчуття героїчному бельгійському народові в Катеринославі створюється комітет допомоги населенню Бельгії, яке постраждало від війни, на чолі з директором заводів «Шодуар» М. П. Кравцовим. Комітет готував великий концерт – вечір у Зимовому театрі. Організацією заходу опікувалися представники місцевої бельгійської колонії: пані Камб'є, Лелі, Гок, Тонгле і багато інших. У фойє театру продавалися медалі, видані Петроградською міською управою на честь короля Альберта.

Концерт відбувся 21 листопада 1914 р. У ньому взяв участь відомий світові співак І. А. Алчевський. Із бельгійським прапором у руках він проспівав бельгійський гімн «Брабансону» в супроводі оркестру зі 100 музикантів. «Если бы тот энтузиазм, с которым исполнялась и принималась публикой „Брабансона“, мог долететь в Бельгию, там бы почувствовали, что Бельгия не осталась одинокой», – писав журналіст про свої враження від концерту [9].

Катеринославщина – Українська Бельгія

За матеріалами Першого загального перепису населення імперії в 1897 р. в Катеринославській губернії бельгійських підданих нарахувалося 576 осіб (359 чоловіків і 217 жінок). У Катеринославі на цей час мешкало бельгійських підданих 63 особи (36 чоловіків і 27 жінок). У місті було створено Генеральне Бельгійське консульство. У 1905 р. воно містилося по вул. Садовій (сучасна Серова). Консулом був Генен Гектор Олександр. У 1912 р. Генеральним консулом був Кавалер де-Варнан Людвиг Людвигович. Адреса консульства – вул. Базарна, 9 (нині Чкалова).

Катеринославщину називали «Російською Бельгією», Донецький басейн «десятою бельгійською провінцією». Інженери, середній технічний персонал, кваліфіковані працівники масово прямували до нового промислового Ельдорадо. У губернії був найбільший відсоток бельгійських громадян. Залізне сполучення між Бельгією і Україною забезпечували комфортабельні потяги. Високі заробітки і відмінні соціальні умови приваблювали іноземців. Вони

мешкали в окремих цегляних будинках «з усіма вигодами». Для них відкривалися школи, магазини, парки, казино. Займалися вони кінним спортом, рибальством, мисливством.

Бельгійські підприємці опановували новий для них життєвий простір, іноді ставали засновниками первинної міської і селищної інфраструктури регіону, створеної навколо фабрик і заводів. Сприяли створенню медичної, навчальної та культурно-просвітницької мережі в заводських і рудничних містечках і селищах – народного театру «Малороси» (при Петровському заводі), духового оркестру на скляному заводі, бібліотеки. Будували православні й католицькі храми. Заробітна плата тут була вдвічі і навіть втричі вищою, ніж не тільки в Україні, але й у Росії. Робітники одержували премії, різноманітні доплати. Кваліфіковані робітники мали добротні будинки [12].

У 1917–1918 рр., у зв'язку з політичною та економічною кризою в Росії, бельгійці виїхали з міста. Уже 8 лютого 1919 р. права на управління заводами були надані комісару Д. Галану і його помічнику Патіну. Майно заводів описала Комісія Вищої ради народного господарства 24 лютого 1919 р. Цей документ – останній, що стосується історії заводів Шодуар від часів створення і до нової, соціалістичної реальності. 4 грудня 1917 р. так звана «соціалістична» міська дума приймає рішення про перехід бельгійського трамвая до міського самоврядування. Так іноземні підприємства ставали частиною «народного господарства» СРСР. Але ще тривалий час населення називало їх «бельгійськими» [4].

Оцінка діяльності іноземних підприємств з їх капіталами в різні часи була різною. Так, більшість дореволюційних дослідників і тих, хто писав після революції 1917 р., вбачали у вкладеннях іноземного капіталу в промисловість Півдня Росії виключно позитивні сторони. «Если б на помощь не явились иностранцы со своими капиталами и своей предприимчивостью, не останавливающейся даже перед известным риском... то Юг России, быть может, до сих пор еще спал бы непробудным сном», – писав відомий дослідник Б. Ф. Брандт у дослідженні «Иностранные капиталы» (СПб., 1899). Висновок Брандта був таким: «После всех этих многочисленных фактов и данных мы теперь имеем, кажется, полное основание сказать, что прилив иностранных капиталов в Россию был и может и в будущем быть только полезен» [1, с. 157]. Так, у результаті іноземних інвестицій багатий на природні ресурси й орієнтований на аграрне виробництво Південно-Східний регіон України наприкінці XIX – по-

чатку ХХ ст. перетворився на сильне індустріальне серце Російської імперії, на один з основних промислових регіонів країни, що є таким і сьогодні.

Бібліографічні посилання

1. **Бакулев Г. Д.** Черная металлургия Юга России / Г. Д. Бакулев. – М., 1953.
2. **Бовыкин В. И.** Формирование финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – М., 1984.
3. Горнозаводской листок. – Харьков, 1888–1900.
4. Дніпропетровський національний історичний музей. Акції іноземних анонімних компаній. Архів трубопрокатного заводу «Шодуар».
5. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России : очерки. – М., 1997.
6. **Лященко В. Г.** Там, где было дикое поле... / В. Г. Лященко, В. И. Мозговой. – Донецк, 2001.
7. **Петерс Вим.** Сталь у степу : пер. з англ. / Вим Петерс. – К., 2010.
8. По Екатерининской железной дороге. – Екатеринослав, 1903. – Вып. I. – 194 с.
9. Приднепровский край. – Екатеринослав, 1914.
10. Русская правда. – Екатеринослав, 1914.
11. Список фабрик и заводов России. – М. ; Петербург ; Варшава, 1910.
12. **Щербініна О. В.** Іноземні капітали у вугільній та металургійній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861–1914) / О. В. Щербініна. – Донецьк, 2006.

Надійшла до редколегії 16.11.2012 р.

УДК 94 (477.63) «1910»

В. І. Чанглі

Дніпропетровська обласна державна телерадіокомпанія

**ПІВДЕННО-РОСІЙСЬКА ОБЛАСНА
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА, ПРОМИСЛОВА
ТА КУСТАРНА ВИСТАВКА 1910 р. В КАТЕРИНОСЛАВІ
(висвітлення в місцевій періодиці)**

Висвітлено процес підготовки і проведення обласної сільськогосподарської, промислової та кустарної виставки 1910 р. в Катеринославі в місцевій періодиці, зокрема в газетах «Южная заря», «Вестник Южно-русской областной выставки в Екатеринославе», які виходили в 1909–1910 рр.

Ключові слова: виставка, промисловість, сільське господарство, часопис, Розпорядчий комітет, Дирекція, дворянство, земство.

Отражен процесс подготовки и проведения областной сельскохозяйственной, промышленной и кустарной выставки 1910 г. в Екатеринославе в местной прессе, в частности в газетах «Южная заря», «Вестник Южно-русской областной выставки в Екатеринославе», которые издавались в 1909–1910 гг.

Ключевые слова: выставка, промышленность, сельское хозяйство, периодика, Распорядительный комитет, Дирекция, дворянство, земство.

This saintists work make a process of prepeared and entered region agricultural, industrial presentation in 1910 year in Ekaterinoslav in sity press, including «Ujnaya zariya», «Vestnik Ujno-russkoi oblastnoi vistavki v Ekateinislave» who was be in 1909-1910 years.

Key words: presentation, indastry, agricultural, periodical, Major comitet, Direction, nobility, zemstvo.

Загальновідомо, що наприкінці XIX – на початку XX ст. Катеринославщина поступово перетворюється на головну вугільно-металургійну базу Російської імперії. Стрімкий соціально-економічний розвиток регіону викликав появу нових часописів і газет, загальна кількість яких у цей період становила близько 130 видань [4, с. 193]. Як підкреслює дослідниця О. Д. Школьна, «найбільше нових масових видань виникло в 1906–1907, 1909–1912 та 1914–1915 рр. Серед них „Южная заря“ (1906–1915). Разом з тим на Катеринославщині з'явилися часописи, що мали на меті – висвітлювати події, обмежені

у часі». Саме таким був «Вестник южно-русской областной выставки в Екатеринославе» (1909–1910) [7, с. 8–9].

Аналіз різноманітних матеріалів, які були розміщені на шпальтах «Южной зари» та «Вестника Южно-русской областной выставки в Екатеринославе» в 1909–1910 рр., дозволяють простежити як процес підготовки, так і проведення виставки. Вона передбачала представництво п'яти губерній (Катеринославської, Полтавської, Харківської, Херсонської і Таврійської) та двох областей (Донської та Кубанської) [2, с. 3].

Відповідальність за організацію і проведення виставки взяло на себе Катеринославське губернське земство. Було створено розпорядчий комітет на чолі з князем Миколаєм Петровичем Урусовим, членом Державної ради, губернським предводителем дворянства, головою Катеринославської вченої архівної комісії, великим землевласником [1, с. 14]. Кореспондент «Вестника Южно-русской областной выставки в Екатеринославе» в огляді від 4 грудня 1909 р. повідомляв, що передбачалося дати «цілісний огляд розвитку сільського господарства, промисловості і кустарних промислів півдня Росії» [2, с. 1], де на 1 січня 1909 р. мешкало 20 818 000 осіб. Повноту повноважень від Розпорядчого комітету отримала Дирекція, яку очолив підприємець, міський голова Катеринослава (1905, 1906–1909, 1918) І. Я. Езау. Дирекція стала виконавчим органом виставки. Крім цього І. Я. Езау відповідав за організацію міського відділу виставки. У «Вестнике Южно-русской областной выставки в Екатеринославе» від 15 лютого 1910 р. він виступив із програмною статтею, запросивши інші міста області взяти участь у виставці. У статті зазначалося, що перший досвід облаштування міського відділу на Катеринославській виставці має донести до населення, які питання й проблеми турбують міських діячів [3, с. 3]. Благоустрій міст, на думку І. Я. Езау, до цього часу «є скривдженою галуззю міського господарства», нестача коштів змушує міське управління «приділяти цьому тільки крихти», у той же час зауважив, що в міському відділі виставки «особливий інтерес викликають міські підприємства» [3, с. 2].

Першого квітня 1910 р. основний обсяг робіт було виконано, і в цьому був вагомий внесок І. Я. Езау. Кореспондент «Вестника Южно-русской областной выставки в Екатеринославе» в огляді від 4 квітня 1910 р. наголосив, що виставкові павільйони мали загальну площу близько 2,5 тис. кв. саж., їх будівництво здійснювалося в підрядний спосіб і обійшлося казні в 192 тис. крб [3, с. 5].

Прикметно, що починаючи з липня 1910 р. в газеті «Южная зоря» з'являється постійна рубрика «Хроніка виставки». Так, у матеріалі

від 7 липня 1910 р. подається інформація про те, що керівництву виставки доводиться з'ясовувати безліч дрібниць стосовно майбутньої виставки, зокрема таких, як нестача ліхтарів, відсутність монтерів тощо [9, с. 3]. Джерела свідчать, що Південно-російська обласна сільськогосподарська промислова та культурна виставка тривала в Катеринославі протягом 100 днів, із 1 липня по 10 жовтня 1910 р., на виставці було 15 відділів, які представляли машинобудування, хімічну промисловість, металургійне виробництво, сільське господарство, земське і міське самоврядування [5, с. 131]. Участь у виставці взяли також 7 іноземних країн – США, Канада, Німеччина, Англія, Франція, Швеція та Австро-Угорщина, а також ряд центральних та прибалтійських губерній Росії. США мали на виставці власний павільйон, присвячений розвитку сільського господарства. Організатори виставки підкреслили особливу користь поширення досвіду американського хуторського господарства для Півдня Росії. Цю думку поділяв і князь М. П. Урусов. Була створена особлива комісія на чолі з О. Левицьким, до складу якої запросили Д. І. Яворницького [6, с. 13].

Д. І. Яворницький відразу ж виступив проти хуторського господарства, відстоюючи ідею показати звичайнісіньку українську хату. Його підтримали представники інших земств; після тривалих роздумів М. П. Урусов погодився, і на площі в 300 кв. саж., на території сучасного парку ім. Лазаря Глоби, почали відтворювати садибу. До садиби входили хата, комора, сінник, хлів для худоби та свинарня. Сучасники підкреслювали, що українська хата не тільки не програвала американському хутору, але й була джерелом української духовності на виставці. На запрошення земської управи для освітян Катеринославщини були організовані екскурсії. Учителів, які знайомилися з експонатами виставки, зокрема з українською хатою, Д. І. Яворницький закликав до написання історії українських сіл [6, с. 14].

Зауважимо, що на обласній виставці в Катеринославі були широко представлені іноземні фірми, зокрема німецькі. Вони демонстрували досягнення в машинобудуванні, у гірничому і соляному виробництві, металургії, хімічній та електротехнічній промисловості, у сільському господарстві. Так, кореспондент газети «Южная заря» в огляді від 3 жовтня 1910 р. підкреслив, що експертний комітет присудив велику золоту медаль «За відмінне виробництво плугів» Р. Сакку, малу золоту медаль за «Якісний випуск трієрів» – Н. Гейду, велику срібну медаль – заводу Сакка «за сіялку марки IV B.» [9, с. 3].

Проведені підрахунки свідчать, що тільки в машинобудуванні, гірничому та соляному виробництві, металургії та хімічній про-

мисловості фірми, акціонерні товариства і заводи з Німеччини отримали на виставці значну кількість почесних грамот, 13 медалей, серед яких 3 великі золоті, 4 малі золоті, 3 великі срібні, 3 малі срібні [5, с. 133].

Узагалі можна зробити висновок, що завдяки місцевій пресі Південно-російська виставка в Катеринославі стала відомою широкому загалу. Можна цілком погодитись із думкою редакції «Южной зари», що «з усіх обласних виставок, коли-небудь проведених у Росії, Катеринославська виставка виявилася найбільш вдалою, найуспішнішою, найцікавішою і повчальною» [9, с. 3]. Це визначення, безперечно, містило певне перебільшення, однак Південно-російська обласна сільськогосподарська, промислова та культурна виставка 1910 р. в Катеринославі дійсно вийшла за регіональні межі, набувши не тільки всеросійського, а й міжнародного характеру, ставши яскравим прикладом стрімкого соціально-економічного розвитку регіону на рубежі XIX–XX століть.

Бібліографічні посилання

1. Альбом Южно-русской областной выставки в Екатеринославе. – Б. м., 1910.
2. Вестник Южно-русской областной выставки в Екатеринославе. – 1909.
3. Вестник Южно-русской областной выставки в Екатеринославе. – 1910.
4. **Ковальская Т. Н.** Екатеринославская пресса конца XIX – начала XX века в контексте общественно-исторического, культурного развития региона / Т. Н. Ковальская // Вестник Днепропетр. ун-та. Серия «Литературоведение и журналистика». – Д., 1996. – С. 190–196.
5. **Мирончук В. Д.** Д. І. Яворницький і Південно-російська обласна сільськогосподарська, промислова та кустарна виставка 1910 р. в Катеринославі // В. Д. Мирончук, Т. Д. Липовська / Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. – Д., 1999. – С. 12–14.
6. **Мирончук В. Д.** И. Я. Эзау и Южно-русская областная промышленная и кустарная выставка 1910 года / В. Д. Мирончук, Т. Д. Липовская // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія «Історія та археологія». – Д., 1999. – Вип. 5 – С. 129–133.
7. **Школьна О. Д.** Становлення та розвиток системи періодичної преси Катеринославської губернії 1838–1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Школьна О. Д. – К., 1997. – 17 с.
8. Южная зоря. – 1909.
9. Южная зоря. – 1910.

Надійшла до редколегії 16.11.2012 р.

НАШІ АВТОРИ

Бекетова Валентина Михайлівна – кандидат історичних наук, заступник директора Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького з наукової роботи, заслужений працівник культури України.

Бородін Євгеній Іванович – доктор історичних наук, професор, перший заступник директора Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, заслужений працівник освіти України.

Голубчик Лідія Миколаївна – історик, директор Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, заслужений працівник культури України.

Глушенко Богдана Олександрівна – бакалавр історії, студентка історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Гриженко Лілія Володимирівна – магістр історії, аспірантка кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Грищенко Катерина Станіславівна – магістр історії, аспірантка кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи в сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений діяч науки і техніки України.

Іванцов Артем Валентинович – магістр історії, завідувач навчальної лабораторії археології кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коваленко Олена Сергіївна – студентка історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ковальова Ірина Федорівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, науковий керівник НДЛ археології та історії Придніпров'я, заслужений професор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коротенко Дарія Валеріївна – історик, аспірантка кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кочергін Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету, голова Дніпропетровської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Лазебник Валентина Іванівна – історик, завідувач відділу історії XVI – початку XX ст. Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Манько Анна Олександрівна – вчитель історії та правознавства Криворізької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 42, здобувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Манько Марина Олександрівна – вчитель історії та правознавства Криворізької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 42, здобувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мороз Володимир Степанович – історик, краєзнавець, журналіст, член Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України.

Нікілев Олександр Федорович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Поляков Микола Вікторович – ректор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор фізико-математичних наук, професор, академік АН вищої школи України, заслужений діяч науки і техніки України.

Репан Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Романець Наталя Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Романчук Дмитро Олександрович – історик, старший науковий співробітник Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Ромашко Олександра Володимирівна – археолог, аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заступник працівник освіти України.

Сухомлин Олександр Дмитрович – студент історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Тесленко Тетяна Анатоліївна – історик, завідувач відділу охорони пам'яток історії та монументального мистецтва Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей.

Ткаченко-Плахтій Ольга Петрівна – магістр історії, аспірантка кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Чанглі Валентин Іванович – історик, директор Дніпропетровської обласної державної телерадіокомпанії, здобувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Чирич Людмила Михайлівна – історик, старший науковий співробітник відділу сучасності Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького.

Шалобудов Володимир Миколайович – старший науковий співробітник НДІ археології та історії Придніпров'я Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шумейко Ольга Володимирівна – історик, провідний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Дніпропетровської області.

Яценко Віталій Якович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

Вступне слово ректора Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, професора, академіка АН вищої школи України, заслуженого діяча науки і техніки України М. В. Полякова на відкритті VIII Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» 16 листопада 2012 р.	3
Передмова	5

I. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Репан О. А. Топоніми нижнього Посамар'я у джерелах середини XVIII ст.	7
Іванцов А. В. Ф. Ф. Ласковський про Українську лінію	18
Сухомлин О. Д. Проблеми локалізації та функціонування редутив XVIII ст. у межиріччі Орелі та Самари	25
Грищенко К. С. Губернське місто Х і повітове місто N у 1857 та 1864 рр., або Чому радіти дворянину в Херсоні та Новомосковську (матеріали до історії міст Півдня України)	39
Коротенко Д. В. Зміни в структурі міської поліції Катеринославської губернії наприкінці 70-х рр. XIX ст.	46
Гриженко Л. В. Особливості побуту жителів міст Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст.	55

II. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

Мороз В. С. Життя та діяльність І. І. Срезневського на Катеринославщині	62
Лучка Л. М. Громадська та професійна діяльність С. В. Єгорової в культурно-освітньому житті Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст.	70
Кочергін І. О. Нотатки до біографії вченого-лісознавця А. В. Новака	79

Іваненко В. В. Постать академіка В. І. Моссаковського і модернізація Дніпропетровського університету в 1960-х – 1980-х рр.	85
Бекетова В. М. Краєзнавчі студії Світлани Вікторівни Абросимової	91

III. ОСВІТА, НАУКА, ДУХОВНІСТЬ, КУЛЬТУРА ТА СПОРТ

Глушенко Б. О. Формування системи початкової освіти в менонітських колоніях Катеринославщини	99
Манько А. О. Освіта на Катеринославщині в роки Першої світової війни	106
Шумейко О. В. Висвітлення культурно-освітніх проблем сільських районів Дніпропетровщини періоду 1944–1949 рр. у друкованих засобах масової інформації	112
Нікілев О. Ф. Стан культурно-побутового обслуговування села Дніпропетровщини в 1950-х – середині 1960-х рр. (на матеріалах Щорського та Криничанського районів)	122
Світленко С. І. Наукознавчий та історико-краєзнавчий проект «Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара»: досвід і перспективи дослідження	131
Чирич Л. М. Історія футболу Дніпропетровщини. Футбольна команда «Дніпро» (початок ХХ ст. – 2012 р.) (за матеріалами музейної збірки)	143

IV. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Ткаченко-Плахтій О. П. Прояви та особливості революційного терору на Катеринославщині в 1905–1907 рр.	154
Яценко В. Я. Діяльність Катеринославської міської думи в контексті подій кінця серпня 1917 р.	163
Манько М. О. Роль регіональної еліти у визвольних змаганнях українського народу періоду Центральної Ради (на прикладі Катеринославщини)	169
Романчук Д. О. Матеріали до питання організації обласної влади в 1932 р. на Дніпропетровщині (до 80-річчя від дня створення області)	176

Романець Н. Р. Боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі Дніпропетровщини як складова «великого терору» 1937–1938 рр.	187
Тесленко Т. А. Місце злочину: до історії нацистського терору в Дніпропетровську	198
Коваленко О. С. Антиалкогольна кампанія на Дніпропетровщині під час Перебудови (за матеріалами місцевої преси)	207
Бородін Є. І. Діяльність органів влади щодо відзначення 80-річчя Дніпропетровської області	215

V. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Лазебник В. І. Бельгійський підприємницький капітал у промисловості та транспорті Катеринославської губернії	228
Чанглі В. І. Південно-російська обласна сільськогосподарська, промислова та кустарна виставка 1910 р. в Катеринославі (висвітлення в місцевій періодиці)	245
Наші автори	249

Наукове видання

**ПРИДНІПРОВ'Я:
історико-краєзнавчі дослідження**

Збірник наукових праць

Випуск 11

**Свідоцтво про державну реєстрацію
державного засобу масової інформації
серія КВ № 16620-5092Р від 27.02.2010 р.**

Редактор *В. Ю. Володимиров*
Технічний редактор *В. А. Усенко*
Коректор *А. В. Шерстюк*

Підписано до друку з оригінал-макета 05.04.2013.
Формат 60×84 $\frac{1}{8}$. Папір друкарський. Друк плоский. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 14,88. Ум. фарбовідб. 15,34. Обл.-вид. арк. 15,52.
Тираж 150 пр. Вид. № 1755. Зам. № .

Видавництво Дніпропетровського національного університету
49010, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 72.
Свідоцтво держ. реєстрації Серія ДК № 289 від 21.12.2000 р.

ISBN 978-966-551-328-5